

ІВАНИЦЯ Гр., ЧЕПІГА Я., ЯКУБСЬКИЙ Б.

ШЛЯХОМ ЖИТТЯ

ЧИТАНКА

для старших (6—7) груп трудової школи, робфаків,
шкіл для дорослих і т. ин.

Науково-Педагогічний Комітет Головоцвних Наркомосвіти У. С. Р. Р.
ухвалив вживати в установах соціального виховання, як підручник.

КНИГОСПІЛКА. ХАРКІВ — КИЇВ. 1923.

ВІСНИК ПЕРШОЇ КНИГОСПІЛКИ

ВІСНИК ПЕРШОЇ КНИГОСПІЛКИ

ВІСНИК

Вісник Першої Книгоспілки (№ 1-2) видається раз на рік у грудні і січні.

7918
Решта в книжарні
Листопад 1923
БІБЛІОТЕКА

Друковано 12.000 примірників.

Друкарня Київської Філії Книгоспілки, вул. Короленка, 43.

Д. У. Д. — Київ. — 1923.

Переднє слово.

У старших групах трудових шкіл та в аналогічних шкільних закладах на Україні почувається гостра потреба в українському матеріалі для читання. Найкраще цю потребу можна було-б задовольнити виданням творів українських письменників та шкільних бібліотек. Але оскільки умови друкарської справи на значний час одсувають реалізацію цього, доводиться поки що користуватися формою хрестоматії. Ця хрестоматія не може бути історично-літературною, бо систематичну історію літератури ні з наукового, ні з педагогічного погляду ще неможливо давати трудовій школі. Але виразно встає необхідність дати школі яскраве розуміння органічного зв'язку літературного розвитку з розвитком соціально-політичного життя, навчити в явищах літератури бачити явища соціальні. Складачі читанки зробили спробу зібрати мінімальний матеріал, що давав-би можливість працювати в цьому напрямкові і разом з тим кидав-би світло на шляхи життя українського народу протягом XIX та XX століть. Цим пояснюється план нашої читанки.

Матеріал читанки вкладається в розділи: Україна за часів кріпацтва, Україна після скасування кріпацтва, Україна передреволюційна та часів першої революції і Україна в полум'я соціальної революції. Певна річ, при цьому ми зберігаємо художній принцип при виборі творів. Ми певні, що в такому вигляді читанка буде придатною для користування не тільки в 6-й та 7-й групах трудової школи, але й в робфаках, школах для дорослих та інших просвітніх установах, а також дасть широку можливість сполучити заняття по українській мові та літературі з заняттями по історії, суспільствознавству й т. и.

До більшості з матеріалу читанки додано завдання для самостійної колективної чи індивідуальної праці учнів. Ці завдання не вичерпують матеріалу; їх роля—тільки збудити інтерес до студювання літератури та вказати напрямок такої роботи.

Перший та другий розділи читанки склав Г. Іваниця, третій—Б. Якубський, четвертий—Я. Чепіга. Але всі упорядчики читанки беруть на себе відповідальність за всю книжку.

Упорядчики.

I. Україна за часів кріпацтва.

Серізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини...

Т. Шевченко.

По якому правдивому
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгусте?!...

Т. Шевченко.

Не вмірає правда наша,
Не вмірає воля,
І неситий не виоре
На дні моря — поля,
Не скує душі живої
І слова живого!

Т. Шевченко.

Закріпачення селянства.

Як село Піски було вільним.

(З повісти Панаса Мирного „Пропаша сила“ *).

Велике село Піски. Розкинулось, розляглося і вздовж, і вшир і впоперек, на рівній низині, в балці, а перед самим селом мов хто борошна насипав—білого піску серед чорної землі. Так—наче хто білий килимок прослав, щоб витерти ноги, вступаючи в село...

Літ за півтори сотні до волі Пісок і сліду не було. Там стояло невеличке сільце, чи то так—невеличкі хуторці розсипались по балці, як стоги сіна зімою в степу. Мазанок було всього, може, хат з п'ять, а то все—землянки при самій землі, як могилки повіддималися. Тільки один димар нагадував, що то не берлога звіряча, а людська оселя, що оберегала людей од звіря і од лихої години. Землянка була з присінок, схожих на рів, та з хати-льоуху. У хаті була піч, де можна зварити їсти та погрітись; одним-одно віконечко—мале, як оддушину в бджоляниках, виглядало з боку на шлях. Недалеко від землянки стояли кружком верби, мов зачаровані дівчата, а посередині—чорніла яма, обставлена очеретом. То—копанка для води. Огорожі—ніякої. То тепер тільки стали городи обгороджувати, а тоді ніхто цього і в думці не мав. Зайвої землі лежало неозорно перед тобою і за тобою... Приходь, заори, скільки хоч—ніхто тобі й слова не скаже. Хіба тільки сусідній пан полковник або сотник подума: „Ловись, мов, рибко, мала й велика“. Поки там пан налагодиться сплести невода, рибка собі в затишку плодиться, прибуває, виростає... Серед пустих степів краєються, як квітники, веселі хутори, присілки, села.

*) Панас Мирний (1849—1920)—псевдонім (прибране ім'я) Панаса Гудченка, одного з найталановитіших письменників українських другої половини XIX та початку XX ст. Твори П. Мирного малюють переважно соціальні (громадські) відносини серед нашого народу і визначаються глибоким змістом, яскравими образами, художнім обробленням і гарною народньою мовою. Співяючись у своїх творах не тільки на сучасному, але й на минулому, П. Мирний дав цікаву картину закріпачення села (в пов. „Пропаша сила“ або „Хіба режуть воли, як ясла повні“), яка в трьох уривках тут подається.

Так уродилося багато сел і хуторів округ Гетьманського. Де був колись бір—стало велике село Бірки; серед ярів та байраків, мов з землі вирости Байраки—малі й великі; там, де колись на лощині вовки вили та лисиці нори рили,—красується село Вовча Долина. Тоді заснувалися і Піски.

[В селі Пісках давно, а коли саме, люде не пам'ятали, оселився заходжий січовик Мирон Гудзь. Жив він спочатку сам, з полювання, а потім одружився і став Мирон Гудзь поле орати та хліб сіяти, а дружина Марина сина Івана колихати. Івась, зростаючи, чув від батька страшні оповідання про війни та походи на Туреччину, на татарву, на панів-ляхів і перекладав все те в дитячі іграшки. Матері те не дуже до вподоби було і вона схиляла його до покійної праці. Як повернуло Івасеві на 16-ий рік, то він зовсім покинув іграшки в бої—та став ходити біля волів, додивлятися до плуга, до борони].

Мати раділа. Та й батько—не те, щоб легко було його січовому серцю дивитись, як завмірала в синові лицарська вдача, а все-ж і батько не дуже горював від того. Кругом усе старе лицарство розтавало. Не стало рівности,—не стало братства. Козацька старшина, що колись, вибіраючи на її голови грудням кидали, щоб не зазнавалася,—позадирала тепер голови вгору, а прості козаці до самої землі понагинала. Дряпінники, сутяжники, всякі військові товариші, розкинули свої тенети—і, як зайців, ловили в них просту темноту. Не стало вже і гетьмана. Та й навіщо він тоді, кому він тоді здався? Кругом Україну облегло панство, позалазило в саме серце—і, як те гайвороння, шматувало її полумертвий труп. Зажурились наші левиці—та вже було пізно. Та сама земля, котру вони довгими списами скородили, своїми кістками засипали, обороняючись од лютих ворогів,—стала для них ворогом, од котрого приходилось тікати. Піднявся струс, біганина. З одного місця переходили люде на друге, шукаючи волі, бажаючи панів здихатись—не чужих, а своїх уже кривних панів. Од панів тікали в козаки, давали військовим урядникам басаринки, щоб записали в „компут козачий“; а козаки не врядаючи шукали ласки в панів—бігали од козацької старшини, просилися „під протекцію“. А пан і старшина, як брати рідні. Ворон ворону ока не виклює. А часто—сам пан, сам і старшина. Хто сам собі ворог?..

Правда, пісчане були ще вільні. Та що з того—коли приходилось дождати, що от-от і їх злигають. А кругом неволя, кругом еум людський,—нікому порадоньки дати. Піднялись були за Дніпром гайдамаки, та й ті повернулись у розбишаки, а не в справжніх лицарів. А тут уже чутка: „Текеля на Січі попорався“. Розтеклося товариство,—хто куди. Одні—в землю; другі—до турка; а треті—на Україну, до плуга. Придбало їх щось два чи три у Піски,—та незабаром померли.

Все це переживав старий Мирон, за плугом ходячи; все це переболіло його гаряче серце, коло хазяйства нудячись. Зостався Мирон сам собі, як палець. Як дуб серед осичок у лісі, так він серед пісчанської громади. Один одинцем! І син—його кривна дитина—цурався батьківського духу!.. Сумне недоладне прийшлося січовикові волочити життя на старість. І скрізь вороги,—і ворогів немає, бо люде пониділи: ніхто не хоче прямо міряться силою! Всюди тихо, хоч умірай! А ще козака вдача гучно одкликалася в старому серці: рука шукала потягтися з ворогом. Так-же й ворога, окрім свого хатнього, немає. Сумно і глухо!

— Пустіє, глухне наш край! Незабаром і заплісніє серед такої каламути!—казав иноді Мирон, згадуючи давнє.

— І порядки які тепер настали? Що воно за порядки? Свій свого в неволю правторить. Старшина козацтво в-нівець повернула. Усі землі посіла. Недаром у пісні співають: „Ой, дуки ви, дуки, позабірала ви наші степи й луки!“ А тепер на них чужими руками роботизну справляють. Ой, не так колись було в нас в Січі—у нашому козацькому краї. Усі рівні, усі вільні. Сьогодні ти отаман, а завтра я! А землі—скільки хоч. Ори, сій, де любишу місцину вибереш. Сказано: воля... А тепер?.. тепер що?.. Скажіть мені: до чого це йдеться?! Ні! немає добра,—та вже, мабуть, його ніколи й не буде!—додасть, як гвіздком приб'є, та й замовкне.

Люде слухають, похнюпившись. Інші—потилицю скребуть.

Трохи згодом, оддыхавши, Мирон знову розчинає. З ляхами-панями ми билися, рубалися, вставали як один чоловік. Навіщо? На те хіба, щоб нас нашою-ж старшиною побито, у неволю повернено... Це на те й вийшло: нашим салом та по нашій шкурі. Ну, і носіть її, здорові, поки ще ціла, поки не здеруть. А через віщо все? Усе через те, що кожен сам про себе дбає. Братове лихо—чуже лихо. Немає єдності,—чорт має й волі. А якби гуртом забрали коси та шаркнули всю кропиву. От-би—так! Чого дивитись? Косіть, кажу! косіть, а то гірше буде!

- Отак не раз, не два вигукує було, розпалившись, п'яненський Мирон своїм сусідам, як посходяться де на гулянку, або під свято. Пісчане слухають, міркують. Де-хто з давнішніх хліборобів і заспорить з Мироном: як і в старину добра та ладу не було, а були тільки бучі, колотнеча та сваволя.

— Що ми тоді од ляшви та татарви наруги прийняли? Що ми терпіли від турка, та від москаля? Та часом і свій брат запорожець, як було вбереться в хату, то й ладаном не викуриш. Розор був.

— А тепер? а тепер?—кричить Мирон.

— А тепер—що? Тепер, хоч тихо. У нас і хліб є, і скотинка прибуває, і захист безпешний... Живемо, як і люде.

— Живете?—кричить Мирон.—Нидісте, а не живете. Та постойте, постойте трохи! Буде й вам те, що ведмідвцям. Попомнуть і вам боки, як подільцям! Тоді знатимете: чи живете, чи ні. Побачите. Видно вже—відкіль вітер віє.—Поки хвалько нахвалиться—будько набудеться!

— Бевзні! нікчемники! пеньки головаті!!—закричить на останку Мирон, та й затихне. Ті, що недавно виселились з відкіль-небудь до вільних Пісок, потягнуть руку за Мироном. Почнуть на всі боки костити теперешні порядки, а найбільше панів. Стануть розказувати, як у Гетьманському не тільки пан полковник над людьми знущається, а як пані полковниця черевиками зуби й очі вибивала; як по цілому тижню в колодках морила сердешних дівчат; як їм коси різала, голову дьогтем мазала і пір'ям натикала; як ніхто не женився, ні заміж не йшов, не заплативши куниці.

— То воно і правду каже дядько Мирон,—процідить хто-небудь крізь зуби,—воно-б то і викосити, та нікому.

Мирон сидить, насупивши брови, червоний, як жар,—мовчить, видно тільки, як у його груди то здіймаються, то опускаються, та як іноді, з-під густих брів, блискає блискавка.

Отак посперечаються, покричать; одні поблагословлять, другі проклинуть тодішні порядки, та й розійдуться. А на завтра і ті і другі знову за щоденну хліборобську працю. — Хто таки нас займе? Вже коли за гетьманів не ганяли, то тепер байдуже. І порплиться

кожен собі у господі, як курка на гнізді. Вимошує, підмошує, смиче, обсмикує, курчат висижувє. Ростуть Піски—і багатіють. Но вряди-годи—дивись: ні відсіль, ні відтіль та й вирветься який захожий: або з Нової Січі, з-під турка (бо там віра турецька, земля бусурманська), або з-за Дніпра, від ляхів,—та все на вільні степи, все на вільні степи...

Зопне курінь, викопає землянку, візьме жінку, та й заживе тихим хліборобством. Глянь: землянка по землянці, мазанка по мазанці—з невеличких хуторців набралось хаток ціле село, з улицями, з горобдами, з садками, з левадами.

Завдання: 1) З'ясувати: а) Чи може тепер в кожному місці так заснуватися село, як це було з Пісками? Як ні, то чому?

б) В чому основні різниці поміж поглядами старого січовика та його односельчан? Які причини того?

2) Зібрати відомості, як заснувалося ваше (або знайоме) село (по спогадах, книжках, документах, то-що).

Піски в неволі.

(З повісти П. Мирного „Пропаща сила“).

Життя круто повернуло своїм важким колесом—та й закрутило Піски в неволю!...

Пронеслася, як грім грянув, чутка: пісчан оддали генералові! Досталися Піски панові Польському.

Що-ж то за пан? Хто він? Де він узався?

Кажуть-би то, що то був небагатий шляхтич—з тієї „голопузої шляхти“, котра в Польщі, за панування магнатів, кишіла по їх дворах, пила їх меди, вина, оковиту, їла хліб, надбаний „хлопством“, танцювала під панську музику, вибирала вельможного магната—свого патрона—в уряд, у сеймові послы, їздила з ним по сеймиках та сеймах, кричала, коли хотів її владика, „згода“, а підчас готова була за свого хлібодара витягати з пихов гострі шаблі—і розливати братерську кров. Гультаї, свавольники, дармоїди, вони иноді зраджували пана, перебігали до другого, котрий більше викочував їм п'яного трунку, котрий роздавав їм зароблені хлопськими руками гроші... Магнат лютився, розсупонював свою калитку, кидав п'яній зграї золоті червінці, переманював ними щирих прислужників від третього магната, заводився з тим, що переманив його слуг, бажав помститися, і знову розливалася, шуміла річка братерської крови. Та так не раз, не два, — таке життя тяглося цілі віки шляхетського панування, аж поки Польща впала, розшатана руками свого безпутнього вельможного шляхетства. Магнатам-же — байдуже. У них було землі неміряно: були хутори, села, навіть цілі города — не десятки, а сотні тисяч люду, з здоровими до праці руками, котрі мусіли трудити на одного дармоїда. Магнатам було — байдуже! Зате урвалася нитка „голопузим“. То було в пана в дворі — і ситий він, і п'яний; а тепер — не треба вже панові конниці, пікінерів, жовнірства: він тепер роскошує в Парижі, в Римі, в Бадені. Що-ж було робити тим голодним ротам, котрі призначені до гулянок, до сваволі, а не до праці? Чим його й де його годуватися? „Голопузи“ сипнули по всіх усюдах. Поробились окономами, управителями, посесорами невеличких маєтків, а деякі побрались на службу до сильного колись ворога, а тепер владика—москаля! Подрибаав піхтурою і пан Польський з бистрої Стирі

аж до самої холодної Неви. Заліз у якийсь полк, терся по передніх у вельможних, поки таки дотерся до генерала і до Пісок.

Не втішили пісчане одуматись, як приїздить сам вельможний у Піски.

— Тепер уже ви не козаки, — сказав він, зібравши громаду, — годі вам гайдамацтво плодити! Тепер ви мої. За мої щирі послуги, сама цариця пожалувала мені Піски.

— Як це? що це? з якої це речі?? — загула громада, як перед бурєю. Мирон одрізнівся од громадян. Виступив з лави, підійшов до генерала.

— То це, каже, так?! Це вже і до нас руки простягаєте? Уже й на вільні степи пора? Помагай-бі! А хіба там забули, який уговор мали? га? забули?? — Генерал трохи подався назад і пильно дивився на Мирона. Люде поторопіли. Тихо, ніхто ні пари з уст. Генерал чув, як тіпалось серце у Мирона.

А Мирон проказав ото генералові, та до громадян:

— А що, люде добрі? Не я вам казав? Не я вам пророкував? Отже радьте тепер!

Селяне, як жуки, загули: „Не діжде! До віку не діжде! Щоб ми робили? Щоб ми йому служили? Не діждеш, ляше!“

Генерал не витерпів. — Мовчать! — закричав він, ще й ногою тупнув. Жуки притихли. Посунулись назад трохи. Мирона не видно... Мирон під шарпанину десь дівся.

А генерал, мов по команді, викрикує. — Земля моя! і ви мої! і все моє!!!

— Брехали твого батька сини, та й ти з ними! — хтось йому з середини.

Як хто приском кинув на вельможного! Підскочив до лави; зацідив по уху переднього, той аж стовбура став, закричав на звощика, вскочив — і тільки курява встала...

Крайній підвівся, покректав, підняв з землі шапку, почухав за вухом і обізвався до товарища:

— Оце так! Оце поздоровкався!!!

— Чом ти йому зубів не полічив? — загомоніли кругом, з усіх боків.

— Еге, чом! Коли він — біси його батькові, — не вздрів звідкіля й вихопився!

— Чому-ж ти його хоч на повозку не підсадив? — жартує хтось з середини.

— Тому, що за твоєю спиною не сховався! — одказав з серцем крайній.

— За те-ж він тебе й охрестив, що ти наперед лізеш?!

— Охрестив!!! о-го-го... го-о, го-о!.. То справді охрестив!! — регоче громада.

З того часу крайнього прозвали Хрещеником: Хрещеник та й Хрещеник.

— Та буде вам! годі! — гукнув чоловік з чорними вусами, а з сивою головою. — Знайшли, коли реготатися! Кажіть краще: що робити? — Регіт стих. Громада загомоніла.

— Та ми й до Київа, ми й у столицю, ми до самої цариці! Що це за напасть? Де ця проява вирискалась?

Приходять до Мирона радитись: що робити? як-би краще?

— Чи не поїхали-б ви, Мироне, в столицю розвідати? Що це за причепа така звідтіля вирвалась? Чи не перепросили-б там кого?

— Щоб я їздив? Щоб я просив?? — закричав Мирон не своїм голосом. — Та краще я всю сім'ю свою під турка виведу. Легше в бусурманській землі зогнити, ніж у себе дома в панській неволі пропасти.

Громада пішла від Мирона ні з чим, міркуючи та сумуючи.

Зажурився й старий січовик. Не їсть, не спить...

„Син, онуки, своя кров, своє діло, своє добро, земля, худоба, все, все в неволю“... Так шептав старий, по двору ходячи. Не знає, де місце знайти! Коли це одного вечора, пропав старий... Немає почувати; не приходять вранці; не йде обідати; не вертає й на вечір. „Де він? де старий січовик Мирон Гудзь? Чи не бачили? чи не чули?“ Ніхто не чув, не бачив. — Переходить день, минає другий, третій — як крізь землю провалився! Марина плаче. Син сумує. Невістка як з хреста знята. Діти й ті притихли, мов їх і в хаті немає.

А генерал тим часом не сидить, зложивши руки, не дожидає поки пісчанська громада самохіть підставить під ярмо шию: „Ори, мов, вельможний пане!“ Генерал знає, що вола треба добре привичаїти, щоб, коли скажеш „шиї“ — він шию підставив. А поки то він обходиться, — треба його силою неволити. Генерал своє робить.

То немочний дбає за силу, а генералові що? Покотив у Гетьманське; розказав який „бунт“ підняли пісчане; як не уважно прийняли царицину милость; обізвав усіх за це бидлом, гадюками, — нех їх дзябли візьмуть! А на другий день знову приїхав у Піски, та тільки вже не один. Ще ледві зоря займалася, в Піски вступила москалів рота. Налетіла москва на Піски, як сарана на зелене поле, та й кинулась усе жерти, все трошити.

Пісчане такого не сподівалися. Поторопіли, — сами не знали, що почати. Повиходили з хат; збилися у кучу, як отара під дощ. Трохи-потроху пісчане закричали, загвалтували, що вони ляхкові до віку не покоряться, що від ляхів діди та батьки їх тікали сюди на слободи, а тепер ляхків сюди надсилають панувати. Може-б ще довго гвалтували, коли-б прикладами ротів їм не заціпило...

Порозганяли їх по домівках. Як схарпужена отара, — кинулись вони врозтіч, хто куди. Де-хто в другі села; інші в ліси та болота; а де-які аж на піч позалазили. Такий сум, наче на село татарва найшла. На дворі більше жінок видно; а чоловіки, які були дома, боялися з хати й носа виткнуть. Кожен сидів, — як той кріт у норі.

Такий переполюх — генералові на руку ковінька. Він ходив з хати в хату — робив усьому своїйому добру перепис.

Поки генерал переписував своє добро, справився й Мирон.

Тижнів там через два, чи що, вернувся він додому — засмалений сонцем, увесь прибитий пилом.

— Не журись, сину! — скрикнув старий, увійшовши в хату, забув і поздороватися.

— Ось тобі — на! Поки світа сонця, козаком будеш. А ті, що не слухали мене, дурного, — хай тепер, як сами знають! — Та й віддав синові до рук бумагу.

Мов сонце вступило в хату. Такі всі раді, веселі. І Мирон вернувся, і волю приніс. Тепер їх ніхто не присилує ні панщиною, ні чиншем.

Як-же довідались про бумагу пісчане, — давай увечорі, крадькома до Мирона бігати:

— А що? А як?

— А так, — як бачите! — каже Мирон. — Хто записаний в „ком-

пут“, той до віку вільний, і сім'я його, нащадки його на віки вільні; а хто не записаний, — тому генераловим бути!

Як почули таке пісчане, батечки! Щоб його дати, як-би його зробити, щоб тільки записаним бути? Як такі: одного села люде, однаково жили, вкупі хліб-сіль ділили, вкупі робили, а тепер: одні — вільні; другі — невільні! Одні записані в якийсь „компут“; другі записані (не даром він писав) за генералом! Хто-ж туди записаний? хто сюди? Хто розбере? Біда та й годі!

Генерал розібрав. Не дурно-ж він терся з місяць у Гетьманському — оббивав у старшини пороги: не даром своїми ногами обходив кожну хатку в Пісках.

Що це за знак: то пісчан розгнали, а це вїт по селу біга — загадує на завтра усім хазяїнам до церкви збиратись? „Уже вп'ять якась новина!“ — міркують пісчане. А проте посходились.

Рано ще. Сонце тільки ще схопилося, та таке некуче, сердите, мов хто не дав йому виспатись. Аж душно пісчанам. Стоять вони на цвинтарі, гомонять. Коли трохи згодом, на шляху щось закурило, зателенькав голосний дзвінок. Серце в кожного на хвилину стало, а далі — дужче затіпалось. Попритихали всі: послали очі на шлях. „Тпру!“ — коні спинились коло брами. Громада заворушилась, затовпилась. Кожен знав, хто приїхав, і кожен посувався вперед своїми очима побачити.

З повозки вискочив генерал, як слід генералові: в мундирі, в палятах, срібний пояс з кінцями стягував тонкий перехват. За генералом видіз з повозки якийсь панок — низенький, старенький, згорблений трохи. Москалі вистроїлись недалеко за цвинтарем на вигоні. Генерал перш усього підійшов до них, поздоровкався. Тоді старенький панок, що з генералом приїхав, давай пісчанам вичитувати: за які і за які послуги „пожалували“ їх генералові, — та хто з них записаний в „козачий компут“, а хто в генеральський „реєстр“. Кожного хазяїна вичитував та викрикував, і не помилився! Козаків — тільки жменька; а генералових — повнісінькі Піски!

Як піднімуть тоді генералові баталію! Де той і страх дівся?!

— Ми все, все покидаємо!.. до-чиста все!.. ґрунти, і хати, і худобу!.. підемо шукати иншого краю... кращої сторони, волі...

Гвалт, лемент такий — аж у дзвіниці гуде.

Козаки тим часом стали одрізнитись. Повиходили з гурту, та й потягли додому, жінкам хвалитись, що їх тепер ніхто не займе, бо вони і діти їх до віку вільні. Зосталися на цвинтарі одні генералові. Довго вони гвалтували, кричали, що от зараз-же такі все покидають та й підуть. Генерал давай їх утішати, що вони тепер йому не потрібні — що він їх не буде насильно роботою морити, — на панщину ганяти...

— Ви мені давайте отого й того, по скільки там, та платіть чинш за землю, а там — живіть собі, як сами знаєте. Мені з вами не жити: моє місце в столиці. Що слід отдавайте Лейбі: він у мене на хазяйстві зостається.

— Так пристасте? — обернувся до громади.

— Щоб ми платили за свою землю? Щоб ми давали? За віщо? Ні зроду-віку! — закричала громада!

— Як знаєте. Коли не хочете платити, я вас пожену на панщину. Даю вам день подумати: що для вас зручніше. Чуєте, післязавтрього щоб я знав!

Та й поїхав собі. На цвинтарі піднявся гвалт ще більший.

Усі викрикували, що покидають. За тим і розійшлися.

Правда, де-які, гарячіші, — душ може з десять — позабірали торби на плечі, та й потягли шукати вільної сторони. А решта — зосталася. Куди його? як його? Воно-б то й піти, п'ятами наківати, — та як глянуть вони на свої хатки, садочками закрашені, на свої засіяні поля, що зеленіть навкруги села; як згадають, — як біля них, мов біля дитини, свої руки ходили; як здумають прощатись з старим гніздом, де, мовляв, і вилупився і вигодувався, зріс і посивів, — з батьківськими могилами... Шкода їм стане рідної сторони; страшно невідомої, темної, як ніч, будучини... Та й зосталися до слухного часу!

Приїздить генерал.

— А що? як?

— Та ми вже вам, пане, дамо, що там треба, — тільки не зачіпайте нас!

— Добре, хлопці! добре. Так-би давно. Покірливе телятко дві матки ссе. От вам на могорич! — Вийняв золотого, подав крайньому.

Генерал поїхав, залишився в селі Лейба, якому генерал дав місце у селі, де той став шинкувати.

Пішло все по-старому та по-давньому. Козаки й генералові жили собі в миру, спокійно, тихо; орали землю, засівали, жали, косили, молотили; збирали добро, худобу; діток плодили — рід ширили. Прийшло в Піски ще кілька душ заможних, та й оселились між селянами. Генералові давали Лейбі, — чи то пак генералові — одсипного трохи, платили невеличкий чинш, — та сами собі й порядкували, як знали.

Звикли пісчане до Лейби. Привик Лейба до пісчан. Стали вони до Лейби в шинок ходити, — могоричу пити. Козачі шинки обминали, бо в Лейби горілка дешева. Став Лейба нужний чоловік на селі!

Не пагано й пісчанам. Піски піднялись, розкоренилися! Весело кидались у вічі серед широкого степу цвітучі огороди, з вишневими садочками. Чорні, повурі землянки час од часу все злазили. Натомісьць, поміж зеленою гушавиною колючих груш, плакучих верб, темно-зеленої вишнини, білили чепурні мазанки, з трьома вікнами, з підведеною червоною глиною призьбою, всередині — з присінками, з хижою, а часом і з кімнатою. І тини скрізь калачиком позаплітані, де-не-де і з острішком; і ворота там і там дошані; а коло воріт, мов сторожа, виглядали на шлях довгошиї журавлі.

Миронові нічого того не довелося бачити. Як косою, скосила його думка про неволю. Захирів старий, згорбився, скарлючився, та й умер останній січовик без одного року сто літ.

Завдання: 1) З'ясувати: а) Чому так порівнюючи легко було закріпачити село? б) Який соціальний розподіл внесло кріпацтво в життя селянина?

2) Відтворити образ старого січовика.

3) Зібрати відомості, як розпочиналось кріпацтво в вашому (або знайомому) селі.

Пани Польські в Пісках.

(З повісти П. Мирного „Пропаща сила“).

Біда кажуть не сама ходить, а з дітками. Перший раз вона затесалась у Піски з генералом. А так—років, може, через десяток—як з неба впала серед Пісків вістка, що генерал умер і генеральша їде на село з синами жити.

Пісчане спершу не вірили. Чого вона сюди приїде? Що вона тут забула? Чого тут не бачила? Та тоді тільки поняли віри, та й то ще не зовсім, як понаїздили в Піски бородаті кацапи. Генеральша, перш ніж сама приїхала, задалегідь повасилала з батьківщини приказчиків. Лейба тоді, одпасшись на панському добрі, пішов на підніжний корм.

Понаїздили нові приказчики, та зараз кинулись одбирати місце для панських покоїв. Дивились, обдивлялись, міряли, розміряли, та звеліли Блищенкові та Мотузці виселитись аж на вигін. Ті, як почули—руками й ногами! Та трохи не наложили головами. Так вони мусли все своє добро покидати, кинули сім'ю та змандрували.

Як побачили таке пісчане, та й зажурились. Встала перед їх очима їх будуча доля—сумна, заплакана, без волі, без радости, з батогом у руках!

Дождати страшного страшніше, ніж його переживати. Що буде? Що завтра буде?—кожен думав, лягаючи спати. А тим часом на сьогодні роботи було доволі; розкидали Блищенкову та Мотузчину хату. На завтра заложили натомісць палац. Десь понабували і дерева: такого понавертали, що пісчане аж жахались. На післязавтрього загадали чоловікам тее дерево обтісувати. Забрали чоловіки сокири,—пішли обтісувати. Незабаром і вродились, як з землі вирости, великі рублені палати, аж у дванадцять горниць, з льохами під низом, з бляшаною покрівлею. Дивувались пісчане, що така озія стоїть серед села, а навкруги їх—низенькі хаточки.

А палац справді виглядав далеко краще, ніж пісчанська невеличка церковця.

Отже вони ще більше—не то здивувалися, не то перелякалися, як увечорі бородатий приказчик ходив від хати до хати—загадувать, щоб завтра жінки були той палац мазати.

— Ой, горенько! що-ж то тепер буде?—питали крізь сльози чоловіків жінки.

— Не що,—треба йти, щоб не було, бува, того, що Мотузці,—раjali чоловіки.

На завтра рано рано, чуть зоря, жінки, заливаючись сльозами, прощалися з дітками, мов виходили в далеку дорогу—перший раз потягли на панщину. Швидко той палац і обмазали. А кацапи, тим часом, будували кухні, к-мори, сараї, станю. Не тільки треба панам десь жити,—треба десь челядь містити, провизію складати, коней ставити. Треба поспішати, щоб довгобородому Потаповичу превосходительна й спасибі сказала!

Та й ганявся Потапович за тим спасибі! Кидався і сюди і туди; сам бігав за тим і за другим; скрізь устрявав, всюди вештався, придивлявся: над робітниками крющю висів. Здається, пісчане не дбали так за своїм добром, як Потапович за генеральським. Таке йому смашне те генеральське спасибі!

Ще генеральша в дорозі, а вже Потапович цілі Піски зганяє: муштрує „хохликів“, як треба „кгаспажу“ зустрічати.

Аж ось—і сама приїхала...

Збіглись пісчане—козаки й генералові—дивитись на неї, мов на яке диво. Кацапи порядкували. Козаків геть попрогонили. А генералових—чоловіків вистроїли в одну лаву, жінок—у другу; парубків—у третю; дівчат—у четверту, а малих діток—у п'яту. Сивих дідів вислали назустріч з хлібом-сіллю... „Ось, мов, вельможна,—усе твоє добро припадає“... Потапович так і вчив, щоб сказати: „припадає до твоїх превосходительних ніг“!

Вийшли діди сиві без шапок, з хлібом-сіллю... Генеральша за дорогу дуже втомилася:—сказала, що недужа, не прийняла ні хліба, ні соли, навіть не глянула на кумедію... Так і пішов набій задаром!—Пісчане тільки побачили свою „молоду“ ззаду—високу, суху, як в'ялену тараню, — коли вона вилазила з пишного ридвану та сунула в горниці, злягаючи на руки двох хороше зодягнених дівок...

Діти—два хлопчики: старшенькому літ, може, дванадцять, а меншому з десять,—повискакували з матір'ю з ридвану та й побігли між народ.

Прибігли вони до хлоп'ячої лави. Хлоп'ята стояли без шапок, з низенько постриженими головами, з невеличкими оселедцями. Паничі запитали: що то, полапали рученятами, поскубли злегенька. Нарізно од пісчан, неподалеку, стояли кацапи—у червоних сорочках, у широких бородах—і сміялися з паничівської вигадки.

— Вишь, Афоня,—на што ефти хохлики!.. Знатна, баря, дери!.. А ну, вот таво хахленка!

— Какова?—пита старшенький, поглядаючи то на хлоп'ят, то на кацапів.

— А вот таво, — чумазаво!

Панич узяв за оселедчик чорноголового хлопця, що стояв з краю. Той, як яструб вирвався.

— Чого ти скубешся? Дивись який!!

— Ти, ти, і! — заричали на нього бородаті заступники, зціпивши кулаки й зуби! Старенька, згорблена бабуся, пов'язана білою хусткою з наміткою, висунулась з-за других жінок. Бліда, як крейда, вона кризь сльози ледве промовила:

— За віщо-ж ви, паниченьки, знущаетесь з хлоп'ят!..

Паничі весело зареготалися, та й побігли в горниці.

Незабаром прийшов приказ розходитись: барня з дороги спочивати хочуть! Лави перемішалися... Потягли пісчане по домівках, носи повісивши, понесли неодрадли думки в похнюплених головах, невеселе почування в серці...

Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе — само прийде. На другий-же таки день прийшла загадка — зносити Омелькову і Стецькову хату, що прилягали городами до панського двору: нігде було садка заводити. Знесли хату Омелькову і Стецькову, насадили садок, ставок викопали і риби напустили. Трохи згодом — улица вузька. Треба розширити, треба врізати людських городів! — Урізали й городів, розчистили не вулицю, а майдан... — Знов велено: позносити насупроти палацу всі хатки, бо за тими кривобокими хатками немає ніякого виду з панських вікон! — Позносили й супротивні хатки, — насадили перед двором високих та тонких тополь...

Отак що-день — усе новий та новий приказ, нова та й нова вигадка. Що-дня камінець по камінцю вибивали з людської волі.

Кожен час вкорочувався уривок, на яким були пісчане прив'язані до генеральші, — поки не вкоротили так, що вже можна було безпечно за чуба брати!..

Пісчане довго не подавалися, а все-таки генеральської сили не подужали. Тоді вони кинулись до того, до чого кидається немочний. Вони налягали на ноги, — давай тікати! Зніметься оце чоловік, майне на вільні степи Катеринославські або Херсонські, або й на Дін; оселиться, де знає; а через рік жінку з дітками викраде — переведе туди. Багато тоді накивало п'ятами і одиноких і цілими сім'ями... Тоді і поговірку зложили: мандрівочка — наша тіточка! Такі щоденні, безперестанні мандри дуже ображали генеральшине серце. Вона всім і усюди жалілася на невдячність „хахляцкова мужич'я“, на його гру-

По маєтку.

Кузнецов.

бу звірячу натуру. Де-ж пак? Прокляті „хохли“, грекосії, не хотіли орати ланів милостивої великородної пані Польської, по батьощі — Дюригиної!! У неї, в Бородавці, все народ „руський“ — і той слухав; а ці „мазепи“ — тікали!!! Отже як не мандрували „мазепи“, а все-таки більше сотні сімей зосталося на розвід панам Польським, на послугу їх примхам та вигадливим примусам. Генеральський приказ, з нагайкою в руках, зробив до-ладу своє діло. Він розім'яв звірячу натуру; оббілував її, як овечку; причесав, пригладив, натворив цілу ватагу дворні; а з завзятих степовиків поробив покірних водів, котрі вдовж і поперек переорювали тепер уже панське нив'я та засівали зерном — на прибуток панській кешені.

А і не трохи-ж треба, щоб її наповнити! Сімейка в генеральші, — аби господи! З нею приїхали два сини, — опецькуваті, швидкі, як молошні телята. Через рік синів генеральша одвезла в науку, а з науки вернулась старша дочка.

— Эй! Кто там?—гукнула генеральша.

У порога, як стовп, стояв лакей, у чорному сертуці, у манищі з брижами, при часах.

— Позвать Потапича!—приказала глухим голосом, з протягом.

Лакей вийшов. Незабаром Потапович увійшов.

— Слушай, Потапич! Вере Семеновне нужно горнишнюю.

— Вестима, нужна,—прогук густим басом Потапович.

— Выбери красивую девушку.

— Как прикажете, ваше превосходительство!

— Молодую, лет этак—шестнадцать, только поскорее!

— Слушаю-с.

— Завтра, что-ли.

— Слушаю-с.

Потапович вийшов.

А вранці рано—Кирило Очкур, з жінкою, з малими дітками про-водили до двору, як до гробу, старшу дочку Ганну,—вродливу, хоро-шу дівчину.

На другий рік приїздить друга дочка; на третій—третя.

Хто-ж буде вичісувати їх, заплітати їм довгі, чорні коси? Хто стягатиме дівочькі корсети? Хто буде вишивати спідниці? комірчики, рукавиці? Не минула панського хліба Омелькова дочка Олеся; ходила за меншою баришньою невеличка дівчинка,—сирота Уляна, дочка того самого Хрещеника, що генерал, нехай царствує, похрестив... У дівочій за п'яльцями сиділа Стеха, Маруся; ткала килими Гапка.—На другім кінці палацу, у лакейській, нудили світом без роботи Петро, Вареників син, та Іван Шкляр; а перед самою залою, на стільчику, у лівреї з золотими позументами, Степан Пугач,—молодий, вродливий камердинер генеральші. А в кухнях—скільки!! Треба подумати,—чим ту юрбу голодних ротів нагодувати; треба-ж їх і зодягти чимсь. А своя сім'я? Три дочки—як голубочки!! Простому чоловікові треба розумом розкинути, щоб дочці скриню придбати. А що-ж то за дума морочила генеральшину голову, щоб надбати аж трьом генеральським дочкам? Та чи одна в матері думка! Не держати-ж дочок на ви-садки: треба і про зятів подумати. Дівчата не розсада, щоб їх ховати геть од світу. Дівчатам треба світу,—багато світу. Треба, щоб їх побачили; треба, щоб і вони побачили. Треба, щоб було чим згадати молодий дівочький вік! Заклекотав генеральський палац. Музика, аж струни рве, — грає; у вікнах світла-світла, здалека здається—горить усередині палац! Саме великий наїзд. Ціле чорне подвірря каретами, колясками та бричками заставлено; під каретами, позасвічувавши ліх-тарі, грають кучері в хвилики, у трилисника, або в джгута; у стані хрумають коні смашне степове сіно.

А в горницях гостей—нігде просунутись! Наїхали з Гетьманського гусари; завернув старий Кривинський з цілою низкою старих дочок; не забула й Шведчиха—і вона тут, з своєю дочкою кралею; а коло неї вертиться сотниченко Саєнко, молодий, чорнявий, веселий, танцюристий; тут-же і гетьманського колись полковника Кряжа син Павло—похожає з сином полковника Кармазином, що приїхав на бенкет з молодю жінкою аж з самого Ромна. Не тільки з Гетьмансько-го, наїздили іноді до генеральші гості і з сусідніх повітів.

Генеральша—привітна хазяйка, кожному скаже ласкаве слово; до одного обернеться з усміхом, до другого—з повагою: кожному го-дить; коло кожного ходить. Гостям привілля. Хто в карти грає, хто дивиться; інші балакають то се, то те; там зібралась купка—розка-

зує, які тепер ледацюги крепаки поробилися; уверне й генеральша своє слово про своїх мазеп. А в гостиній—панійки скреготять, як ті сороки: без сороба кожного на зубах перетирають. У залу двері розчинені: у них натовпилась ціла юрба теж панійок,—ніяк пройти. Підмічаючи, хто коло якої дівчини залицяється, моторні цокотухи шепочуть одна другій свої думки про любові, надії—про шлюби. А в залі—розвернулись танці на всі боки,—аж поміст ходором ходить. Тільки круть та верть, круть та верть! Гусари не даром наїхали.

По танцях—туди вже к світу, як прокричать другі півні,—вечеря. Світом тільки роз'їжаються.

Та так справляють не одні менини (а тож-то чотири рази на рік), справляють на різдво бенкет; бенкетують на масниці, на великодніх святах. Це великі прохані бенкети. А так гості—не минає дня, щоб за столом не сиділо душ три або чотири чужих.

Весело, розкішно жила генеральша. Не сумували й генеральські дочки,—бо ніколи було. Та й чого його журитись панночці, молодій, не поганій, з великородної сім'ї та й не з порожніми руками?

Правда, чи порожні в генеральських дочок руки, чи не порожні—про те сами вони ніколи не думали, не гадали. За них думала мати, а справджували їх думку бородаєвці та пісчане. Бородаєвці привозили їй по два рази на рік „оброки“, а пісчане, як ті воли, робили на неї по чотири дні на тиждень, та зносили в двір курей, гусей, яйця. Чому не гулять!!

[Згодом генеральша повидавала дочок заміж: старша пішла за сусіда з Бородаєва, середня—за гусарського полковника, молодша—проти бажання матері—за сотника Саєнка, якого генеральша звала „дігтярем“ або „мазепою“].

Зосталася генеральша сама собі на хазяйстві. Недавно була сім'я велика, було так весело, гарно; а тепер—нікому ні розважити, ні розігнати суму. Старша дочка—десь далеко в Московщині; середня—тягається по всіх усюдах за полком, а менша хоч і недалеко, так-же краще не бачити! Не так її, як її „мазепи“, без котрого вона ступня не ступить. Генеральша до віку не простила дігтяреві того, як він осмілювся зневажити „честь“ її старинного роду,—побратись з її дочкою. Довелось генеральші на старості літ самотою світом нудити. А і старість-же її впободала! То була суха; а то ще дужче висохла; аж згорбилась, аж мов понижчала; голова сивим сріблом блищала.

Будинок великий,—а нікого нема! Ідеш на однім кінці—на другім ступні одгукуються. Аж сум бере! Обняв сум та нудьга генеральську голову. Від суму й генеральські голови не захираються. Сама не знає вельможна, що робити. Хоч-би чим трохи одвести свою самотню душу, погріти одиноке серце. Старе серце завджи шукає, де-б його погрітись, кому-б його посвітити на прощання своїм погаслим світом. Генеральша до людей давно охолдела. Люде сами шукають тепла та світла. Де світло, там і тепло. А тепер у старім серці на макове зерно. Кому-ж його оддати?

Генеральша не довго задумувалась: взяла та й оддала його котам. Лакеї і горнишні скрізь ходили по селу та зносили в горниці хвостатих мишодавів. Генеральша вибрала, яких сама знала. Завелось у палацу ціле котяче царство: коти і кішки і кошенята. Для послуги царству генеральша нарощне взяла в двір бездітну вдову Мокрину.

Мокрина за ними дивиться. Мокрина їх завжди годує, стеле їм постіль. То вони за Мокриною слідом. Іде якимсь раз Мокрина, а за нею кошениатко. Вона й не догляділа—придавила якимсь дверима. Котятко захищало. Генеральша як почула, наче їй пальця одрубали! На другий день котятко здохло. Що-ж,—так те Мокрині і минулося? Так їй те і подарувати? Генеральша була не з таких, що посередяться та й забудуть. Не подарувала і Мокрині котячої смерті. На другий день Мокрина серед села, прилюдно, цілий день мазала панські кухні зокола, а на шиї в Мокрини за її щирі послуги—на червоній стьожечці, теліпалося здохле котенятко!!

То доставалось тоді не одній Мокрині, і не за одні котенята. Було всім добре! Дочку, кажуть, дай, та й за дочкою оддай. Повидавала генеральша дочок: за старшою далекий Бородаїв оддала—нікому „оброків“ тепер платити; за середньою уплили ті „оброки“, що наскладала давніше; тільки одна „мазепиха“ не поживилася. А все-ж таки, що генеральша придбала, те й уплило за дочками. Треба, значить, знову складати, своє убожество полатати. Пісчане роблять тільки чотири дні на тиждень. Щоб уже їм і п'ятий день робити?! Загадали п'ятий. Пісчане послухали: пішли на панщину і п'ятий день, сподівалися незабаром ще й шостого.

Шостий загаявся. Шостого генеральша не впіла накинути, бо вмерла... Років через два після смерті генеральші приїхав до села син її Василь Семенович з молодою жінкою. Незабаром і брат його Степан приїхав—теж офіцер і теж з молодою жінкою. Взяли вони та й поділили між собою „пісчанський ключ“. Одному по сей бік Чортополоху; другому—по той бік. Вовча Долина, Байраки, Побиванка—досталися меншому; а Піски, Гайдамаківка та Красногорський хутір—старшому.

Пісчанам спершу наче-б то й поводи попустили. Пан навіть, на новім хазяйстві, подарував на сім'ю по дню поля. Зате, трохи згодом, прикрутив їх так, що ніколи було й того поля орати. Потапович став уже невгодний. Він викупився на волю і завів над Ромоданом трахтир. А молода бариня, замість старого, виписала з свого села нового приказчика—Карпа Дровиченка. Карпо—свій чоловік: а пісчане ще й досі не можуть без прокльонів згадати Карпа.

— Уже Потапович був!—кажуть пісчане:—зуби тобі повибиває, очі попідсинює, шелепи зверне, а все-таки шкоди не зробить! А це—іржа, а не чоловік! Уже як у кого встряне, як уїсться; точить-точить, поки таки наскрізь не проточить! Так його пісчане і прозвали Іржою. І справді—Іржа наточив і собі не трохи й панові... Він підбив Василя Семеновича на шостий день панщини і поле назад одібрав.

— Розпились, зовсім розледачили!. З панщини все-таки не піде в шинок...

Пісчане справді розпились, розледачили. Забули навіть в мандри бігати. Як було хто втече, то це таке диво—на півроку розмови! Неволя, як той чад, задурманила людям голови. Уже вони й не сумували—наче так тому й треба! стали тільки по шинках киснути... Коли не на панщині, то в корчмі. Іржа не одного вже купав і в березині від запою, не помагає!

Зубожіло село... Обшарпане, обтіпане... Тільки козачі хатки білють...

Стали прокидатись де-не-де і злодіячки—новина в Пісках! Перше колись ніколи ні в кого і двері не запіралися; а тепер—і на засові страшно. Доставалося иноді і панським коморам...

Бачить Василь Семенович, що в Пісках не переливки,—що коли-небудь вберуться прокляті п'янки та й з душею не випустять,—та сказав будувати новий палац на Красногорськiм хуторі, та й перебрався туди жити. Стали тоді величати хутор Красногоркою. Протягом недовгого часу пани Польські породнилися з усією округою.

З половини двадцятих по шестидесяті роки був у нас золотий вік панського панування. Пани не тільки панували над хуторами та селами, над родовими і неродовими маєтностями,—не тільки переорювали широкі і довгі лани селянами та хуторянами, іноді їх міняючи на довгоногих хортів,—панський дух вітав скрізь і всюди: і в городі, і в повіті, і в губернії. Усім і усюди заправляли пани. З панів вибирали комісарів, потім того, з них перероблювали капітан-справників, а далі — просто справників; панський вибірний був суддя і підсудки...

А головою цілого повіту буває теж таки виборний дворянами маршал, пізніше—предводитель дворянства. Сказано—як є, цілий повітовий уряд, окрім казначея (скарбника), окружного, почмейстера, стряпчого („царєвого ока“) та станових,—був панський виборний... Лахва була!!

Тоді саме настало царювання і панів Польських у Гетьманському. Худоба розтеклась на всі боки, по всьому повіту. Дочки не принесуть, а й що є, то рознесуть. Що-ж його робити? Треба на щось жити... Треба роздобувати і добра—на поживу, й чести—для піддержки славного роду... Нігде дітись: треба в службу йти... Треба,—то й треба...

І пішли!

Заверховодили пани Польські в Гетьманському, як у себе на царстві. Василь Семенович—царьок; його родичі—царські слуги; а цілий повіт, з панами і мужиками—піддані. Василь Семенович у себе і прийомі царські установив. Хто-б з панів не приїхав у повіт, кого-б з чиновників не прислано,—не їдь на своє добро, не приймайся за своє діло, не поклонившись Красногорському владичі...

І всяк їздив, кланявся... А що вже й казати в установлені дні... Їздили на різдво; їздили поздоровляти „з новим роком, з новим щастям, і з Василлям“, у четвер на масниці там оладки їли; на другий день великодня—паску... Кожен знав, що в ці дні ніде більше не можна бути, як у Красногорці. Щоб там не було,—а бути треба! Жінка в постіль злягла, дитина ледве дише—не можна: треба їхати! На різдво іноді таке мете, що й світа не видно, на масниці, або на великодних святках така калюка, що ні пройти, ні проїхати, іноді дощ, як з відра ллє... У Василя Семеновича день, треба бути!!

Цілий повітовий уряд пльєся туди, як у Мекку. Кожен підслужувався, піддобрювався, запобігав ласки, доброго слова, хоч погляду привітного... Кого було Василь Семенович „подарує“ ласкою,—той немов виростє... Другі дивляться, завидують; виріс чоловік од одного слова! А на кого Василь Семенович гнів положить,—прямо хоч в онолонку... І ті, що були приятелями, одвертаються. Зате-ж і правив панюга Гетьманським, як своєю батьківщиною. Що було скаже,—так тому і бути. Як загадає,—так і станеться. Йому тільки одному годили й служили,—та ще хіба орандарю його Лейбі Оврамовичу—зятєві старого Лейби, генеральського приказчика.

Та як-же його і не служити? Свої слуги, свої й прислужники! Нехай-би хто сказав слово на-сторч,—тільки-б і місце бачив! Пішло в Гетьманському так, що ніхто місця не знаходив в уряді без волі Василя Семеновича...

Сам—предводитель; родичі—урядники: справник, суддя, підсудки—все те зяті, родичі зятів, племінники. Як квочка курчат збирає під крила, так Василь Семенович прибрал до своїх лап цілий повіт... І все кругом мовчало, терпіло, слухало й робило на коренистий рід панів Польських, та все нижче нагинало голову перед його владикою...

Завдання: 1) З'ясувати: а) Що нового вніс в життя закріпаченого села переїзд до села панів? б) Як розвиток покоління відбиввся на загальному стані села? в) Сполучення соціальних та національних стосунків в кріпацтві.

2) Скласти по трьох останніх оповіданнях та загально-історичних відомостях нарис: „Закріпачення села Піски“.

3) Скласти в формі історичного нарису або оповідання історію свого (чи знайомого) села.

4) Перевести спостереження над мовою П. Мирного (з'окрема звернути увагу на порівняння).

3 народніх пісень про панщину.

I.

Наступила чорна хмара — настала ще й сива!
Була Польща, була Польща та й стала Росія —
Не заступить син за батька, а батько за сина.
Пішов батько із сохою, а син із косою,
Пішла мати на лан жати в неділю з дочкою.
„Ой гріх, мати, ой гріх, мати, у неділю жати!“
— Не гріх, доню, не гріх, доню, — не я встановила:
То панщина-даремщина все те наробила!“
Сіли-ж вони обідати — гіркий наш обіде!
Оглянуться назад себе, аж оконом їде.
Приїхав він до ланочки, нагай розпускає:
„Ой, чом-же вас, вражих людей, по троє немає?“
— Ой, як-же нам, добродію, по троє ходити:
Одно старе, друге мале — нікому робити!
Ой зачав їх оконом лаяти та бити:
„Ой, чом-же вам, вражим людям, снопів не носити!“
А в нашого оконома червоная шапка,
Як приїде до панщини — скаче, як та жабка.
А в нашого оконома шовкові онучі —
Плачуть, плачуть бідні люде, із панщини йдучи.
По'блазили волам шиї, бідним людям руки —
Набралися бідні хлопи за панщину муки!
Ой, ярини по півтори, озимини копу —
Треба її змолотити та доброму хлопцу,
Змолотити і зв'язати і в шпихлір*) зібрати,
А ввечері по вечері та на варту**) стати!
Прийшли вони до шинкарки: „Дай, шинкарко, квартиру!“
Ви'єм з жалю по стакану, та й станем на варту!“

*) Комора для зернового хліба й борошна.

**) Сторожа („на варті стояти“ — „на часах“).

II.

Добре було нашим батькам на Україні жити,
Дак не знали наші батьки панщини робити.
Зразу були добрі пани, легкі на роботу:
Цілий тиждень собі роби, панові в суботу.
Як настали лихі пани, тяжкі на роботу:
Цілий день на панщині, толока в суботу.
А в суботу на толоку, в неділю на варту:
— Ох дай мені, орендарю, горілки хоть квартиру!
Сів я собі коло столу ту горілку пити,
А вже стали до церковці всі дзвони дзвонити.
А в неділю о полудню у всі дзвони дзвонять:
Осаула з козаками на панщину гонять!..
— Зберімося, пани брати, та й ходім до пана,
А же-би нас неділенька свята не скарала.
Прийшли-ж бо ми перед пана, стали говорити:
„Веріть саула з козаками, по сто палок бити“.

III.

А що маєм, пане-брате, тепера робити?
Іде черга до винниці весь тиждень ходити.
О, пішов я в понеділок, пішов і во второк,
Аж виїхав пан приказчик — дав нагаїв сорок.
Ой, ходив я увесь тиждень, ходив до суботи.
Аж виїхав і сам дідич: „Чорт-ма з вас роботи!“
А в неділю дуже рано да у дзвони дзвонять —
Осаули з козаками до винниці гонять.
В чужім селі дзводи дзвонять, а в нашому тихо!
В чужім селі добра чорт-ма, а в нашому лихо!
А наші осаули знають панську ласку —
З чоловіка штани деруть, а з жінки — запаску.
Ой, ходімо, пане-брате, да за круті гори —
Нехай тута виводяться круки та ворони,
Ой ходімо, пане-брате, в степ да в гайдамаки!

Завдання: 1) Зазначити всі риси кріпацтва, що відбилися у піснях.

2) Порівняти зміст пісень з оповіданням про село Піски. Що спільного можна зазначити?

3) Одилюкати в перчитаних піснях знайомі вам типові риси народньої поезії.

4) Як що в ваших місцях хто знає пісень про панщину, записати їх та порівняти з перчитаними.

Гірка доля кріпацька.

Вірш Т. Шевченка.

Якби ви знали, паничі,
Де люде плачуть живучи,
То ви-б елегій не творили
Та марне-б бога не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм:
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом, край села:
Мене там мати повила
І повиваючи співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину; в тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, — ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую, — у могилу
Нужда та праця положила;
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині... а ми
Розлізлися межі людьми,
Мов мишенята. Я до школи
Носити воду шеолярам,
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм погодили,
А сестри... Сестри? Горе вам,
Мої голубки молодії.
Для кого в світі живете?

Ви в наймах вирости, чужії,
У наймах кося побіліють,
У наймах, сестри, й умрете.

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села.
Такії, боже наш, діла
Ми творимо у наших раї
На праведній твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм.
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо,
І їх сльозами поливаєм.
А може й те ще... Ні, не знаю,
А так здається — сам еси...
(Бо без твоєї, боже, волі
Ми-б не нудились в раї голі!)
А може й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами,
Та може радишся з панами,
Як править миром? Бо дивись:
Он гаї зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть по-над ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда рай?
А подивися та спитай,
Що там твориться у тім раї!

Звичайне, радість та хвала
Тобі єдиному святому,
За дивнії твої діла...
Отим-то й ба! Хвали—нікому,
А кров та сльози, та хула —
Хула всьому! Ні, ні! Нічого
Нема святого на землі!
Мені здається, що й самого
Тебе вже люде прокляли...

Завдання: *Вияснити: 1) Що в змісті цього віршу є загально-типового для кріпацтва (такого, що не тільки до Шевченкового життя можна прикласти). 2) Яка основна думка проходить через увесь вірш?*

Горпина або панська воля.

(Оповідання Марка Вовчка*).

I.

Старий Якименко оженив сина, та таку-то вже невісточку собі взяв, що й не сказати! Білолиця, гарна і весела, а прудка, як зайчик: і в хаті і на дворі в'ється, порядкує, господарює, і співає і сміється, аж геть чути її голосок дзвенячий. Аби на світ благословилося—уже вона й прокинулася, як рання пташка, і клопочеться й бігає. І свекру догодить—вслужить, і чоловіка пожалує, і діло в неї не стоїть—зроблене все. Живуть щасливо, любенько.

Одно й журило їх, що діток немає. Вона, було, як де попаде чужу дитинку, то вже й цілує, і милує, а сама зітхне тяжко. Аж ось—уродилась дівчинка. Так-то вже кохав та пестить Горпина свою первістку, і з рук не спускає; аби прокинулося, аби поворухнулося—уже вона й коло колиски: і цілує, і колише, і співає над нею. На панщину поженуть—дитинку з собою несе, та вже й моститься там з нею: сама робить, а око біжить до дитинки.

Ото було молодиці й жартують:—А що,—кажуть,—ваша дочка, Горпино?

Вона й почне:—Та вже всіхається, сестриці-голубоньки, і рученята до мене простягає; вже знає мене; ні до кого не йде, тільки до мене. Свекор бубликом манів—не хоче! І в долонечки вже плеще. Вийду я з хати та з-за дверей і дивлюсь, а воно й водить оченятами—шукає мене!

—Розумна, розумна зросла!—кажуть.—Готуй лишень посаг та рушники: хутко й свататимуть!

А дівчинка, справді, як та квіточка розпускається; таке славне дитяточко, веселе й здоровеньке, на пречудо.

II.

Тут умер наш пан; почав молодий господарювати. І старий був недобрий, а цей такий лихий! Так людей жене—гірш, як тих волів. Отце три дні панські одбудем, а четвертий за подушне, п'ятниця й субота якісь толочні повідумували. А яка толока? Не то страви, то й хліба не дають. День при дні, день при дні робимо. Перше все сподівались: молодий пан буде добрий, та й дождала собі доброго! Він був не дуже багатий, а жити пишно, у роскоші великій хотілось, по-панськи! Що йому до того, що люде, було, на ниві падають? Він собі то коней заведе таких, що як змії, то коляску купить новеньку, то у місто поїде—там втратиться. А нам іще було кажуть сусідні

*) Марко Вовчок—(літературний псевдонім Марії Марковичевої) (1834—1907)—автор оповіданнів, в яких змальовано стан кріпаків і почати найбідніших верств селянства після звільнення. Перша в українській літературі дала зразки реалістичної повісти, пройнятої щирим демократизмом (народолюбством) та ідеалізацією (прикрашенням) народного побуту, з наближенням до записів безпосередне з уст народу.

панки (вони заходять часто з чужими людьми в розмову, а своє, то б'ють так, як і великі пани,—аби рука досягла), то й кажуть було:— Десь у вас тепереньки пан добрий дуже! Так говорить, що аж лихо! Що мужиків треба і наук учити, і жалувати, і не відъ-що. Десь його мудро дуже навчено!

А це справді—перше говорив, що й хати нові поставлю у три віконця, а потім, то й старі розвалились. Може його й на добре вчено, та, мабуть, панську стоту не переробим!

Все село, як за стіну засунулось: такі смутні всі, що сумно й глянуть! Тільки Горпина трохи веселенька, тішиться малою донечкою, то й про громадське лихо забуває. Та не минула і її лиха година! Зanedужала дитинка, кричить, плаче. Горпина і сама плаче над нею, та нічого не врадить. Бігав старий свекор до лікарки—нема дома, та навіть і з молодиць нема нікого: всі на панщині. Далі й за Горпиною прийшли:

— Чому не йдеш?

— В мене дитина нездужає,—каже вона, плачучи.

— Панові треба робити, а про твою дитину байдуже.

Мусіла йти. Узяла дитину, обгорнула та й пішла.

А воно, біднесеньке, кричить та кричить. Дійшли, пан стрічає сам, такий гнівний,—почав словами картати, а дитиночка на руках так і пручається—кричить. Пан іще гірш розгнівався:—Геть ту дитину,—гукнув,—геть! треба мені робити, а не з дитиною панькатись!

Звелів десятнику додому однести.

— Ой, паночку, голубчику!—благає його Горпина плачучи,—нехай-же я хоч однесу сама. Паночку мій, будьте милостиві; це моя дитинка єдина!

— Неси, неси,—каже на десятника,—а ти роби діло, коли не хочеш кари здобути.

Понесли дитинку полем. Іще довго Горпина чула дитячий плач,—жалкий та болісний; далі все тихш, а там і зовсім стихло.

III.

Як вже вона там робила цей день,—увечері прибїгла додому, аж дух їй захватило:—Дитинко моя! донечко! Чи ви-ж доглядали її, батеньку? Скажіть-же бо, що й як?

— Та годі побиватись, дочко,—каже старий свекор,—втихло трохи.

Та не надовго: вночі прокинулось ізнов, та ще гірше страждає, аж горить. Радилась Горпина з бабами—нічого не врадили, нічого не допомоглося. А тут день уже нахопляється, треба на панщину йти. Згадала Горпина, що чула колись, як дитина не спить, то настояти макові головки на молоці та й дати випити. Так вона й зробила. Нехай хоть воно одпочине—не мучиться,—думає. Як дала їй, дитина зараз і втихла, засинати почала, та так кріпко заснула—і не здригнулась, як крикнув десятник на весь голос:—На панщину! Положила Горпина дочку в колисці, та й пішла плачучи.

Як там її лаяли, як на неї сварились—і не слухає, аби їй до вечора дождати! Перемучилась день. От сонечко вже за синю гору запало, от уже й вечір. Біжить вона додому, біжить... Убігла в хату: тихо й темно. Вона до колиски, за дитину,—дитина холодна лежить: не ворухнеться, не дише.

IV.

— Тату!—скричала.

— А чого, дочко, мене лякаєш? Я був здрімав. Мала спить і досі. Горпина й слова не промовить, обхопила дочку руками та наче й замерла. Старий ізнов задрімав.—Світла! світла дайте!—крикнула,—тату! світла!

Старий викреслив багаття.—Що це з нею подіялось?—думає, та як засвітив, глянув, так і прикипів на місці. Стоїть серед хати Горпина, аж почорніла, і страшно дивиться, а на руках у неї мертва дитина.

— Дочко,—промовив старий,—дочко!

Чумацький шлях.

Куїндосі.

— А що,—одмовляє,—бач, як помоглося! Затихла моя дитина—не кричить!—А далі як заплаче, як затужить,—де ті й слези бралися! так і ллються струменем.

Почули люде, прибігли, говорять до неї, вмовляють. Вона мов і не чує і не одірвуть од дитинки. Чоловік ходить сам як не при собі; свекор аж занедужав.

Стали похорон ладити. От уже й домовинку принесли новеньку, всипали квітками пахучими та зіллям.

— Горпино,—кажуть,—дай дитину.

Не дала. Сама обмила її й положила. Час уже й нести, а вона стоїть—дивиться. Люде до її говорять—не чує, не слухає.

Одвели якось, узяли й понесли. Глянула вона тоді вперше округи і собі пішла, куди люде ступлять, туди і вона слідком за ними, за тію домовинкою; іде, слова не промовить. І в церкві достояла, мов спокійна, та як стали ховати, так і кинулась за дитям у яму. Ледве вхопили її та принесли додому, мов неживу.

Хорувала вона тяжко тижнів із три. Вернулось здоров'я, та розум не вернувся! Така вона стала якась—не при умі. Цілісінький

день ходить мовчки на городі й мак збирає; а спитати—на що?—А це, каже,—для моєї дитинки.—Взімку, то все плаче:—Нема маківок! чим мені донечку рятувати?

Аби почала перша маківочка бреніти, і вже й углядить і зараз вирве й любить нею, не натішиться. То ще діло робить, порасться, а тільки зацвітуть маки в городах, вона й хату покине і не вийде з тих маків. Ідеш по-над городами, то й бачиш: сидить між повними маківками в білій сорочці, гарно убрана, у намисті, й сама ще молоденька,—тільки як роса біла сидить та перекидається маківочками, і всміхається, як дитина... А маки процвітають, і білим, і синім, і червоним квітом повно...

Завдання: 1) З'ясувати: а) Від чого вмерла дитина? б) Хто винний в смерті дитини?

2) Організувати суд над Гортиною.

3) Перевести спостереження над мовою М. Вовчка.

Пан та собака.

(Байка П. Гулана-Артемівського) *).

На землю злізла ніч... ніде ані шиширхне,

Хіба то де-куди кріз сон що-небудь пирхне.

Хоч в око стрель тобі—так темно на дворі.

Уклався місяць спать, нема ані зорі,

І ледве крадькома яка маленька зірка

З-за хмари вигляне, неначе миш з засіка.

І небо, і земля—усе одпочива:

Все ніч під чорною запаскою хова.

Один Рябко, один як палець, не дримає:

Худобу панську, мов брат рідний, доглядає.

Бо дарма їсти хліб Рябко наш не любив:

Їв за п'ятьох, але те їв, що заробив.

Рябко на панському дворі не спить всю нічку.

Коли-б тобі на сміх було де видно свічку,

Або в селі де на опічку

Маячив каганець!

Всі сплять, хропуть,

А де-які сопуть.

Уже і панотець,

Прилізши із хрестив, до утрени попхався...

А наш Рябко, кажу, все спатки не вкладався.

Знай неборак ганя то в той, то в цей куток;

То зазирає в курник, то—дейко до свинок,

*); Петро Гулан-Артемівський (1790—1865) (з Київщини, духовного роду)—письменник початку XIX століття, що збагатив українську літературу де-якими новими формами, але згодом майже зовсім покинув літературу, віддавшись службовій діяльності (на посаді професора й ректора Харківського університету).

Спита: чи всі таки живенькі поросятка,
Индика та качки, курчатка й гусенятка?

То звідтіль навпростець

Махає до овець,

До клуні, до стіжків, до стані, до обори;

То знов назад чим-дуж,—щоб часом москалі

(А їх тоді було до хріна на селі),

Щоб москалі, мовляв, не вбрались до комори.

Не спить Рябко, та все так гавка, скавучить,

Що, сучий син, коли аж в ухах не лящить!

Все дума: як-би то піддобриться під пана?

Не зна-ж, що не мене Рябка обрадованна!

Як гав, так гав, поки свінуло на дворі;

Тоді Рябко простягсь, захріп в своїй норі.

Чому-ж Рябку не спать? Чи знав він, що з ним буде?

Заснув він смачно так, як сплять всі добрі люде,

Що щиро стережуть добра своїх панів...

Як ось—трус, галас, крик!.. ввесь двір загомонів;

„Цю-цю, Рябко! на, на! сюди Рябка кликніте!“

— Ось-ось я, батечки!.. чого ви там, скажіте!

Стриба Рябко, вертить хвостом,

Неначе помелом,

І знай, дурненький, скалить зуби

Та лиже губи.

„Уже-ж, бач,“ дума він, „не дурно це на дворі

Од самої тобі зорі

Всі панькаються коло мене:

Мабуть, сам пан звелів віддати Рябку печене

І що залилося варене,

За те, що, бач, Рябко всю божу ніч не спав

Та гавкав на весь рот, злодійв одганяв“.

— Цю-цю, Рябко!—ще раз сказав один псяюха...

Та й хап Рябка за уха!

„Кладіть Рябка!“ гукнув... Аж ось і пан прибіг.

— Лупіть Рябка,—сказав.—Чухрайте, ось батіг!

„За що?“ спитав Рябко; а пан кричить:—Чухрайте!

„Ой, йой, йой, йой!“—а пан їм каже:—Не вважайте!

„Не буду, батечку! За що-ж це честь така?“

— Не слухай,—пан кричить,—лупіть, деріть Рябка!

Деруть Рябка, мов пір'я,

На галас збіглася двірня:

„Що? як? за що? про що?“ Не знає ні один.

— Пустіть!—кричить Рябко:—не будь я песький син,

Коли вже вдержу більш!

Рябко наш хоч не бреше,

Так що-ж? Явтух Рябка все знай по жижках чеше.
„Пустіть, швидчій пустіть!“ Пан на весь рот гукнув,
Та й з хати сам умкнув.

„Пустіть!“ гукнули всі: „Рябко вже вдовольнився!“
— Чим, люде добрі, так оце я провинився?

За що-ж глузуйте?—сказав наш неборак;—

За що знущаетесь ви надо мною так?

За що? за що?—сказав та й попустив патьоки,

Патьоки сліз гірких, узявшись за боки.

„За те,“ сказав один Рябкові з наймитів,

„Щоб не колошкав ти вночі своїх панів;

За те... але-ж що тут? ходім, Рябко, лиш з хати:

Не дуже, бачу, рот тут можна роззявляти.

Ходім, Рябко, на двір“.

Пішли.

— „Це не пусте,“

Сказав Явтух Рябку: „оце тебе за те

По жижках, бра Рябко, так гарно пошмагали,

Що пан із панею цю цілу ніч не спали“.

— Чи винен я цьому? Чи ти, Явтух, здурів?

„Гай, гай!“ сказав Явтух. „Рябко, ти знавіснів!

Ти винен, бра Рябко, що ніччю розбрѣхався:

Ти-ж знав, що вчора наш у карти пан програвся.

Ти-ж знав,

Що хто програв,

Той чорта (не тепер на споминки) здрімає,—

Той батька рідного, розсердившись, програє!

Ти-ж знав, кажу, Рябко, що пан не буде спать.

До чого-ж гавкав ти? нащо-ж було гарчать?

Нехай-би гавкав сам, а ти-б уклавсь тихенько,

Забравшись в ожеред, та й спав-би там гарненько.

Тепер ти бачиш сам, що мокрим він рядном

Напався на тебе і знай верзе притьмом:

Що грошей вчора він пропвндрив щось не трохи;

Що паню через те всю ніч кусали блохи;

Що буцім вчора він грать в карти-б не сідав,

Коли-б сьогоднішню був ніч хоч закуняв;

Що буцім ти, Рябко, так гавкав, як собака;

Що буцім по тобі походить ще й ломака;

Що, бачся, ти йому остив, надосолив,

І, бачся, він тебе за те й прохворостив.

А бач, Рябко, а бач—не гавкай, не галяйсь;

Ляж, хирний, та й мовчи, і з паном не рівняйсь!..

Чого брехать? нехай наш пан здоровий буде,

Він сам і без собак цю панщину одбуде“.

Послухав наш Рябко поради Явтуха,
— Нехай тяжка йому година та лиха,—
Сказав,—щоб за моє, як кажуть, жито

Та ще мене і бито!

Коли моє не в лад,

То я з своїм назад.

Чи баба з воза,—що-ж? Велика дуже вада?

Кобилі легший віз, цьому кобила й рада.—

Оттак сердега наш Рябко поміркувавсь,

Та й спать на цілий день і цілу ніч попхавсь.

Заснув Рябко, захріп, аж ожеред трясеться;

Рябку й не сниться й не верзеться,

Що вже москалики в коморі й на дворі

Скрізь нишпорять, мов тут вони й господарі,

Що вовк ягнят, а тхір курчаток убірає.

Аж тут і на дворі туж-туж уже світає.

„Цю-цю, Рябко!“ тут всі, повибігавши з хат.

„Цю-цю, Рябко! на, на!“ гукнули, як на гвалт.

А наш Рябко тоді і усом не моргає;

Хоч чує, та мов спить і мов недочуває.

„Тепер-то“, дума він, „мій пан всю нічку спав,

Бо не будив його Рябко і не брехав;

Тепер-то він мені свою покаже дяку;

Тепер уже не втре мені, як вчора, маку.

Нехай цюцюкають... мене цим не зведуть,

Поки сами сюди обід не принесуть.

Та ще й тоді, не бійсь, поскачуть коло мене,

Поки візьму я в рот хоч страву, хоч печене!“

— Цю-цю!—сказав іще Рябкові тут Явтух;

„Цю-цю!“ задихавшись, мов з його перло дух.

„Ходім, Рябко!“

— Еге? ходім. Не дуже квапся!

Сам принеси сюди!

„Іди-ж хутчій, не бався“.

— Ба, не піду, Явтух! —

„Іди, бо кличе пан!“ —

Сказав, та й зашморгнув на шиї він аркан!

„Чешіть Рябка!“—гукнув... Аж тут їх щось з десяток

Вліпили сотеньку кив Рябку в завдаток.

„Лупіть Рябка!“ кричить тут пан, як навісний;

Рябко-ж наш тільки вже що теплий та живий.

Разів із шість Рябка водою одливали,

І скільки раз його, одливши, знов шмагали,

А потім перестали.

Рябко спитать хотів, але Рябків язик
Був в роті спутаний, неначе путом з лик,
І герготав щось, як на сідалі индик.
„Постій!“ сказав Явтух Рябкові, „не турбуйся“,
Я правду всю скажу: „Ото, Рябко, шануйся,
Добра своїх панів, як ока стережи,
Зарапня спать не квапсь, в солому не біжи,
Злодіїв одганяй та гавкай на звірюку.

Не гавкав ти, Рябко,—за те-ж ми бач в науку,

І з ласки, з милости панів,

Вліпили сотеньок із п'ять тобі київ.“ —

— Чорти-б убили твого, Явтух, з панами батька

І дядину і дядька

За ласку їх!—сказав Рябко тут на-одріз.—

Нехай їм служить більш рябий в болоті біє!

Той дурень, хто дурним іде панам служити,

А більший дурень—хто їм дума догодити,

Годив Рябко їм, мов болячці й чиряку,

А що-ж за те Рябку?

Спороли батогоми,

А за вислугу палюгами.

Чи гавкає Рябко, чи мовчки нічю спить,

Все випада таки Рябка притьмом побить.

Уже мені, бачу, чи то туди—високо,

Чи то сюди—глибоко;

Повернешся сюди—і тута гаряче;

Повернешся туди—і там-то боляче.

Хоч-би я тісто вніс псяюсі із діжею,

То-б він розтовк і ту над спиною мовю.

З ледачим все біда: хоч верть-круть, хоч круть-верть,

Він найде все тобі хоч в черепочку смерть.

Завдання: 1) Вияснити, яка думка лежить в основі байки і в чому її цінність для того часу, коли байку було написано.

2) Зібрати розкидані в байці побутові риси.

3 „Приказок“ Є. Гребінки.*)

Рибалка.

Хто знає Оржицю? А ну те, обзивайтесь!
Усі мовчать. Гай-гай, які шолопаї!
Вона в Сулу тече, у нашій стороні.
(Ви, братця, все-таки домівки не цурайтесь!)
На річці тій жили батьки мої,
І панства чортів тиск: Василь, Іван, Микола,
Народ письменний — страх!
Бував у всяких школах,
Один балакає на сотні язиках;
Арабську цихвіру, мовляв, закон турецький —
Все тямлють, джеркотять, як гуси, по-німецькій.
Подумаєш, чого то чоловік не зна!
Да не про те, бач, річ. Усю торішню зіму
Рибалка ятером ловив в тій річці рибу;
Рибалка байдуже, аж ось прийшла весна,
Пригріло сонечко, і з поля сніг погнало;
У річку сніг побіг, і Оржиця заграла,
І ятір, граючи, водою занесла.
„Уже-ж вона мені оттут сидить в печінках,
Ця річка каторжна!“ — Рибалка став казати.
„Куць виграв, куць програв, ось слухай лишень, жінко,
Піду я до Сули скажену позивати!“
І різні де-які казав сердега речі,
Із злости, як москаль, усячину гукав;
А далі почепив собі сакви на плечі,
У люльку пхнув огню, ціпок у руки взяв
І річку позивать до річки почвалав.
Чи довго він ішов, чи ні, того не знаю;
Про те ніколи сам Рибалка не казав;
А тільки він дійшов, як слідує, до краю.
Сула шумить, гуляє по степах.
Рибалка дивиться і очі протирає:
Не вірить сам своїм очам,
Бо по Сулі — чорти-б їх мучив матір! —
Пливуть хлівці, сітки, діжки, усякий крім,
І бідного його ниряє ятір...

*) Євген Гребінка (1812 — 1848) (родом з Полтавщини, син поміщика) — письменник першої половини XIX ст., відомий здебільшого своїми приказками, які позначаються цікавим, дуже часто соціально-політичним змістом при легкій художній формі.

Зітхнув Рибалонька та і назад поплівсь.

А що, земляче, пожививсь?

Ось слухайте, пани, бувайте ви здорові, —

Еге, Охріменко дурний:

Пішов прохать у повітовий,

Що обідрав його наш писарь волосний!

Сонце та вітер.

Із вітром сонечко розгугорило мову —

Про силу, бачите, хто з них міцніший був.

Звичайно за слівцем балакали по слову,

А далі вітер так на заклад навернув:

„Чи бачиш, йде ген собі козак по полю?

Як цупко він нап'яв на плечі кобеняк.

Хто зірве з плеч його додолу, —

Хай буде той уже моцак!“

— Іносе, дми собі! — так сонечко сказало,

І вітер шпарко полетів.

На дворі дуже сумно стало,

По небу хмари скрізь погнало,

А вітер по землі, крий боже, заревів,

Наліг на козака, з його одежу цупить.

Зігнувся на коні козак,

До себе горне кобеняк,

Та знай нагайкою по ребрах шкапу лупить.

Хуртовина назад бідаху пре,

• За поли смикає, відлогу з плеч гирус, —

Аж шлях курить, трава в степу хвилює, —

А все одежі не здере.

Дув, дув, аж потом весь облився,

Із моці вибився, сердешний — на бік пливсь.

Ось розгулялося, і сонце — з хмари блись...

Мов божий світ ізнову народився.

Козак перехрестився,

Кобилку зараз зупинив,

Бо, страх, горюшну заморив,

Поплентавсь стежкою, ходюю, потихеньку.

А сонце гріє все та гріє помаленьку,

Угріло божий світ, почув тепло козак,

Та й скинув кобеняк.

Злий кінь.

Учора мій сусід купив собі коня
Із табуна, татарського, презлого
Такого жвавого, такого вже баского...
Дивлюсь: сусід і вся його сім'я
Уздечки не напнуть на його.
Сусід сусідів кликати став
І могорич пообіщав,
Щоб тільки допомогли йому коня упорати.
Народ зійшовсь та гук такий підняв,
Мов цілину п'ять плугів орють.
А кінь жахається та рже,
На дуби спиниться та гривую мотає
То піде бокаса, то б'ється і кусає.
Котрий сміліший був, то вже
Од коника тікає.
Прийшлося сусідові, мовляв, хоть сядь та й плач,
Аж дивиться, — іде Петро Деркач —
Розумний чоловік і в конях силу знає,
Іде і здалеку чуприною киває,
Прийшов — і ввесь базар нікчемний розігнав
І сміло до коня побрався потихеньку,
Все свистючи, повагом, помаленьку,
Все глядячи, подивлюсь — уже і зануздав.

Пани! чи чули, як Деркач коня піймав?

Завдання. 1) Вияснити: а) Про яке соціальне лихо говориться в байці „Рибалка“. б) Що спільного в основних думках байок „Сонце та вітер“ і „Злий кінь“?

2) Вияснити по байці „Злий кінь“, що негативного вбачає Гребінка в кріпацтві і чи заперече він його ґрунтовно? Чим це можна пояснити?

За поневоленого брата.

Кирило-Методієвське братство і Т. Шевченко.

Кінець XVIII і перші десятиліття XIX століття були для України Наддніпрянської початком нового періоду в її житті. Московський капітал, ідучи на південь і на захід, об'єднав Лівобережжя та Правобережжя, здобув Чорноморські порти і намагався всіма засобами закріпити за собою володіння цими землями. Найкращим до того шляхом здавалось знищення та скасування всього того, чим Україна відрізнялась від інших частин імперії і примусове наближення життя в ній до форм загально-російського життя, коротко кажучи—русифікація. Поволі, але послідовно знищено були всі сліди колишньої автономії, Україну поділено на губернії, заведено поліцейсько-поміщицький лад, остаточно закріплено селян за поміщиками, закрито українські школи, вигнано українську мову з державних установ та церкви, скасовано право українське і замість того заведено право російське.

Всі ці заходи російського самодержавно-бюрократичного уряду і взагалі умови соціально-політичного життя не могли не відбиватися на настроях і переконаннях суспільства на Україні, викликаючи в різних його групах різні думки про життя, про уряд, про відношення до нього. Звичайно, широкі народні маси були позбавлені можливості відгукнутися на те, що робилося на Україні. Занадто здавило їх ярмо кріпацтва! Виявляти свої настрої і прямувати до здійснення своїх думок могли лише групи української шляхти да та інтелігенція українська, що тільки зароджувалась.

Верхи української шляхти—нащадки бувшої старшини та гетьманів—не могли спочатку байдуже ставитись до заходів російського уряду. Занадто живими були спогади про колишню самостійність, занадто принадними були мрії цю самостійність відродити! Але уряд добре зумів затулити очі і заткнути пельку вельможної шляхти господарською користю: мастками, кріпаками, то-що. З колишніх українських сепаратистів (самостійників) робляться завзяті російські монархисти, що користуються всякою нагодою довести свою відданість російському урядові. Так, коли під час походу Наполеона на Росію, частина української шляхти разом з поляками хотіли розпочати повстання на Україні, більшість української шляхти відповіла на це організацією козацьких полків проти Наполеона та поляків. Де-хто з шляхти допомагав урядові, коли він боровся з декабристами на Півдні.

Іншими були настрої другої верстви—здебільшого дрібної шляхти да до того ще й збіднілої. Бачучи, що самодержавний уряд рахується головним чином з великими землевласниками, мріяли вони про такий лад, коли-б ширшим колам шляхти і заможного люду можна було-би взяти владу в свої руки. Для цього—думали вони—треба скинути царя, скасувати самодержавіє, завести республіканський лад. Коли на Півночі (в Петербурзі) гуртувались змовники, то й на Півдні (на Україні) утворилось так зване Південне Т-во. На початку 1826 р. вони спробували зробити повстання против царя Миколи I, але успіху не мали: спираючись на вірнопідданість більшості російської та

української шляхти, Микола І жорстоко покарав змовників. У цій групі яскраво працювала політична думка. Але повного і широкого розуміння того стану, в якому перебував простий люд, кріпаки, в цій групі не було. Не було в ній і знання того народу, серед якого доводилось жити, бо в склад цієї групи входила або шляхта не українська з походження, або хоч і українська, проте досить далека від простого люду.

Національне почуття виявлялось помітно в третій групі. З дрібною переважно шляхти, а також з інших верств, як от духовенство, міщанство, починають виходити люде, близькі до простого люду, знайомі з його життям, мовою, звичаями, то-що. Вони починають цікавитися народнім минулим, збирати народніх пісень, писати на звичайній українській народній мові та інше. Але національне почуття це раз-у-раз не йшло далі інтересу до культури народа, не переходило в інтерес до політичного життя, до бажання це життя змінити. Тому й людей такого складу було-би назвати українськими „культурниками“. У де-кого з них український націоналізм сполучався з російським монархізмом. Знайшлися такі, що після польського повстання 1831 р., славили Паскевича, українського землячка, що придушив повстання. Тільки окремі особи з українських лібералів сполучали з національним почуттям політичні інтереси. В їх головах жили ідеї про республіканський устрій, про знищення кріпацтва, про об'єднання слов'ян та ин.

В 30-х і 40-х роках кола української інтелігенції збільшуються. Вона починає гуртуватися в Харькові і Києві, коло університетів. Життя стає складнішим. Селянство починає „бунтувати“. Виникають фабрики. В сільському господарстві не все йде гаразд. Думка спинається над громадськими і політичними відносинами, шукає нових шляхів в житті.

1845 року в Києві, зусиллями Костомарова, Білозерського, Гулака, Марковича засновується потайне політичне товариство під назвою „Кирило-Методієвське братство“. Фундатори назвали його „братством“, щоб підкреслити тісний зв'язок членів поміж собою, „Кирило-Методієвським“—на честь первоучителів слов'янських, а потайним воно мусіло бути через те, що за тих часів навпростець та по-видному працювати братчикам не дали-б і години.

Братчики випустили окремі відозви „До братів-українців“, „К братьям москалям і полякам“ і твір Костомарова „Книга бытия украинскаго народа“.

Братчики говорили, що треба випустити селян на волю, а кріпацтво знищити зовсім; що в державі всі повинні бути рівними. Людям потрібна освіта, і вона повинна бути загальною, щоб неосвічених людей не було зовсім. Школи повинні бути путні та для всіх людей, і кожен нарід повинен своєю рідною мовою вчитись, бо так найлегше науку здобувати. Говорили вони про вселюдне виборче право, про волю науки й віри, про виборність урядовців, про заміну постійної армії народньою міліцією.

Говорили ще братчики, що не треба, щоб одна людина давила иншу, та не треба також, щоб одна нація (народ) пригноблювала иншу. А найбільше, може, таких пригноблених націй було поміж слов'янами: великоросіяне панували над українцями і над частиною поляків, над другою частиною Польщі панували німці; німці-ж володіли чехами, чимало сербів та болгар перебувало під турками й т. ин. Отже братчики й казали, що треба зробити так, щоб кожний слов'ян-

ський нарід жив у своїй власній державі-республіці та сам своїми справами й порядкував. А щоб слов'яне були дужими й нікого не боялись, треба, щоб ці окремі слов'янські республіки з'єднались в одну спілку. Хай у кожній республіці буде свій сейм з виборних депутатів, щоб кожен нарід сам порядкував у себе; а потім, щоб вирішувати спільні вже всеслов'янські справи, треба вибрати ще один сейм, уже спільний, всеслов'янський; той сейм і буде правити усією спілкою. Така держава, що складається з спілки окремих держав, зветься федерацією. Братчики були федералістами.

Йти до здійснення своїх бажаннів революційними засобами братчики не збирались. В „правилах для членів“ запропоновано було вживати мирної пропаганди. В 1847 р. на братчиків було зроблено доноса, їх було заарештовано і покарано в'язницею і засланням.

В той час, як українська інтелігенція шукала виходу з важкого громадського стану в так званому утопічному соціалізмі, щоб-то в соціалізмі, що існує в думці, мрії, без пристосування до реальних умов життя, на Україні з'являється поет закріпаченого селянства—Тарас Григорович Шевченко — найреволюційніший поет ХІХ ст. Син бідолахи-кріпака, пастух за дитячих років, козачок в палаці поміщика, збігом щасливих обставин викуплений на волю, студент академії мистецтв і нарешті художник, він у своїй поетичній діяльності став непримиренним апостолом революції. Своєчасно звільнившись від козацького романтизму, він став генієм революційної боротьби з самодержавієм, релігією, силуванням, боротьби шляхом не мирної пропаганди, а озброєного повстання. За це, при розгромі Кирило-Методієвського братства, з яким він був зв'язаний, його було заслано простим жовніром в Азію. Справжній революціонер і соціаліст, Шевченко пророцьки казав про соціяльну революцію і своїм натхненним словом кинув промінь світла на той шлях, яким треба йти до звільнення від соціяльного гніту і утворення нового кращого життя.

(За статтями проф. М. Яворського та инш.).

- Завдання. 1) Які з мрій та бажаннів братчиків вже справдились і коли?
2) Як ви розумієте поняття: „націоналізм“, „федералізм“?

З творів Т. Г. Шевченка.

До мертвих і живих і ненарождених земляків моїх,
в Україні і не в Україні сущих, моє дружнєє посланіє.

І світає, і смеркає,
День божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянний,
І день і ніч плачу
На розпутьтях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить і не знає;
Оглухли, не чують,
Кайдаками міняються,

Правдою торгують,
І господа зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма; орють лихо,
Лихом засівають...
А що вродить? Побачите,
Які будуть жнива!
Схаменіться, недолюдки,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою Україну!

Полюбіте щирим серцем
Велику руйну!
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі...
В своїй хаті—своя правда,
І сила, і воля!

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра;
А ви претеса на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього... Найшли,
Несли, несли з чужого поля,
І в Україну принесли
Великих слів велику силу,
Та й більш нічого... Кричите,
Що бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонялись,
І хилитесь, як і хилились,
І знову шкуру дерете
З братів незрячих, гречкосіїв,
І сонце правди дозрівать
В німецькі землі, у чужій,
Претеса знову. Якби взяли
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді-б зостався сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби то сталось, щоб ви не вер-
тались.

Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали-б діти, мати не ридала.
Не чули-б у бога вашої хули;
І сонце-б не гріло смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі;
І люде-б не знали, що ви за орли,
І не покивали-б на вас головою...

Схаменіться! будьте люде,
Бо лихо вам буде;

Розкуються незабаром
Заковані люде:
Настанє суд, заговорить
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати;
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І на-віки прокленетесь
Своїми синами.
Умийтеся! образ божий
Вагном не скверніте!
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать,
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко-глибоко...
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура
Та й засудять,—і премудрих
Немудрі одурять.

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость-би була своя;
А то залізете на небо:
„І ми—не ми, і я—не я,
І все те бачив, і все знаю:
Немає пекла, ані раю
Немає й бога, тільки я,
Та кудий німець узловатий,
А більш нічого...“

—Добре! брате!

Що-ж ти такеє?“

—Я не знаю—

Нехай німець скаже!“

Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю.

Німець скаже: „Ви Могола“.

— Моголи, Моголи,

Золотою Тамерлана ¹⁾
Онучата голі!“
Німець скаже: „Ви Слов'яне“.
— „Слов'яне, Слов'яне:
Славних пращів великих
Правнуки погані!“
І Колляра ²⁾ читаєте
З усієї сили,
І Шафарика ²⁾ і Ганку ²⁾,
І в слов'янофіли
Так і претесь, і всі мови
Слов'янського люду,—
Всі знаєте, а своєї
Дасть-біг! „Колись будем
І по своєму глаголять,
Як німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу розкаже,
Отоді ми заходимось!“

Добре заходились
По німецькому наказу
Та й заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не то, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
„І гармонія і сила,
Музика та й годі!
А історія?—Поема
Вольного народу...
Що ті Римляне убогі!
Чорт-зна що—не Брути!
У нас Брути і Коклеси ³⁾
Славні, не забуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась.
У голови гори слава,
Степом укривалась“.

Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах
Окрадених трупах!..

Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте ані титла,
Ніже тії коми,
Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї діти? яких батьків?
Ким, за що закуті?
Та й побачите, що ось-що
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани
Ясновельможнії гетьмани!
Чого-ж ви чванитесь,—ви,
Сини сердешної України?
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як діди ходили?
Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили!
Може чванитесь, що братство ⁴⁾
Віру заступило?
Що Синопом, Трапезундом ⁵⁾
Галушки варило?
Правда ваша: наїдались,
А вам тепер вадить;
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить;
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиею кров'ю
Ота земля напосна,

¹⁾ Тамерлан—татарський (монгольський) хан, в давні часи звоював був багато земель і доходив аж до Москви.

²⁾ Колляр, Ганка й Шафарик—чеські письменники та діячі, що через їх твори та діяльність чеський нарід одродився і розпочав нове національне (на рідному чеському ґрунті) життя.

³⁾ Брут і Коклес—давні герої римського народу.

⁴⁾ Тоб-то—Січове товариство, козаччина.

⁵⁾ Синоп і Трапезунт—по той бік Чорного моря, на Мало-азійському березі. Туди козаки часто налітали на чайках та грабували.

Що картоплю родить?
Вам байдуже,—аби добра
Було для горόδу!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила.
Так от-як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І нам, сиnam, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю:
Гірше Ляха свої діти
Ї розпинають;
Замість пива—праведною
Кров із ребер точать,—
Просвітити, кажуть, хочуть
Материнські очі
Современними огнями,
Повести за віком,
За німцями недоріку,
Сліплюю каліку.
Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати!
Показуйте! За науку—
Не торгуйтеся! буде
Материнська добра плата:
Розпадеться луда
На очах ваших неситих;
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих...
Учіться, брати мої,
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь,—
Свого не цурайтесь:
Бо хто матір забуває

Того бог карає,
Чужі люде цураються,
В хату не пускають,
Свої діти—як чужії,
І немає злomu
На всій землі безконешній
Веселого дому.

Я ридаю, як згадаю
Діла незабутні
Дідів наших: тяжкі діла
Якби їх забути,
Я оддав-би веселого
Віку половину...

Отака-то наша слава,
Слава України...
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снилися
Всі неправди, щоб розкрилися
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників, кого, коли,
За що розпинали?

Обніміте-ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться.
Заплакана мати!
Благословіть дітей своїх
Твердими руками,
І обмитих поцілуйте
Вольними устами!
І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України.
І світ ясний, не вечірній,
Новий засіє...
Обніміться, брати мої,
Молю вас, благаю.

Завдання: 1) Вияснити, до кого в першу чергу звертається поет в цьому творі.

2) З'ясувати думки Шевченка про національну та соціальну справу в „Посланні“.

3) Минуле й сучасне по „Посланню“.

К а в к а з.

(Якову де-Бальмену)*).

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію политі;

Спокон-віку Прометей
Там орел карає,
Що-день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає,
І сміється знову.
Не вмірає наша правда,
Не вмірає воля;
І неситий не виоре
На дні моря поля,
Не скує душі живої
І слова живого,
Не понесе слави бога,
Великого бога.

Не нам на прою з тобою стати,
Не нам діла твої судити:
Нам тільки плакати, плакати, плакати,
І хліб насущний замісити
Кровавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить!
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, боже, утомлений,
І нам даси жити?
Ми віруєм твоїй силі
І слову живому:
Встане правда, встане воля,
І тобі одному
Поклоняться всі язики
Во віки і віки.
А поки-що — течуть ріки,
Кривавії ріки...

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію политі.

Отам то милостиві ми,
Ненагодовану і голу,
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо... Лягло кістками
Людей муштрованих чимало.
А сльоз? а крові? Утопить
Всіх цариків-би стало,
З дітьми й внучатами, втопить
В сльозах удових... А дівочих,
Пролитих нишком серед ночі?
А матерніх гарячих сльоз,
А батьківських, старих, кривавих?
Не ріки — море розлилось,
Огненне море!.. Слава, слава
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям!
Слава!

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті;
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті!
Борітеся — поборете:
Вам бог помагає;
За вас сила, за вас воля
І правда святая!

„Чурек і сакля — все твоє,—
Воно не прошене й не дане,—
Ніхто не візьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
У нас... На те письменні ми,
Читаєм божії глаголи,—
І од глибокої тюрми
Та до високого престола
Усі ми в золоті — і голі.

*) Яків де-Бальмен—приятель Шевченків, загинув на Кавказі в бою з черкесами. Шевченко присвячує йому вірш, викликаний змаганнями російського уряду поневолити кавказьких горців.

До нас в науку! Ми навчим,
По чому хліб і сіль по чім...

Ми не погани,—

Ми настоящі християни:

Храмї, ікони.

Усе добро, сам бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона у вас стоїть,
Не нами дана? Й чом ми вам—
Чурек-же ваш, та вам не кинем,
Як тій собаці? Й чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
Та й тільки-ж то...

Ми малим ситі!—А за те,
Якби ви з нами подружились,
Багато-б де-чого навчились.
У нас-же й світа!.. Як на те—
Одна Сибір неісходима!
А тюрем? люду? Що й лічить!
Од Молдаванина до Фінна —
На всіх язиках все мовчить...
Во благоденствує... У нас
Святую біблію читає
Святий чернець, і навчає,
Що цар якийсь то свині нас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив — тепер на небі!
От бачите, які у нас
Сидять на небі!

Ви ще темні,

Догматами не просвіщенні.

У нас навчіться! В нас дери,

Дери та дай

І прямо — в рай,

Хоть і рідню всю забері!
У нас — чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм.
Французів лаєм, продаєм
Або у карти програєм
Людей, — не негрів, а таких
Таки хрещених, та — простих.
Ми не Гішпане! Крий нас, боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті жиди: ми по закону!..

По закону апостола

Ви любите брата?

Суєслови, лицеміри,

Господом прокляті.

Ви любите на братові

Шкуру, а не душу,

Та й лупите по закону:

Дочці на кожушок,

Жінці на патинки,

Байстриюкові на придане,

Собі-ж на те, що не знають

Ні діти, ні жінка!

За кого-ж ти розпинався,

Христе, сине божий?

За нас добрих, чи за слово

Істини? чи може,

Щоб ми з тебе посміялись?

Воно так і сталось.

Храмї, каплиці і ікони,

І ставники і мірри дим,

І перед образом твоїм

Неутомимі поклони —

За кражу, за війну, за кров,—

Щоб братню кров пролити, просим,

А потім в дар тобі приносим

З пожару вкрадений покров...

Просвітились!.. Та ще хочем

Других просвітити,

Сонця правди показати

Сліпим, бачиш, дітям.

Все покажем,—тільки дайте

Себе в руки взяти:

Як і тюрми мурувати.

Кайдани кувати,

Як носить їх, і як плести

Клуті узловаті,—

Як лягати і як спину

Під них підставляти,—

Всьому навчим! Тільки дайте

Взяти свої гори,—

Останнії, бо взяли вже

І поле і море!

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове любий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, — не чорну; довелось запить
З московської чарки московську отруту.
О, друже, мій добрий друже, неза-
бутий!
Живою душою в Україні вітай;
Литай з козаками по-над берегами,
Розриті могили в степу наглядай,
Заплач з козаками дрібними сльозами,
І мене в неволі в степу виглядай.

А поки-що—мої думи,
Мос люте горе,
Сіятиму: нехай ростуть
Та з вітром говорять...
Вітер тихий з України
Понесе з росою
Тії думи, аж до тебе.
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привіташ,
Тихо прочитаєш,—
І могили, степи, гори,
І мене згадаєш.

Завдання. Вияснити питання: 1) Як ставиться Шевченко до російських завоюювачів та до поневолених горців?

2) Якими прийомами користується Шевченко для передачі свого обурення?

3) Антирелігійний сарказм поета.

Ю р о д и в и й.

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний, Долгорукий,
Україну правили. Добра
Таки чимало натворили —
Оці сатрапи ундіра.
А надто стрижений Гаврилич
З своїм ефрейтором малим
Та жвавим, на-лихо лихим,
До того люд домущтрували,
Що сам фельдфебель дивувались,
І маршировкою і всім,
І „благосклонні перебували
Всегда к ефрейторам своїм.“
А ми дивились і мовчали,
Та мовчки чухали чуби, —
Німії, подлії раби,
Підніжки царські, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам в мережаній лівреї
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу! Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О, роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли

Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемося таки колись!
Не сотні вас, а мільйони
Полян, Дулебів і Древлян
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички сатрап капрал, —
Вам і байдуже. А між вами
Найшовсь таки якийсь прояв,
Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала,
Та ще й у церкві, — і пропало,
Як на собаці.

Так-то, так!

Найшовсь таки один козак
Із мільйона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрана в морду затопив.
А ви, юродиві, тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря! А битий
Фельдфебель ваш, Сарданапал,

Послав на каторгу святого,
А до побитого старого
Сатрапа „навсегда“ оставсь
Преблагосклонним.

Більш нічого
Не викроїлось, і драму
Глухими, темними рядами
На смітник винесли. А я...
О, зоре ясна моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Як раз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожні діла...
Безбожий царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!

Завдання: *Виявити риси викристалізованого революційного обурення і антирелігійного сарказму.*

А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося з-висока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невільників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не ослізло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кюоті, а парі —
Та пур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темні і вас,
Споборники святої волі —
Із тьми, із смрада, і з неволі,
Царям і людям на показ,
На світ вас виведу на-далі
Рядами довгими в кайданах...

Осії глава XIV.

(Подражаніє).

Погинеш, згинеш, Україно!
Не стане знаку на землі!
А ти пишалася колись
В добрі і роскоші, Вкраїно,
Мій любий краю неповинний!
За що тебе господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
До краю нищить, — покара,
Уб'є незримо... І правдиво.
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу,
І рек во гніві: „Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся! Во злобі
Сини твої тебе уб'ють

Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть.
Мов недолежані курчата,
І плача, матернього плача,
Ізполяю гради і поля,
Да зрит розтлена земля,
Що я — держатель, і все бачу!“
Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату, опочий!
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи.

Спочивши, скорбная, скажи,
Пророчи своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони лихі,
Що їх безчестіє і зрада,
І криводушіє — огнем,
Кровавим, пламенним мечем
Нарізани на людських душах;

Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий царь,
Їх кроткий, п'яний господарь!
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам, охляп сісти
Та утікати; не втечете
І не сховатесь! Всюди
Вас найде правда-мста, а люде
Підстерезуть вас, на то теж
Уловлять, і судить не будуть:
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім, без ката
І без царя, вас, біснуватих,
Розтнуть, розірвуть, розіпнуть.
А кров'ю вашою, собаки,
Собаки напоять...

І додай,
Такеє слово їм додай,
Без притчі вискажи: зробили,
Руками скверними створили
Свою надію, й речете,
Що царь — наш бог, і царь — надія,
І нагодус і огріє
Вдову і сирот... Ні, не те!
Скажи їм ось-що: брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах.
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхее, не дровле слово
Розтліннее, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської.

Завдання: Порівняти цей твір з „Посланиєм“ і сказати, що в них спільного і що одмінного.

* * *

У Архімед, і Галілей*)
Вина не бачили; слей
Потік у черево чернече.
А ви, святії предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Цярями сіянее жито,
А люде виростуть. Умруть
Ще незначатії царята —
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люде на землі!

Загальні завдання до Шевченка.

1) Зібрати матеріял для докладів:

а) Шевченко — бунтар.

б) Шевченко — поет поневоленого лоду.

2) Вияснити, чим Шевченко близький і дорогий пролетаріатові.

3) Вибрати з творів Шевченка революційні та інші гасла.

4) Зібрати матеріял до характеристики мови й стилю Шевченка.

*) Архімед і Галілей — вчені: перший — грецький (III в. до Христа), другий — італійський (XVI—XVII ст.).

Напередодні волі.

З народніх пісень.

За горою за крутою косарики косять
та у пана Саливона *) собі хліба просять.
Ой, косили косарики півтори неділі —
не бачили косарики хліба ні скорині.
Ой, косили косарики та радили раду,
та й убили Саливона за усю громаду.
А в нашого пана плетелі тини —
оце тобі, вражий пане, хазяйські сини!
У нашого пана побиті колочки —
оце тобі, ворожий пане, хазяйські дочки!
У Києві огонь горить, в Дорогинці — димно,
як убили Саливона — усім панам дивно.
В його дочки Галюточки на голові стрічки, —
куди тягли Саливона — кров'яні річки;
В його дочки Галюточки в поділках мережки, —
куди тягли Саливона — кров'яні стежки!
Ой, убито, вбито — на ввесь двір простягся, —
його синок Іванюша за серденько взявся.

Завдання. Вияснити, про які настрої серед селянства свідчить ця пісня.

Від панщини на фабрику.

(З пов. І. Нечуя-Левицького „Микола Джеря“) (**).

[У селі Вербівці на Васильківщині в пана Бжозовського був молодий кріпак Микола Джеря. Рано прокинулось у нього обурення проти панів і великої соціальної неправди. Сміливий і рішучий, він казав тверде слово і осавулі і панові, коли його та інших кріпаків ганяли без міри на панщину, а й до того ще з товаришами побив осавулу. Довідавшись, що його та однодумців пан хоче оддати в москалі, Микола, не вважаючи на те, що був вже одружений, вирішив тікати на сахарні. Темного осіннього вечора він підпалив панський хліб і помандрував з товаришами на Канівщину в Стеблів].

На стеблівській сахарні.

У Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів, Замок, і знов зливається з своєю Само-вілкою. Зараз за тим островом скелисті високі береги оступаються од

*) Саливон жив у с. Дорогинці, Ніженського повіту на Чернігівщині. А вбито його саме перед волею.

**) Левицький Іван Семенович (1838—1918) (псевдонім—Нечуй, з Київщини, духовного роду)—один з найвидатніших письменників українських другої половини XIX ст. Майстер реалістично-побутової повісти, Левицький подав у своїх численних творах широку картину життя різних верств українського суспільства XIX ст.

річки, подаються трохи набік, а там далі каміння ховається під землею, гори розступаються півколом і по рівному полі в'ється річка по зелених лугах та левадах.

В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, білили рядки німецьких мурованих домків, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі домки тонули в вербах. Між домками вештаються німці; німкені в чорних сукнях брали воду з криниці, коло них вештались німченята в узеньких штанцях. Там жили всі німецькі майстері й директор сахарні.

Микола й його товариші прийшли в контору, де сиділи директор та писарі. У здорових, просторних покоях скрізь по закутках були пророблені з дроту ніби клітки, а в тих клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор, високий, поставний, білявий німець, з довгими вусами та сірими очима. Він не спитав вербівців про пашпорти, не спитав навіть, звідкіля вони родом, і тільки позачисував їх ймення і прізвища. Микола назвав себе Іваном Гриценком, Кавун назвав себе Понасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці на місяць на панських харчах і звелів іти до сахарні.

В сахарні другий німець, машиніст, поставив їх коло машини на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з малясом, стукотіли, гуркотіли колеса, дрижали здорові ремінні паси, перекинуті однізу через стелю на верхній етаж. Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні, здорові, лапаті машини, не знали, як повернуться, як ступити. Їм здалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що з-за машин от-от вискочать дідьки й потягнуть їх під ті машини з страшними зубцями. Німець все показував їм, як ходити коло машини, і вони насилу оговтались, насилу призвичаїлись до обстави, до нової роботи.

Опівночі, сливе перед світом задзвонили в дзвоник, й інші робітники стали на їх місце, а вони пішли до казарми на ночівку. То була нічна зміна.

Між білими чистими німецькими домками, між зеленими вербами, чорніли дві довгі казарми для бурлаки. Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку стояли здорові казани, замуrowані в цегляну піч, де варили бурлаки їсти.

Минув рік після того, як вербівці втікли з Вербівки. Була неділя. В селі почали благовістити на службу, і дзвін голосно гув над Россю, між скелями. В казармі, коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився на обличчі, що його трудно було впізнати. Блискучі карі очі наче погасли, лице постарілось, рум'янець пропав, лоб став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жиливі руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю. На Миколі була чорна, мов земля, сорочка, подерта свитка, старі шкарбани з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки. Волосся на головах у бурлаків було закудлане, мов у непросиплених п'яниць.

Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими невмитими видами, з такими бруснатими щоками, з такими кудлатими головами,—що й дивиться було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцьовані, що на їх ледве червоніли безталанні королі й короліви, замазані нечупарними бурлацькими ру-

ками. На столі стояла горілка: де-котрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця з темного кутка загомонила й почала його ляять за те, що він грає до служби божої.

Через усю казарму по-під стіною стояли неприбрані поли; на полах валялась солома й потерть. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодиця в цілій сорочці замітала казарму й згортувала з полів барліг. П'яні бурлаки затягли пісню; Микола пригравав їм на скрипці.

— Нема вам ні празника, ні неділі!—гукнула богобояща молодиця з другого кутка:—чи не чуєте, що до церкви дзвонять?

— Дзвонять, бо їх на панщину не гонять,—обізвався приказкою Микола й задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

В казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

— Тікаймо, брат! тікаймо! Я йшов з міста коло корчми й бачив свого пана Бжозовського.

— Невже?—аж крикнув Микола і так шпурнув скрипку на стіл, що вона загула ніби не своїм голосом.

— Йй-богу бачив!

Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти.

— Мабуть, довідався, що ми тутечки на фабриці, та це приїхав по наші душі,—сказав Микола:—але чорта лисого забере звідсіля до себе в Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! так оце живцем і дамося йому в руки,—обізвався один бурлака.

— Де-ж ти його бачив?—спитав Джеря в Кавуна.

— Сидів в заїзді коло вікна й люльку кури́в. Я зараз пізнав його руду голову й червону пику, та й дав драла за хати через тини,—сказав Кавун.

— В котрому вікні він сидів?—знов спитав Микола.

— В самому крайньому, що зараз од угла з причілка,—сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Кавуна й вербівських бурлак на двір і нишком промовив:—Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапився ганяться за бурлаками.

— Як-же ми його провчимо?—спитали бурлаки.

— Нападемо вночі на станцію, видеремо вікно, вліземо в кімнату, та дамо йому стільки стусанів і різок, скільки він колись надавав нам на економії.

— Добре, йй-богу, добре! Даймо йому доброї прочуханки, щоб пам'ятав до нових віників,—загукали бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабрали свої клунки, тихенько, один за одним втікли з казарми й поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голову й полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідався од людей, що були по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу іншим, і слідком за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав у Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана й поляявся з ним за те, що він приймає до себе на фабрики без пашпортів його панщанних людей. Бжозовський задумав другого дня з сільською поліцією половить своїх крепаків і вернути додому.

Надворі смеркало й сутеніло. Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. В пізню добу він побудив товаришів;

всі вони рушили з ліз і потяглися на місто до корчми. Ніч була темна, тільки на небі ясно блищали зорі. Надворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В одній хаті ще блищало світло. Бурлаки посиділи на призьбі коло хати, поки не погасло світло, і крадькома через тини та города прийшли до заїзда. В заїзді все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів удень з люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвір'я. Бурлаки обійшли кругом заїзда, підійшли під вікно й почали прислухатись. Крізь вікно було чуть, як Бжозовський сопів та хріп на всю кімнату.

— Починаймо!—зашепотів Микола й почав одколупувати ножем вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі ряма й завіски швидко подалися під дужими руками, мов тонке павутиння. Микола вийняв і виставив вікно, поставив його коло стіни й поліз у кімнату. За ним слідком полізли другі бурлаки.

Як той звір килається на товарику, так кинувся Микола на Бжозовського ліжка й налапав панові ноги. Пан схопивсь, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнути: як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлак. Микола однією рукою вхопив пана за ногу, а другою почав давати стусани в груди. В хаті було поночі, як у лбоху. Бжозовський звився, як уж, та й шугнув просто в двері, як сполоханий півень. Бурлаки не знали, де двері і тільки крутилися по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула, і побоявся бігти на двір; в його була думка, що коло дверей засіли на варті й стережуть його другі бурлаки. Бжозовський налапав сінешні двері і в одну мить кинувся по дверях на горище. В сінях на його щастя не було стелі. Він видряпавсь по дверях на горище й кинувся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарився лобом об крокву й поколов собі лице куликом. Од переляку на його лобі виступив холодний піт. Він присів у самісінькому куточку під покрівлею.

Тим часом бурлаки розсипалися по двох темних кімнатах, лапали руками по всіх закутках, залізли під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий, як звір, і посатанів.

— Доставайте сірників! світи світло!—шепотів він сливе нишком бурлакам:—будемо гамселить при світлі!..

Кавун достав з кешені сірники, тернув сірником об стіну. Огонь спалнув,—і бурлаки тільки вгледіли порожнє ліжка, а в прихожій вербівського осавулу долі. Осавула лежав на спині й спав міцним сном, аж рота роззявив і вищерив зуби. Бурлаки без сорома засвітили свічку, миттю кинулись на осавулу й почали його лупцювати кулаками. Кавун накинув на голову світку ще й сам сів зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидячи на горищі, почув те страшне ричання. Один бурлака вгледів одчинені двері, догадався, де подівсь Бжозовський, і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопився з місця, між латами продер кулики, видерся на покрівлю й стрибнув з стріхи додолу. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно обірвав собі латку об полудрабок, скочив з воза й побіг через двір. Перескочивши в город через тин, він присів під тином і боявся бігти далі, йому здавалось, що от-от знов на його спину плигне Джеря й почне лупцювати його в груди кулаками.

— Тікаймо звідсіль, браття!—промовив Микола:—тікаймо! Вислизнув жмикрут з наших рук. Не животіти теперечки нам на світі.

Один бурлака схопив з стола золотий годинник і хотів сховати його в кешеню.

— Не зачіпай! Це наша кров!—крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник і брязнув ним об поміст з усієї сили. Годинник дзенькнув і розбився на дріб'язки. Микола вискочив через вікно на двір; за ним почали плигати другі бурлаки. Світло погасло. Пан бачив, як блиснуло світло, як бурлаки стрибали з вікна на двір, і з переляку дременув просто через грядки, нахилиючись при самій землі. Його ноги грузли в м'яких грядках. Грудки землі летіли на всі боки. Молода кукуруза лущала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий бур'ян і приліг у йому на саму землю.

[Бурлаки помандрували на Черкашину, де було чимало сахарень].

На сахарні в Черкащині.

Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгорожені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка для вартового, помальована білими й чорними смугами, як малюють скарбові сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму й побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домки з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафинада. Там була навіть школа, тільки не для просвіти народа, а за-для того, щоб вивчить хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок: то був театр,—панська примха для розваги офіціалістів, їх дочок і синів та писарів, а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини, а серед майдана стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотирі поверхи, з другого і на п'ять. Коло самого ставка стояв рафинад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіль тяглась залізна дорога до заводів. Серед того двора між сажнями дров стояла парова машина; там різали колоди на дрова, складали дрова на вагони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому дворі й по тому місці сновигали позамазувані робітники в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукоگیли та гуркотіли, аж стіни гули й трусились. З високих виводів завжди валували стовпи чорного смердючого диму.

Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувати, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був єврей, Абрам Мойсеевич Бродовський. Всі заводи належались до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею й рідко приїздив на заводи.

— Чого вам треба?—спитав у бурлака Бродовський.

Всі робітники поздіймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на його, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

— Ми хочемо стати на роботу в сахарні,—обізвався Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте,—сказав Бродовський.

— А хіба ти приймаєш тут на роботу?—спитав Микола якось з осміхом і гордо.

Бродовський зобідився. Всі робітники осміхнулись.

— Коли хочеш ставать на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке з цими мужиками? Я тут хазяїн. Хіба ти не знаєш, чи що?

— Авже-ж не знаю. Хто тебе знає, що ти таке, — сказав Микола якось сердито, як звичайно селяне говорять.

— Чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиней не пас. Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан, — промовив вже сердито Бродовський.

Бродовський, взявши в посесію сахарні, довго морочивсь, поки привчив людей казати йому „ви“, а хто на його тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була схожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць на його харчах, і пішли до казарм.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без міри, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од мархотки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядами потяглися люде з заводів. Одні пішли в містечко; завсідні найняті робітники пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідать. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвина та квас; подекуди тільки плавали таркани замість м'яса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лоем. Хліб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! — промовив Микола. І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, покуштуєш ще й кращої каші, — обізався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу. В казармах zostались самі вербівці, zostались і задумались. Кожний згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журился.

— Чи доведеться нам коли вернутись додому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то може й повертаємось, — промовив Микола.

— А коли-ж то його вхопить, коли він здоровий, як віл, — знов обізався Кавун і похилив на стіл свою русяву голову, своє довгобразе лице з тонким рівним носом і з жовтими вусами.

— Та й смердить-же наша хата! — сказав Микола і вийшов на двір. За ним вийшли й другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий і далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховався в долині за горою. Половина ліса вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, кленки стояли, ніби густо наставлені стовпи з зеленою покрівлею зверху. Круглі, зелені, широкі верхів'я вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру

блищав ставок, зеленіли береги; а далі в воді стояв стінами густий темно-зелений оситняг. Його тоненькі гнучкі стебла здалека були схожі на купи павутиння. Він одбивавсь у воді ще тоншим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду й побачили, що вода була густа й смердюча. Дохла риба плавала коло берегів; у ставок випускали маляс і зробили з його смердюче багно; ставна вода була гнила.

Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для їх легша од роботи на полі, але зате нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіше й охітніше робить, ніж коло машин, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитого смердючого малясу.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грошми. Бродовський сам одлічував плату робітникам, не вважаючи на те, що був дуже багатий.

Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по-панськи, але її лице, її нечепурна одежа, чорний поділ спідниці й розкудлане волосся на голові, — все це показувало, що вона не панія.

— А де твій чоловік?—спитав Микола в посесорші.

— Що ти, свиню! Ну! чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчиш цих хамул, як треба розмовляти з панами.

— Авже-ж пак! Хіба я дурно робив місяць, — сказав Микола. Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, одлічив і видав гроші і вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабі й не були на роботі. Бурлакам довелось забрати не всю свою місяшну плату.

— Ну, не забагатіємо з цього пана! — промовили бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинк коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в дідича таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші.

Була неділя. Бурлаки просто од посесора потяглися до шинку й з горя пропили трохи не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; шинкарь наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у його в кешені сочні карбованці. Коло шинку сиділи музики й грали; бурлачки танцювали з бурлаками.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кешені усіх зароблених грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Посесор так харчував бурлаків, що в великий піст в його казармах почався помірок. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертю; потім заслаб один чоловік і не дждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Бродовський, взявши в посесію сахарні в одного великого пана-дідича, одразу залплатив багацько грошей, і через це мусів позичать чимало грошей в заможнього купця в Лебедині, Шмуля Каплуна. Шмуль згодився позичить, але вимовив таке завсідне право, щоб його зять харчував робітників в сахарнях за три карбованці од душі, аж поки посесор виплатить усю позичку. Шмулів зять купив на харчування бурлак багато тарані за дуже малу плату. Тараня була дуже давня, лежана, трухла й гнилувата. Од неї бурлаки зараз почали слабіть, а потім по бурлаках пішов такий по-

мірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь. Робітників вмірало багато.

Посесор, вважаючи на себе, як на пана, задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховать мерців. Піп, не довго думавши, дав звістку благочинному. Почалось діло. Тоді посесор побачив, що накоїв лиха, ледве загасив діло сотнями карбованців.

А тим часом поцесть пішла по всіх казармах. Люде не переставали слабіть і вмірати. Між бурлаками почалася тривога; одні казали, що пани насипали зумисне в криниці отрути, другі казали, що посесор годує людей собачим м'ясом. Микола правував над усіма, давав привід, кричав на весь двір. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора й побила йому візна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко й пересидів лиху годину, доки бурлаки не влихомірились. Тим часом він дав звати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з лікарем та з попом. Доктор заглядав у криницю, куштував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чоґось по над ставком, по дворі, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бурлак; але сам боявся покуштувать бурлацького боршу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистить і вимазати казарми, але не вважаючи на те, бурлаки почали потроху втікати з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, доки трохи протряхне надворі. Вони думали тікати далі, на херсонські степи. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавався, що він слабій, насилу волочив ноги, а все-таки ходив на роботу. Він боявся лазарета, як пекла, бо з того лазарета мало хто вертався до казарми.

Одного вечора Кавун звалився з ніг; його перевезли в лазарет. Ні один вербівець не впізнав-би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем та рум'яними щоками.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, і стогнав. Смутно блищав вечір у віко, і жовте, як віск, Кавунове лице ледве було видно проти вікна. Щоби його позападали, рум'янець зник, ніс загострився; темні очі стали якісь ніби втомлені й дивились неперушно на стіну, неваче на тій стіні читав Кавун своє гірке життя. Микола сидів коло його й думав думу, похиливши на груди голову. Інші вербівці стояли коло полу, бо слідком за Миколою й Кавуном почало прибувать на заводи багато вербівських людей. Не один десяток вже втік з Вербівки од пана Вжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червомила цегла з-під обколупаної глини. Минула година, а Кавун все дивився очима на ту стіну і не міг опам'ятатись: перед ним ніби манячились то милі, то страшні картини на тій стіні. От зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим сонцем, зазеленіла його левада над Раставицею; забілили стіни його хати, і він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед його очима всі верби ніби спазнули страшним огнем, небо вкрилось хмарами; день змінився на ніч... Верби стали стіжками на панському току, і чорне небо замиготіло страшним полум'ям: ввесь тік, Вербівка вже ніби палала перед його очима. Горіла його хата; йому здавалось, що в хаті його жінка з дітьми, що вони от-от згорять в тому страшному вогні.

І здалося Кавунові, що горить його двір, палає його клуня, горить земля під його ногами, горить і клекотить вода в ставку. Йому гаряче й боляче: його душить у горлі дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить слізьми його горло... от-от задавить його на смерть...

Він придивляється, а з полум'я витикаються скелисті береги над Россю, червоні, ніби розпечене червоне залізо. Перед ним, неначе з землі, одразу висовується високий, як стовп, камінь, весь червоний, як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волосся на голові; з його ллється потьоканами кров по гарячому камені.

— Ага! а що, піймався, і ти в пеклі. А добре тобі в тому полум'ї?—простогнав Кавун, і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місці закрутились фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, заклекотали казани з малясом, а між тими колесами, закрутились чорні дідьки з рогами, з хвостами, з ципиними бородами, з огняними висолопленими язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутивсь осавула, шинкарь, закрутивсь Бродовський. Та вся ватага танцювала, плігала, бігала, верещала й стукотіла. Чорти перекидались машинами, машини махали головами, хвостами, а з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови й били Кавуна по голові, неначе хто без перестану бив його в тім'я залізним обухом.

— За що ви мене б'єте? за що катуєте?—знов несамовито крикнув Кавун на всю казарму й ніби прокинувся; через його очі знов зирнув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

— Чи впізнаєш мене, Петре?—промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю,—насилу вимовив Кавун.

— Вже смерть моя за плечима,—мабуть я вже не встану. Брати-товариші, коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче, та нехай доводить до розуму дітей.

— Щоб вийшли здатні до панської роботи... — сумно промовив Микола.

— Не думав я, будши хазяїном, що мені доведеться помірати на чужій стороні, в цьому лазареті, — неначе нишком промовив Кавун. Бодай все моє горе, всі мої сльози впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою.

Кавун заплакав, але в його вже сльіз не було: його сльози висохли, бо вже його живоття висохло до решти, до останньої краплі.

— Хоч поховайте мене по людському закону. Нехай посесор не кидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я-ж працював на його душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан висав кров. Простіть, брати товариші, може я в чому перед вами винен. Може я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці. Як вернетесь у Вербівку, то кланяйтесь жінці та скажіть нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно було в лазареті. Надворі поночіло. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом його, мов кам'яні. Кожний думав про себе, про свою долю.

[Бурлаки втікли з сахарні. Вони прийшли в Бесарабію, де поробились рибалками. Через якийсь час пан Бжозовський довідався через знайомого станового про те, де перебувають утікачі й поїхав повернути їх. Бурлаків було заарештовано, але суд відбувся, коли прийшла воля. Їх було звільнено. Микола Джеря повернувся додому, але не знайшов вже своєї жінки: вона вмерла].

Завдання. 1) Зібрати матеріял до відповіді на питання: а) Про зріст яких настроїв в селянстві можна говорити на підставі змісту оповідання? б) Якими рисами змальовано фабрику?

2) Розібрати опис останніх хвилин Кавуна і визначити, з якою метою дав автор цей опис.

3) Простежити особливості мови й стилю І. Нечуя-Левицького.

Заспів.

Вірші П. Куліша *).

Удосвіта встав я... темно ще на дворі;
Де-не-де по хатах ясне світло сяє;
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь, радію, у серця питаю:
„Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?“

Ой, скоро світ буде,
Прокинуться люде,—
У всяке віконце
Засіяє сонце...

Ой, ударю-ж зразу
У струни живії:
Прокиньтесь, вставайте,
Старії й малії!

Віщуванням новим
Серце моє б'ється,
Через край із серця
Рідне слово летється.

---

*) Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897), родом з Чернігівщини. Учився в Київському університеті. Де-який час учителював. За участь у Кир.-Мет. братстві був висланий з України. Видатний знавець української мови. Написав силу творів віршом і прозою, перекладних та оригінальних. Одне перечислення його творів займає цілу книжечку. Палкий та кипучий, він в своїй діяльності не устерігався крайнощів і міняв свої погляди на наше минуле.

II. Україна після скасування кріпацтва.

• Убогі ниви, убогі села,
Убогий, обшарпаний люд, —
Смутні картини, смутні-невеселі,
А інших не знайдеш ти тут.
Не став-би дивитись, схотів-би забути,
Так сили забути нема:
То рідні села, то рідні люде,
То наша Україна сама!

В. Грінченко.

До праці

Праця єдина з недолі нас вирве:
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! За діло святес
Сміло ми будемо йти!

Праця єдина нам шлях уторує,
Довгий той шлях і важкий,
Що аж до щастя і долі прямус:
Нумо до праці мерці!

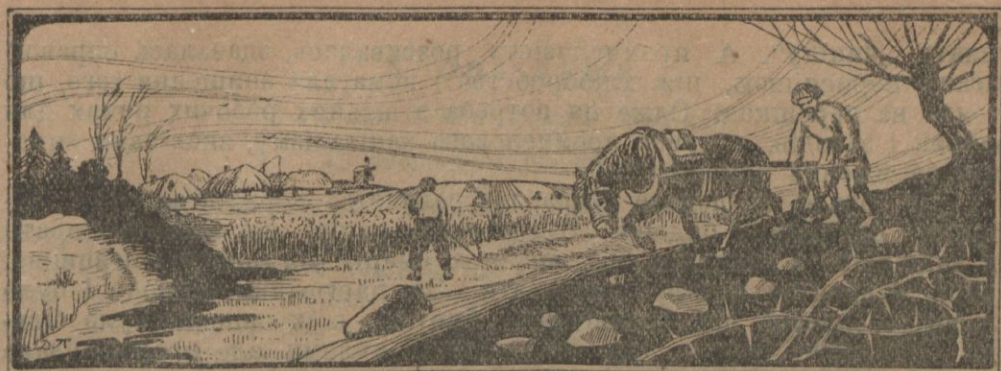
Праця не згине між людьми даремне:
Сонце засвітить колись, —
Дякою нас тоді люде згадають —
Нум-же! до праці берись!

Хоч у недолі й нещасті звікуєм, —
Долю онукам дамо!
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!

Сміливо-ж, браття, до праці ставайте, —
Час наступає — ходім!
Дяка і шана робітникам щирим,
Сором недбалим усім.

В. Грінченко.

Село після звільнення від кріпацтва.

Як „звільнено“ було селян.

19 лютого 1861 року селянство було звільнено від кріпацтва.

„Осени себя крестным знаменем, православный русский народ“ — так починає царь свій маніфест, той славнозвісний маніфест, за який вдячні дворяне вшанували царя почесним ім'ям „освободителя“.

Отже тут і повстає питання? Як це так? Царь звільнив селян від кріпацтва, відібрав їх у поміщиків і тим пошкодив поміщикам, а поміщики вдячні йому, ба й ще дають „почесне“ ім'я? В чому річ? Чи й поміщики були такі-ж гарні, як царь? Питання не дуже складне. Звільнення селянства вимагали умови господарського життя, а ласку царя та дворян селяне почували на своїй шиї аж до соціальної революції.

У першій половині XIX століття російські поміщики стали вживати різних засобів, аби мати більше користи від своїх земель. Але зробити це було дуже важко. По-перше, кріпак зовсім не був зацікавлений, щоб дати своєю працею як найбільше. Йому треба було „одробити“ та й годі. Одже стало явним, що кріпацька праця — праця втратна. Треба було працю зробити вільною, зробити так, щоб вільна людина була зацікавлена в найбільшому продукті праці. Це одне. А друге те, що сільське господарство вимагає в певний час багатьох рук. Не зжати вчасно хліб, ось він і загинув. Коли селянин — кріпак, він може працювати тільки у свого пана на землі. Купувати-ж кріпаків, це значить годувати весь рік, ба знов таки небагато користи з кріпацької праці. Одже розвиток сільського панського господарства, бажання вкласти гроші в оброблення землі і взяти найбільше користи, або як кажуть ученим поняттям, аграрний капіталізм, вимагали того, щоб працю зробити вільною, знищити залежність селянства від свого пана.

Далі, в першій-же половині XIX століття відкривається чимало фабрик та заводів. Для них потрібні були робітники. Тим часом улаштовували фабрики здебільшого купці та промисловці, що не мали права мати кріпаків (це було право дворян). Ті кріпаки, що відходили „на чинш“, деб-то йшли на заробітки з тим, щоб певні гроші заплатити панові, на фабрики йшли неохоче, бо заробітня платня не забезпечувала раз-у-раз навіть прожитку, не кажучи вже про

уплату „чиншу“. А промисловість розвивалась, здавалась справою багато кориснішою, ніж хліборобство і вимагала знищення того, що стояло на перешкоді. Одже ця потреба в вільних робочих руках для фабрик і заводів, потреба промислового капіталізму, знов таки вимагала звільнення кріпаків.

До того ж ще додати треба, що селянство переставало бути покірним, слухняним бидлом. Під утиском панів, що бажали зідрати як найбільше з селянина, під загрозою смерти від голоду і невпинної праці, селянство почало повставати. За царювання Миколи I було владою зазначено 556 селянських „бунтів“, а їх напевно було більше. Селянство гинуло під салдацькими кулями, але продовжувало боротьбу.

І царь „освободитель“ сказав:

„Краще звільнити селян зверху, аніж чекати поки вони сами звільнять себе знизу“.

Такі-то причини „ласки“ царя і поміщиків.

Проте „ласку“ треба було виявити таким чином, щоб „звільнений“ перш за все потребував шматка хліба, бо в іншому разі він не пішов-би ні на фабрику, ні на працю до поміщика, а працював-би для себе. Одже треба було звільнити не стільки від поміщика, але (і головне!) від землі. Крім того не можна-ж було скривдити поміщика, відібравши у нього селян і замість того нічого їм не давши. А дати держава не могла, дати повинні були сами „звільнені“.

Так і зробили. Правда, звільнити зовсім без землі — значило-би викликати нові голодні бунти. Тому землю дали, але в такій кількості й такої якості, що прожити з цієї землі було неможливо. От і оголосили: „особисту волю вам викупати не доведеться, а ось що до землиці, — то це вже треба заплатити. А як ви одразу заплатити не можете, то ми нарахуємо відсоточків і платитимете ви все життя. Так і зробили.

А щоб селяне остаточно були в лабетах поміщика, землю їм дали так, що вона вся була черезполосна з поміщицькою, і селянин примушений був арендувати землю у поміщика. Про наділи селяне повинні були домовитись зі своїми поміщиками, на що було дано 2 роки, протягом яких селяне вважались „тимчасово обов'язаними“ і продовжували виконувати обов'язки що до поміщиків.

В наслідок „звільнення“ поміщики справді були звільнені принаймні на де-який час від загрози голодного селянського бунту і від необхідности годувати селян. Обдурені селяне не відразу могли розібратись у справі. Вони стали „вільними“ перш за все від хліба і платили викупні платежі, гроші, що їх пропивали поміщики.

Істи селянам, як і раніше, не було чого. Але за то вони були „вільні“, неб-то могли вибрати: помірати голодною смертю, йти в кабалу до поміщика або попадати в лабети фабриканта. Але раніш всього треба було розв'язати основне питання: чим і як платити? А платити треба було багато, при чому селян було зв'язано круговою порукою і за одного неплательщика відповідали його односельчане. Одже „звільнений“ від кріпацтва селянин попав в стрижну залежність від голоду і лиха, які продавали його або знов поміщикові, як батрака, чи арендатора, або-ж фабрикантові.

Так з одного лиха попав селянин в інше.

(За стат. М. Строчкова та инш.).

Хвора душа.

Споминки баби Оришки Прядчихи.

(З оповідання Кониського *).

Про волю люде вже голосно говорять, що коли не сьогодні, так завтра прийде вона. Так воно й сталося. Спершу прилинула до нас весняним жайворонком звістка, що в суботу на другому тижні великого посту прийде воля... Як ми ждали тієї святої суботи. Ще не світ - не заря, а вже увесь берег так і заграв народом. Ніхто на панщину не пішов; усяке й свою роботу кинуло і печі ніхто не розтоплював, — усі ринули на берег волю стрівати.

У село до нас треба їхати через річку. Зіма того року страх яка велика була: морозами то воно здоровими не брало, а снігу на-

На своїй ниві.

Маковський.

вергало врівень з загатами. Весна приснішила; на Євдокії вже й крига пішла. Води нагнало таку силу-силенну, що всю греблю поняла вода і міст на річці знесло: на човнах переправлялися через річку.

Так ото в ту святу суботу, скоро задніло, і я з матіррю на берег, — подивитися, як ту волю везимуть.

Приходимо, — народу тиск: усе село так і вивалило. На воді біля берега аж чотири човни, на кожному по два гребці.

Люде — наче води в роті понабірало: мовчать... Аж ось — чувмо — дзінь, дзінь, дзінь...

— Воля, воля, воля! — так і покотилось і по березі, і по річці, і за річкою.

— Рушай човнами, рушай!!!

*) Кониський Олександр Яковлевич (1836 — 1910), родом з Чернігівщини, український громадський діяч та письменник другої половини XIX століття. З успіхом працював і в поезії, і в белетристиці, і в науково-публіцистичній галузі. В численних белетристичних творах (біля 50) змалював життя всіх станів громадянства на Україні другої половини XIX ст., а надто життя народне.

— Не треба! не рушайте, — гукнув соцький: — це ще не воля, не вона; це так хтось...

— Ти почім знаєш, що не вона? а як вона, так прогаємо зайву годину!.. Рушай з човнами, рушай!!! — гукають люде.

— Цить, не рушай, я по дзвонку знаю, що це не вона. Це становий дзвонить; а волю привезе сам енерал... Слухайте... чуєте, як дзвоник голосить?... Еге! я добре вмію вгадувати. Енерал почтою прибіжить... почтовий дзвоник наче промовляє: „звертай! звертай!“ — а в станового дзвоник — отак як і отсей гуде: „давай! давай!“

Одначе люде не послухалися: човни рушили... Небавом бачимо: на двох возах приїхало аж четверо панів. Соцький придивляється, а далі й каже:

— То становий, а то справник; а хто ще з ними, не вгадаю... Мабуть таки... тее... справді вона... воля.

— Воля, воля, воля! — знов залунало.

Приплили човни до берега; всі чоловіки наче один — шапки миттю з голови та вгору. Та знов: „воля, воля, воля!“

Тут зараз до церкви, вдарили у дзвона. Зроду-віку не було в церкві у нас стільки народу, як тоді! І церква повна, і на цвинтарі повно, ще й на улиці старі баби та малеча. Після служби вчитали волю... люде радіють, аж плачуть...

З церкви веліли всім іти на панський двір. Тут ще раз вчитали волю і сказали, щоб селяне ще два роки слухалися панів, щоб два роки ще робили на панів, так як і робили! Тільки нашому братові жіноцтву полегкості зараз зробили: зараз визволили з панщини. На талан мені, ми з матіррю не були в дворових; нас і „в душі“ не записували, через те й землі на нас не дали; сказали, як заводили оті грамоти: „ваших душ у ревизії нема, тому й земля в грамоти не прописана“. Мати заходилася була змагатися, каже посередникові: „не душі їдять, а роти; в кого в рот, тому й землі треба“, так хіба нас слухали!.. Не дали та й годі! — „Нема у вас ревизької душі і квит...“

— Чи вона ревизька чи не ревизька — змагалася мати, а гудувати її треба... З чого-ж ми харчуватимемо свої душі? — вони-ж такі, як в усіх людей.

— Такі та не такі: у вас не ревизькі, ваші душі жіноцькі, кульгаві. От до цього тільки й договорилася...

В суботу ото стали ми вольними, святкували свою волю й неділю, та й у понеділок ніхто й за холодну воду не взявся. Ще-б пак, малий то був у нас великдень!

У понеділок, так сказати, як в обідню годину, вийшла я з хати, присіла собі проти сонечка на призьбі, лускаю соняхи та думаю: куди його піти мені? де дівчата з нашого кутка? Думаю собі, аж чую голос десь; я з двора на вулицю: бачу по дрозі рушає юрба людей. Я до неї. Дивлюсь... Свят!.. свят!.. свят!.. що воно таке? Війт Іванець і соцький Наум передують, а за ними парубок у мішку; увесь у мішку по саму шию; ні рук, ні ніг його не видко; не видко, як він і переступав, і не йде він і не стоїть, іти йому по-людськи не можна, ногам у мішку тісно; суне він, наче манія та.

Про мішок той я чула від людей, а на власні очі не траплялося бачити, як у його закидають. — Пан наш куди тобі який вигадливий був на всякі кари: ото-ж він і мішок той вигадав: коли хто прошепється було яким бунтом, — він і звелить його в мішок зав'язати...

та й загадає йому в мішку по улиці ходити... Люта душа була в нашого пана, нелюдська.

— Хто оце такий в мішку і за що? — питаю я у дівчат. Сама не тямлю, чому мені цікаво стало знати.

— Це-ж — кажуть — Антін, панський кучер: як загуляв з самої суботи, так і досі його в дворі не було; коні панські третій день стоять без догляду, аж ржуть, що не повні й не годовані. Учора нікому було панів і до церкви повезти.

— Так оце така воля! — подумала я собі й якось нехотя кинула очима на того кучера... Кинула, а очі мої так і прилипли до його тварі... Глянув і він на мене своїми великими очима: сині вони, наче блакить на небі... зустрілися наші очі!... Що воно сталося зо мною? не одірву своїх очей від Антонових! отак і провела я його до двору... а тут спинилася; пішла до господи... Сіла на лаві, якось ніяково мені, не то сумно, не то й журливо й на серці якось чудно, скорботно, сказати-б: так ні-ж! ніби там промінь весняний грає й веселить...

— Сідаймо, доню, обідати, — каже мати.

Сіли... Вмочила я губи та й годі; не йде мені на душу борщ нащ; не тому, що він нізчимний, а тому, що Антонові очі так і лищать у мене в очах...

За тиждень чую, люде гомонять: приїде посередник, кучера з паном судитиме... Кучер-би то, скоро випустили з мішка, зараз рушив до міста позивати пана за той мішок.

Справді, незабаром посередник приїхав, і людей і пана й кучера кликав, судив їх і присудив, що пан не по-людськи зробив, зав'язавши живу людину в лантух, та й ще велів на глум водити його по селу. От за те й присудив посередник: бути Антону вільним і зараз визволив його з-під пана... До самого Великодня не трапилося мені нігде побачити Антона. Прочула тільки, що став він до шинкаря за кучера. А на Великдень сидимо ми з дівчатами на вулиці. Сидимо, веснянок та гаївок співаємо. Аж ось і парубки йдуть. Прийшли, біля нас поставали. Як глянула я, так і затремтіла: між ними Антін і так він мене своїми банькуватими очима діймає, серце мені лоскоче... гляне він, наче заговорить; а заговорить, — наче заграє... От з того часу... Е, що вже про те балакати!..

Зараз після Петра ми й побралися. На жнива Антін одійшов од шинкаря. Пішли ми в Рудівку, там у міщанина стали за сніп жати. Тоді давали ще жати раз за третій, удруге за четвертий сніп; не так, як тепер стало, — за шостий та сьомий. Тепер спини не розгинаючи, та ще коли на доброму та густому житі, то й за день більш десяти снопів не заробиш, та ще й на своїх харчах. А тоді було: харчі хазяйські, залюбки було вдвох з Антоном шість полукіпків поставимо. От у нас без восьми снопів копа заробітку за день, та ще якої жіні! Жень у нас така була, що на пару волів більш, як півтори копи не положиш, не повезуть... Жито врожайне того году було і навмолот — ліпшого й не треба: по вісім мірок з копи... Заробили стільки, що до нового — про хліб і думати забули.

Оджавшись Антін знов до шинкаря пішов. Звісно, ліпше-б не служити, так коли-ж і свого діла нема, а згорнувши руки сидіти — і гріх і сором.

Добренько так у нас все йде.

З нового году став новий шинкарь у нас. Старий помер. От на нового пан і напосівся: не держи кучером Антона та й не держи. Той

йому й те, й се, а він і слухати не хоче, притьмом одно зарядив: „не держи, прожени, а не проженеш ти його, я тебе прожену.“

Шинкарь йому каже: „договор“, а він йому на те: „договор був з першим; нехай він устане та й говорить“. Чи чули ви таке? Щоб з мертвих устав!.. Мусів послухатись. Антона мого це так за печінки взяло, що він не їсть, не п'є, ходить наче несамовитий; зубами скрегоче та панів усе лав... Я його втихомирюю, а він і слухати не хоче: все черкає та черкає. Скільки вже він чортів панам назичив, так моя губа того й не вимовить! не то копанками, а цілими болотами він чортів на панів вергав!.. Черкав, черкав, нарешті, як стукне кулаком об стіл, як ревне.

— Стривай-же ти, чортова підошво! я свого клину, не дожавши, не кину! — І змовк! з того часу вже про панів ні слова, ні пари з вуст; та й про чортів якось менше згадує. Добре. Коли-ж ото чи на масниці, чи на всеїдному тижні, — забула вже: давнє діло, пам'ять у мене зрешетіла, — знаю тільки, добре знаю, що не в шість, бо ми в той день вечеряли вареники з сиром. День був буденний і скоромний. Приходить Наум, соцький; загадує: завтра всім іти в церкву до служби.

— Що воно за притча така? — питає в його мати, — що там таке в церкві буде, щоб усім іти?... Та яка там і служба в будень?

— Там уже почувте яка... безпремінно, щоб усі приходили: молебство за царя буде. Завтра значить роковини волі; наше свято.

Вертаємося ото другого дня з церкви. Антін мій минає двір.

— Куди ти, Антоне? — питаю.

— Треба.

— А обідати?

— Я додому вернувся.

Пішов. Мені й не вдогад, куди він; хоч-би хто й зарізав мене, так-би зроду-віку не вгадала. Невзадовзі вернувся він; такий веселий, усміхається, тварь йому аж сяє, наче роса на сонці.

— От, каже, оскому збив, так-так, що збив: на всі заставки виправ.

— Що? кого?—дивуюся я.

— Нікого більш, як не його.

— Та кого це?

— Отого лисого чорта, пана...

— Нашого?

— Який він наш!.. у нас тепер нема пана... Ну та й виправ-же!..

— Та за що-ж? та як-же ти посмів?

— Я не сміявся. А за що питаєш? За те, що чому він у церкві не був?... за царя не хотів молитися, забув який сьогодні день! Тепер пам'ятуватиме... Ну, та й виправ-же!

— Буде-ж тобі тепер!.. наробив ти лиха! Пропали ми!..—та як згадала я отой клятий мішок, так уся й затремтіла; трушуся, наче мене пропасниці б'є. От, думаю, лихо!

— Не бійся,—заспокоє мене Антін,—нічого не буде; а його не прилюдно, а сам-на-сам; ніхто того не чув і не бачив, нікому йому й писнути: проковтне мовчки та й годі.

— Ти-ж йому що?... невже ти побив...

— Ні, ні! бити не бив! нехай його вихор поб'є об суху дорогу. Я тільки виправ його... Прихожу, аж він у своїй кацавейці сидить на ганку та люльку смочке. Я любенько шапку з голови, низенько йому вклонився. Він на мене вовком дише; а я йому так приязненько: „Доб-

рий день, пане, з святом будьте здорові!“—„Яке там у тебе свято?“ бовкнув він, а я йому: „Не в мене самого, а в усіх добрих людей сьогодні велике свято: от ми й до церкви ходили; за царя помолилися. А ви, пане, певно й забули про наше свято? Не диво!.. свято сьогодні в людей, а в панів,—„урвихвіст“; людям сьогодні день радощів, а про панів „утрисльози“... Так оце й я прийшов вам нагадати“. „Ти здурів“—гукнув він,—„геть!“ А я наче вкопаний стою та й почав його прати: вчитав йому й мішок і все, що знав; зганьбив його та тоді знов поклонився і пішов... Доки він схаменувся гукати на людей, я вже геть за брамою був... Гукай, думаю собі, хоч ковбика свого ввірви, нічого тепер уже не вдієш...

Я мовчки похитала головою, нічого йому не сказала, тільки подумала: „коли-б з цього диму та не кинуло на нас полум'ям“. Так воно на моє й вийшло: чи я в таку лиху годину подумала, чи то вже таке судилося,—не скажу, а тільки з того самого разу й почалося моє лихо, мої скорботи, і не спекалася я їх, доки Антін мій був живий. Став мій Антін з того разу таким злосливим та мстивим до панів, що я зроду-віку й не сподівалася. Нехай-би вже він над своїм паном мстився за мішок за отой, а тож ні: що пан, що полупанок, хоч зовсім йому незнайомий, аби, кажу, пан, то й ворог його... Ворогує Антін на його і мститься, та так чудно, що прямо я нічого й не тямлю. Цілий рік оце він нічого, людина,—як людина, ні до кого з панів важким словом не обізветься: аби-ж прийшов отой день святої волі, так він і згедзкається, наче його дрік укусив. Де-б він не був, що-б він не робив, усе покине, а піде та вилає пана... Казали-б ви: „свого пана“, так кажу-ж вам: ні!.. Чудна, занадто чудна людина в цьому разі був небіжчик, нехай уже царствує. І не яка, як не оця його воля і з світа його звела—і мені лиха й клопоту завдала.

[Чимало лиха зазнав Антін та його сім'я через відношення до панів. І штрафовано його: улюблену корівку на уплату штрафу продано. І у в'язниці сидів. А все-ж таки не позбувся вдачі своєї: лаяти панів у день волі. Навіть в останні години життя виявилось це].

Рубав Антін дерево. Воно впало і придавило його. Привезли його додому, внесли в хату... Ледве він дише... День, другий, третій—не оживає чоловік, не вмірає, а на четвертий день попрохав їстоньки... Зраділа я невимовно... Думаю: одужає... І дійсно був-би одужав, коли-б не настиг день святої волі... А тож саме за тиждень настиг.

Ледве стало світати, чую я, Антін мій, так тяжко-важко стогне, та до мене так болізно:

— Жінко моя, знаєш, який сьогодні день?

— Святої волі,—кажу йому, а собі думаю: „і тепер не забудь“.

— Порятуй-же мене, а то пропаду...

— Чим-же мені тебе рятувати? Рада-б я небо до тебе повернути, душу свою до тебе вложити...

— Ні, не те!.. не те!.. візьміть мене, винесіть на сані та везіть до панів...

— Що з тобою, Антоне! невідь чого заманулося тобі... як це можна!.. на дворі така холоднеча, тобі з хати не можна; в хаті під кожухом дріжиш!.. Угамуйся, голубе мій!

— Не поможе! ніщо не поможе!.. везіть мене; чую, що смерть прийшла по мене!.. он вона в кочергах уже стоїть; я її бачу... Глянь, як зуби вискалила... Бачиш?

— Та заспокойся!.. невідь, що тобі ввижається...

— Ні, не ввижається; я виразно бачу її... Порятуйте-ж мене, не дайте мені занести гріха на той світ...

— Попа,—питаю,—покликати?—і бачу, якось тварь йому міниться, не та стає, зблідла й опала...

— Не попа, а пана... нема пана, хоч недопанка... рятуйте!..

Та з цим словом як зариває!.. А потім:

— Тривай! тривай! не підходь-же... Я зараз, зараз... везіть мене швидче до панів!.. Жінко! придерж її, не пускай її до мене...

Зумилася я, не тямлю — про кого він каже: придержи. В хаті опріч мене та сина нікого... А він усе своє:

— Не пускайте її до мене, нехай подожде, доки вернуся від панів!..

— Кого не пускати?—питаю.

— Смерти, смерти! оң вона наставляється йти по мою душу.

Отут уже й я стерялася.. Не збагну, що й почати; та й кажу синові:

— Бігай швидче по кума Мусія, нехай іде, раду дає...

Заким прийшов кум, Антін мій усе одно верзе: „Везіть мене; я зараз; подожди“...

Прийшов Мусій. Антін уже не планав його; може через те вклявся, що кум був у жупані, так він і взяв його за пана. Скинув на його очима; такі вони зробилися, наче сонні, та тоді й почав: „Ой ви, пани-голоколінці! бодай вам і те, й се, і п'яте, й десяте!“ І чого вже він їм не бажав! страх і згадати... Бажав, бажав, тоді як заскрегоче зубами, так аж икавка на його напала...

— Біжи, сину, за попом,—мовив кум. Антін блиснув очима.

— О тепер,—каже,—йди!.. іде, іде!.. Ох, рятуйте!..

Та з цим словом і вмер. Чудна людина, чудна й смерть її.

Завдання: 1) Відтворити настрої селян при звільненні.

2) Вияснити причини відношення Анто́на до панів. Зазначити, чи тільки обставини особистого життя Анто́на в час звільнення тут грали роллю.

3) Дослідити питання про спадщину кріпацтва в психології відносин поміж панством та селянством протягом кількох десятиліттів по звільненні.

Оренда й машина на селі.

(З оповідання П. Мирного „Лихо давнє й сьогочаснє“).

[За часів кріпацтва жив в одному повіті великий пан Башкир. Багатий і могутній, він держав у своїх руках весь повіт. Про кріпаків нема чого й казати. Над ними що-хвилини висів арапник грізного пана. Дався в знаки той арапник одрадянам, селянам села Одрада, де жив пан].

Вийшла воля.. Старий Башкир не пережив волі: помер. Раділи одрадяне.

„Ну,—казали вони,—того, що було, вже не буде. Минулися нашим ворогам їх розкоші, увірвала свята воля того налігача, що в'язав нас; охляне тепер несита пелька, що нас поїдом їла, та ще й як охляне, як разом із людьми та й землю відберуть!—гомоніли люде, важко зітхаючи та заздро поглядаючи на степи безкраї, лани широкополі та ліси темно-сізі!..—Все то наше буде! От тільки треба слухного часу подождати. Що вона нам наділи ті, мов на сміх, тичуть? Та ще кажуть—і за те плати! Яка плата, коли воно наше,—нашими слізьми та кров'ю полите, нашим потом та руками здобуте? Брехня то все, вигадки панські!.. Не брати наділів, не брати!.. До слухного часу, браття, до слухного часу!..“

По всіх сторонах, із одного краю до другого, заходив кріпацький викрик: „до слухного часу!“ Всі в одну шкуру заталися: „Не хочемо наділів! до слухного часу підждемо!..“ А найбільше всіх башкиряне.

— „Луснула стара собака, а щеняти не страшно!“—гукали вони. За другими й одрадяне. Виїздив до них становий, справник; мировий приїздив із опікуном, сам панич завернув..

— „Хлопці! раю вам наділи брати, бо вам же гірше буде“,—казав він, виступаючи поперед опікуна...

Утік Башкиренко від своїх колись тихих та покірних одрадян, наслухавшись від них глузу та посміхів. А через тиждень у Одряду москалі найшли—різками накидати панські наділи. Та не такі одрадяне стали, щоб послухатись: вони й березову кашу поїли, а від наділів все-таки одкинулися. Де-хто і в царському домі, де великі вікна, посидів, казенного хліба не мало переїв, а наділів не схотів брати. „Огороди та хати—хай за нами, а наділів не хочемо!“—в одну шкуру плескали одрадяне.

На тому уперлися—так по їх і сталося. Через півроку вийшло, що панич їм огороди дарув, аби тільки підписали викуп.

Спершу й на тому заталися. „Які там подарунки, коли воно наше? Спокон-віку там жили, діди та прадіди наші на тому пробували,—що-ж там дарувати й що підписувати? Ми люде темні; може там такого напишуть, що й знову неволі бути... Не хочемо підписуватись!“

Та свої діди збили. „Веріть, дурні, як що дарують; дарованому коневі в зуби не дивляться! Пишіть, що огороди беремо; на наділи тільки не пишіть! Наділи й так не втечуть від нас“,—раjali діди...

Так написали, підписали і втихомирилося...

Підписавши умову з одрадянами, Башкиренко, як тільки започував викуп, зразу й майнув за границю, а одрадяне засіли на своїх огородах. Хто мав який-небудь шматочок свого поля, сьак-так його шкрябав, засівав; а хто не мав—приставав за половинщика до того, в кого було поля багато; панська-ж земля зоставалася не орана, не сіяна. По широких ланах, де колись жито та пшениця буяли, бур'яни поросли та бузьки красувалися, а по незорних степах—чистий перій посихав на корню, хіба хто з кріпаків за-для своєї потреби невеличкий шматок викосить. Страшенною пустинею все те оддавало, розором та занепадом одгонило. І сирічці—то був занепадок. Пани не знали, що з землею робити, як і кому її збути; мастки пустіли, нищилися, височенні палати по селах стояли з розбитими вікнами, забитими дверима, дірчавою покрівлею й дожидалися, коли їх негода повалить.

На той час євреї-орендарі налучилися... Не знать звідки взялись, наїхали й позабірали панські землі під оренду,—звісно за ту ціну, яку сами призначили. Пани й тому раді: краще що-небудь, ніж нічого. Мерщій здали землю в оренду, а сами врзтіч: хто в город на службу подався, хто в губернію та столиці на веселе життя поїхав.

— „Ідьте, ідьте собі та назад не вертайтеся: нам просторіше буде!“—проводжали їх кріпаки, радіючи, що панські добра пуетошаться й що незабаром усе те буде їх. „От тільки приїде слухний час—усе нам верне!“

А тим часом орендарі своє діло робили: по селах шинки позаводили, за горілку й робочих наймали і всяку всячину міняли: курей, гусей, яйця, сукна, полотна—все, що земля родила й на собі носила і що людські руки виробляли.

Минув рік, другий—і знову панські лани заколосилися житом-пшеницею; панські степи окривалися наймитською косарською піснею

—не вільною та веселою, а зачмеленою шинкарською горілкою. А після того незабаром почалося й межування: панські землі до-купи зводили, кругом села, мов залізним пугом, обгортали. Оренда пішла вгору, земля подорогшала, а „слухний час“ не приходив та й не приходив... Не раз, не два доводилося глибоко чухати в потилиці, хто відкинувся наділів.

Та нікому то так не далось в знаки, як одрадянам. Кругом села—скільки оком не скинь,—панські лани та луки; став, що з його за крепацтва ніхто не боронив води брати та скотину напувати, одійшов до панського садка, його тепер валом обнесли, од села одгородили,—водою нема; колодязі—господарські, та й то де-не-де. Прийшлося одрадянам хоч пропадати. Кожна курка, гуска—оплачена й переплачена за ту потраву; свиней на прикорнях держали, скотину—зовсім звели. „Навіщо та скотина, коли за неї тільки плати, а робити нею нічого, та й ні на чому?“—казали одрадяне й жалкували, що послухалися наговору про „слухний час“ та відкинулися від наділів. Тепер-би й назад, та не можна. Добивалися Одрадівщину хоча в оренду взяти, давали паничеві дорогшу плату, ніж орендарь давав, та панич не схотів. Він з-за границі вправителя німця прислав, а німець і ровами обкопався, й огорожою обгородився. Одрадяне все далі та далі нищили-пustoшилися, тини осушувалися,—нічим їх городити, хати старіли-кривилися—нічим полагодити, оселі дірчавили-осушувалися... То старці німці жили, а не колись заможні хазяїни господарювали. Тільки й надії, що на заробіток у того-ж таки німця. А чи багато-ж то в його заробиш? Він про те тільки дбає, як-би найменшу плату дати, він про те тільки й мислить, як-би без людей обійтись... Усе якісь новини заводить, машини виписує.

От і цього року: вповали та розкладали одрадяне на жнива. У панича такі жито та пшениця поросли густі та високі. Буде паничеві, та достанеться й женцям. Одрадяне вже лічили, скільки то заробітку спаде на їх долю, що треба zostавити на харч, та що продати. Нікого не заманювала думка на вільні степи, на далекі сторони. Чого з місця зриватися та втрачатися, коли тут і на нашу долю буде?.. Сиділи одрадяне по своїх хатах та дожидалися, коли їх покличуть на жнива.

От уже й пора настала. З других економій приїздили рядчики наймати одрадян, давали плату не малу.

— Чого нам забивається? У нас жнива під носом!—одкинулись одрадяне.

Ждуть-пождуть, а їх все-таки на жнива не кличуть. Коли це дивляться—торохтить шляхом із города через село якась машина, блищать на сонці її залізні зуб'я та снасти, червоніють викрашені бильця, колеса; сама низька, розкарякувата.

— Що то?—питаються одрадяне візників.

— Хіба не бачите? Машина!—одказують ті.

— Бачимо, що машина. Та яка?

— Хліб жати.

В одрадян кольнуло в серце.

— Як се—хліб жати? Що це ви? Хіба є така машина?

— А кат його знає! Видно, що є; бачте-ж веземо!

Одрадяне вірили й не вірили...⁴ Вони з роду-віку не чули, щоб машинами можна було хліб жати. Коли скрут та невправка—кинеш серп, за косу візьмешся, а щоб машиною?..

— Та то нас дурять, щоб ціну збити!—втішали старі люде.

— А лихий знає тих німців! Може вони на нашу погибель і таку машину вигадали. Бачте—торік-же привезли молотилку,—толкувались молодші.

Тая чутка збентежила все село... А що, як справді? І тут не стали, і в других втерjali... Що-ж прийдецца зімою кусати?

Над вечір у село прийшов приказчик до машини хлопців наймати.

— По два семигривеники *) в день—хто стає?

— Тю-тю! Ви подуріли!.. Як це можна по два семигривеники на жнива ставати? Малий, бач, день—його і в рубля не вбереш, а вони—по два семигривеники!

— Та більше не велено давати. Та це не на жнива, це до машини.

— А багато до неї треба?

— Та нащо багато?—всього трьох чоловік, та в'язальників з десяток.

— Та що це ви—подуріли? Таку силу поля тринадцятьма душами підняти?

— То не наше діло: нам так велено. Хочете—ідіть, а не хочете—з другого села візьмемо.

— Беріть! управляйтесь!

Одрадяне одкинулися, думаючи, що то німецькі крутні, щоб ціну збивати.

— Нехай собі й з другого села беруть, а ми подивимося та підждемо. Більше ждали! Ще буде так, що німець сам до нас прийде кланятись...

Підждали одрадяне до вечора—не йде німець та й посланців не посилав. На ранок вони побачили, що посланці верхами кинулися з двору в різні сторони.

— Поїхали дурнів шукати. Ідьте!—сміються одрадяне.

Той день призначався за-для зажону. Отже через те, що одрадяне не схотіли до зажону—зажону не було. Німець бігав по двору, гукав, лаявся, а одрадяне, слухаючи те через яр, реготалися.

— Чи бач яка його гарячка б'є? Аж піна з рота скаче!

— То ми тепер регочемо, а чи не доведеться нам на кутні зареготатись, як німець справді машиною весь хліб підніме?—спитав хтось.

— Та то дурять нас! Не вірь!—забили баки неймовірному.

Того-ж таки вечора йшло через село дванадцять чужих парубків і допитувалися шляху до економії.

— Навіщо вам економія?

— До машини нанято,—хліб жати.

Одрадяне похнюпилися. Цілу ніч вони паганю спали, а на ранок, ще до сонця, піднялися, й якоесь боязко позирали на панський двір.

Аж ось почало й сонце зходити, з двору донісся гомін. Незабаром виїхала звідти парою кіньми машина й подалася на поле; за нею йшло дванадцять парубків, німець, приказчик.

— Бач, яку червону шкуру потягли! Ану ходімо та подивимося, як вона буде шкoberтати,—казали одрадяне й собі за машиною сипнули в поле.

Ось коней зостановили біля ниви. Німець сказав щось приказчикові, той з усіх ніг помчався у двір.

*) Семигривеник—20 коп. на старі срібні гроші.

Поки одрадяне перейшли через яр і наблизилися до машини, приказчик уже біг з двору, несучи на плечах косу з грабками.

— Нащо то? Машині помагати?—хтось спитався і всі зареготалися.

— То шлях для машини прокосити,—одгадував другий.—Велика, бач, пані—щоб не заросилася!

Регіт та жарти не стихали, аж поки приказчик не прокосив уподовж всієї ниви дороги.

— Сідай на козла, поганяй,—окрикнув німець, беручи з-заду за бильця машину.

Один парубок сів; коні сіпнули, пішли по ниві, а слідом за ними зашкoberтала машина; ті зубчасті коси заходили, загарчали. Аж ось вона черкнулася жита, вхопила, наче рукою, чималий кущ нахилила... ж-ж-ж! й вивернула на землю зовсім готовий сніп, тільки взяти та перевеслом перев'язати. Далі за першим—другий, за другим—третій,—так рядком і вистеляє ниву.

Одрадяне як побачили оте, то й дух у їх грудях сперло. Всі наче померли—затихли, одними тільки очима слідкуючи за машиною. А вона вже геть подялася, червоніючи полем та валяючи снопи за снопами. Одрадянам здалося, що то не снопи, а то їх голови стелються по рівному полю.

Ніщо на світі так не рвало їх серця, як та машина. Нащо вона? Спокон-віку, з дідів, з прадідів так велося, щоб хліб руками збирали... І всім було, всім доставало, на всіх мати сира земля родила, всіх годувала... А тепер от зразу стало мало. Для одного мало оцих ланів, степів безкраїх? Так думали одрадяне, вертаючись додому.

Що тепер їм зосталося робити? З самого малу їх приставлено до землі; з давніх літ вони тільки й знали—біля неї ходити, хліб пахати... А от тепер—ні землі, ні хліба! Куди ж їм повернути? Де себе подіти?... Голодна смерть чорним крюком носилася над їх головами, гнула додолу.

Неначе тіні німі—мовчазні ходили вони один біля одного, соромились один на одного глянути, боялися один одному слово сказати. Замість їх так голосно деренчала машина з поля.

— Ич, як співає! Що то вона каже?—спитався невеличкий хлопчик у другого.

— То вона стогне, що людям нічого буде їсти!—одказав той, зітхнувши.

Та розмова невеличких хлоп'ят зразу всіх дорослих розбудила. Всі вони голосно заговорили.

— То все отой німець! То він на наші голови накладає. Убиймо невіру, як ту собаку!..

— Що це ви мовите, нерозумні голови?—почали гарячих охоложувати старі діди.—Якого гріха на свою душу хочете взяти?

— Та за такого і люде не осудять!—гукують молодші.—Який там гріх—собаку задавити?... Не пропадати-ж нам усім через одного?..

—Гай-гай! та й дурні-ж ви та нерозсудливі!—одно оголошують діди.—Що з того, що німця вб'єте? Його вложите—другий буде: не буде Галя, буде другая...

— Що-ж нам робити? Що нам казати? Як його в світоньку з малими діточками прожити?

— Що робити? Треба за розум взятись—он що треба робити! Треба прирозуміти, як ту бісову машину скасувати. У їй одній—усе наше лихо, від неї наше горе.

— А не один, бач, біс—що машина, що німець? Одну скасуємо—друга буде!—гукають молодші.

— Все та не все: поки-то другу достануть, а хліб треба збирати,—розжовують діди.

Повеселішали трохи одрадяне. Справді, що треба машину скасувати! Тільки—як то його? Та й хто за те візьметься? Хоч-би не були дурнями та, не одкидалися од наймів. А то тепер чужі стали. Свійому безпечніше можна було-б шепнути, а чужий,—ще видасть!..

Надія, що на хвильку звеселила була їх засмучені голови, почала знову меркнути-зникати. Перед очима знову повстала голодна смерть.

Цілий день тупцювалися та толкувалися одрадяне, не знаючи, що їм робити, як виплутатись із тієї біди, що негадано-несподівано скоїлася над їх головами. Одно—як його й кому? Прохали коваля,—він біля заліза ходить, краще знає. Дак і коваль одкинувся.

— Як я,—каже,—її скасую, не бачивши зроду, що воно таке? Може то така сатана, що й тебе на трое переріже! Щоб машину скасувати, треба розуму, та ще й не аби-якого.

— То ти піди, подивися!

— Дивиться, коли там нічого не видно! Треба знати, як її зробити, то тоді знатимеш, як її розтирати,—одказав коваль.

— Отже одрадяне все-таки послали коваля до машини. Пішов той, та й вернувся ні з чим.

— Там треба розуму та ще й розуму!—одно плече.

Коли трохи перегодом доноситься з поля крик-гук. Хлоп'ята, що цілий день бігали черідкою за машиною, не бачивши зроду такого дива, тепер як вітер неслись в село, тільки курява шляхом вставала.

— Що там таке трапилося? Женуть вас геть, чи що?—донитувалися одрадяне хлоп'ят.

— Машина пропала! Машина пропала!—гукають ті.

— Як пропала?

— Поламалася к лихій годині!

— Чого?

— Та Івась Кабанців палицю підставив. Вона ту палицю як підхопила, як черконе. Так к лихій годині зсі зуб'я й сплескалися. Тепер тільки смиче, а не ріже.

Одлягло одрадянам. Вони знову кинулися до коваля.

— Ой, та й митець! Розуму, кажеш, треба, розуму! А он невеличкий хлопець і без твого розуму її скасував. А ще ковалем зветься!

Смичуть коваля хто за рукав, хто за сорочку, а хтось підбіг та зразу насунув йому шапку аж на очі. Зовсім подуріли з радощів. Насилу коваль вирвався від них та втік. Кабанцевого Івася всі трохи на руках не носять.

— Ось хто наш спаситель! Ось хто порятував нас від голодної смерти. Як будемо в-осени в городі на ярмарку, цілою громадою тобі свистуна купимо,—жартують батьки.

Івась, спершу боячись, щоб батько прочухана не дав за те, що такої шкоди наробив, тепер почав хвастати, вихвалитись.

— Я,—каже,—назарошне так зробив. Загородив пужално та ще й повернув!

— Молодець, Івась, молодець!—вихвалюють батьки. Змалку привичайся свого захищати! Так ім, бісовим панам, усе й роби шкоду! Не милують вони нас—і ти їх не милуй.

— Аж ось вигляділи одрадяне, що машину повезли в двір. Побігли до шляху, чим дуж гукають:

— Нажерлася, ненажера, що й зуби поламала! Так і треба вам, клятим!

Радіють, наче малі діти. Де-хто й до шинку навідався, восьмуху задавив на радощах.

— Тепер-же, браття, як будуть на жнива наймати, ціни держіться!.. Гострив на нас німець зуби, хай-же тепер попоцока ними!

Радяться, по чому ставати. Городять таку плату, мов справді їх хто наймає, та ще й просить наймаючи. А тут уже й вечоріти стало. Раді та веселі порозходились одрадяне вечеряти та лягати спати; де-хто, сподіваючись, що на завтра прийдеться на жнива ставати, й серп позубив, косу нагострив.

Заходило одрадянам із вечора сонце ясно, а на ранок вставало в хмарах та негоді... Так їм здавалося, сонце-ж по вчорашньому світило й гріло, та одрадяне того не примічали, бо кляту машину знов поволокли з двору на поле, знов вона загарчала, валючи та вивертуючи снопи за снопами.

— А що, не я вам казав, що треба розуму та ще й розуму!— реготався тепер коваль над учорашніми глумильниками.

— Іди собі к бісовому батькові зі своїм розумом!—уже навсправжки лаялися селяне. Їм було досадно; вони дізналися, що разом із машиною привезено де-кілька зайвих кіс, що ото їх уставлено нові, а позублені віддали в поправку.

Та вже, видно, одрадянам сама доля служила. В півдні знову поволокли машину в двір. Погонич якось задивився й не доглядив, як машина смикнула батіг з його рук, підвернула під себе, і знов об пужално коси поскліпувалися. Німець розлютився, нукає на наймитів, збавляє всім плату на поправку машини.

— Як то це! А ми чим винні?—гукують у свою чергу наймити.— Ну, й вивертай з винавотого, а з усіх—за віщо?

Німець і слухати не хоче. Наймити погомоніли між собою, плюнули на свою зароблену за півтора дня плату та й потягли ні з чим ланами додому.

Зостався німець без робітників із полатаною машиною. Знов приказчик забігав по Одраді, вигукуючи: „Хто тепер хоче стати по два семигривеники на жнива?“

Тепер уже одрадяне не відкидалися. Вони тільки злегка докоряли:

— Набрали чужих, а тепер знов до своїх!..

З вечора радилися, кому йти. На ранок виставили дванадцять чоловік, та все здорових.

Закипіла робота, аж горить! День пройшов благополучно, й німець радий, пообіцяв ще гривеника накинати на чоловіка, коли й далі так широко робитимуть.

На другий день не пощасливило: машина переломила косу об здоровенний дрюк, що непримітно десь серед поля взявся. Отже нічого,—нову косу вставили й знов поволокли.

— Воно й добре цією машиною хліб брати, та не гаразд, що вона так часто ламається!—казали одрадяне німцеві.

На третій день знову благополучно, а на четвертий—виряжуючи на ранок хлопців до машини, одрадяне щось їм таємно шептали.

— Глядіть-же—на ямці, на ямці... Та не спиняй ти коней!..

Віїхали хлопці на поле з машиною; чи протягли, чи не протягли її разів зо три впродовж поля, як біжить один у село.

— Чого? Забув що?

— Де там забув!.. Нещастя!..

— Яке нещастя?

— Зовсім к лихій годині вкрутили в'язи машині!

— Як саме?

— А так! Як раз на ямці—видно вже на зло—хтось набив у землю прикорнів, та ще серед їх і залізяку, завтовшки в руку встромив. Ми, звісно, про те байдуже. Та й кому в голову зайде думка, що там небезпечно? Жнемо собі, Грицько коней поганяє, машина добре бере. Добіраємось до ямки, Грицько коней дужче пустив, щоб разом вихопитись з ямки; машина аж гуде та ріже... Коли це—як загарчить, як зашкoberтає!.. Дивимось—одна залізяка, що нагинає до машини пашню, летить к бісовому батькові; далі спідня зубчаста коса, а там і верхня, мов хто руками бере їх та геть відкидає! Не встигли й оглянутися, як машина скакнула в ямку та так шкереберть і перевернулася... Зупинили коней. Поглянемо—аж отакенна завтовшки залізяка у їй застряла й не тільки тобі коси, а все поламала! Кружало так і тріснуло; залізну примостку, що на їй снопи клалися, вдвоє зігнуло, в землю вгородило; на що вісь—товста та залізна—так і перегоріла... одно колесо від неї геть-геть одкотилося!..

— Нажали значить?—не то з радістю, не то з докором вимовляли одрадяне.

— Нажали!—відказав парубок.—Там німець, як не плаче... Нас виноватить... Машина, каже, п'ятсот рублів коштує, а ви її не доглядили... А чим ми винуваті? Як ти її доглянеш, коли хтось у ямку прикорнів набив, та ще й залізяку встромив? Не йти-ж нам поперед неї та не доглядатися—чи нема там чого-небудь!

Одрадяне мовчали. Де-хто пішов на поле подивиться, що сталося з машиною; де-хто, махнувши рукою, промовив: „хай виноватить!“—і пішов до хати.

— Опівдні приказчик ганяв по селу та вигукував:—Отакої шкоди наробити!.. Усім селом тепер одвічати будете!

Одрадяне й слухати про те не хотіли.

— Чого нас до тії шкоди тулити?.. Напріймали спершу чужих, не дали їм заробленої плати—от і відайтесь із ними! А до нас нічого чепляться,—одказували вони на те.

Отак дошукувались, дошукувались виноватого та й плюнули. А тим часом хліб треба збирати, та ще й не гаючись, бо не тільки жито—й пшениця поспіла, а ячмінь аж покляк. Прибіг знов приказчик.

Ставайте на косовицю за плату!

— Не хочемо за гроші. З копи давай,—одказують одрадяне.

Нічого німцеві робити—прийшлося віддати з копи. Одрадяне трохи не всім селом вийшли в поле: чоловіки та парубки з грабками, а жінки та дівчата снопи в'язати.

— Отак буде краще: по давньому, як і за батьків робилося! А тож вигадали машину: й другим лихо, й собі не на прибуток,—казали одрадяне, шпарко беручись за роботу.

Скінчилися жнива; почалося порядкування та вбірання того, що сира земля зародила. Загунали ціни по Одраді зранку до пізньої ночі; закурили киптягою токи, де перевівали купи молочної пашні. Загула-засвистала і в панському току молотилка, невеличкою галкою чорніючи коло страшених стогів, що біля неї, мов вавилони, здіймались. Все то вона намірилася пожерти за який-небудь місяць!

— І не давиться, клята!—казали одрадяне, слухаючи про те, що вона за день по сто кіп збивав. Хай збиває!.. Їм до того ніколи встрявати; треба мерщій за своє хапатися, біля свого порядкувати. Гірка нужда вже гомоніла по хатах, а тут ще й за подушне надавали. Одрадяне крутилися, як мухи в окропі. Мерщій хліб прибірали та вивозили на продаж, не заглядаючи вперед чи надовго-то його стане,— аби мерщій дірки залатати та розпірки позапихати. Урожай того року не густий вдався, всіх обдурих: з копи ледве-ледве по три мірки вибивали. Як полічили одрадяне, то хліба не то, що до нового, а хочби до Різдва стало. А проте не дуже в тугу вдарилися.

— Побачимо, що ще буде. Може горлата ненажера втомиться, як і косарка, тоді ще трохи замолотом придбаємо. То цим, то тим боком зіму перебудемо. Аби через зіму, а там, як люде кажуть, вовка сами ноги годують! — казали одрадяне, сподіваючись на панські стоги та на те, що може подавиться молотилка-ненажера.

А „ненажера“ тим часом не тільки не давилася, а ще більше зіхала та жерла свого рота: не тільки від ранку й до вечора гула та свистіла, а ще й нічю торохтіла на всю Одряду. Та й доторохтілася!.. Вихопилася якось під вітер іскра з високого димаря, — мала-невеличка сама, а великої шкоди наробила, разом пожежою весь тік обхопила. Таке огнище розвела, немов серед пекла: по землі густий дим стеле, до хмар жарке полум'я засилає... Вночі страшно було глянути на те: чорне небо, як розпечене залізо, червоніє; криваве зарево на всю округу світить та сяє; панський двір і Одрада сумно позирають на те огняне море, бездушні що-небудь зробити, як-небудь допомогти горю; собаки глухо виють, налякані невиданим дивом і їх глухі заводи сумом та жалощами розносяться по всіх усядах. Моторошно й страшно!..

Три дні й три ночі не втихаючи палило; на четвертий день випав дощ і загасив пожежу. Чого не знехтував пекельний огонь, то те докінчила дощова вода: величезні стоги розлізлися, розсипалися; замісто їх страшенні купи попелу та недогаря чорніють.

Одрадяне якось сумно на те дивилися. Не то щоб їм було жалко, а досада більше доймала їх. „Скільки то добра за одним разом пропало!.. А все через жадність та ненажерливість людську. Вигадали машинами молотити — огню до соломи підкладати — на те тільки, щоб бідному чоловікові не дати заробити шматка хліба. От і не дали!.. Сами пожили? Ні людям, ні собі!..“

Завдання. 1) Вияснити, що нового, порівнюючи з оповіданням „Хвора душа“, дає це оповідання до характеристики настроїв селянства по звільненні.

2) Докладно схарактеризувати відношення селян до машини. Пригадати паралелі з життя індустриальних робітників (жоча-б робітників в Англії, що псували нові машини) і дати тим вчинкам пояснення.

3) Дослідити питання про машину в житті людства (історія, розвиток, значіння). Організувати з приводу цього диспут або засідання з науково-популярними докладами.

Розподіл землі.

(Уривок з опов. Ів. Нечуя-Левицького „Кайдашева сім'я“).

Поховали сини Кайдаша з великою честью, після похорона справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедрю милостиню.

На четвертий день після похорона, Карпо й Лаврін почали ділитись батьківськими спадками.

— А що, Лавріне, — сказав Карпо: — розділим тепер ґрунт по половині, а то батько одрізав мені города, неначе вкрав.

— То й розділимо, — сказав Лаврін: — чи підемо в волость, чи обійдемося і без волости?

— А нащо нам здалася та волость! одміримо по половині город та по половині садок, та й годі, — сказав Карпо, — хіба таки сами собі не дамо ради?

— Про мене, міряймо город і сами, — сказав Лаврін.

Карпо взяв довгу та рівну ліщину й почав з Лавріном міряти город вздовж та впоперек. Перемірявши город, вони розділили його вздовж по половині й позабавали на межі кілки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи може й без тину обійдеться, — сказав Карпо.

— А навіщо той тин здався? Адже-ж у нас двір коло хати спільний, хоч на йому стоїть і твоя й моя повітка та загорода, — сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так, — сказав Карпо.

— Але не знаю, як ще наші жінки скажуть, — сказав Лаврін, про матір вже й не згадуючи.

— Хіба в мене жіночий розум, щоб я жінок слухав, — сказав Карпо.

Тільки що вони перемиряли город та садок, з хати вибігла Мотря*). Вона вийшла на город і окинула його оком з горба вниз, а од низу на горб, потім вийшла на горб і ще раз поміряла ґрунт очима. Лаврінова частка здалась їй більшою, мабуть тим, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула з себе пояс та давай міряти город перше впоперек: на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Перемиряла вона вдруге, — ой лишечко! Лаврінова частка була більша аж на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце перемиряли, — сказала сама до себе Мотря й заходилась мірять поясом ґрунт впоперек: ой гвалт! Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулась ріжком на вулицю в бузину.

— Постривайте ж! — крикнула Мотря на весь город: — це мабуть свекрущице помогала їм мірять! Це вона припустила собі на один пояс вздовж та на два пояси впоперек, ще й ріжок у бузині собі одтягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс, та репетувала на весь город. Коло причілка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лавріном міряв город. Мотря вхопила хворостину й кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви мабуть з матір'ю так міряли город, бодай вас міряв цей та той! — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат

*) Жінка Карпа.

разом одчинились, і з дверей повискакували всі: і Карпо, й Лаврін, і Кайдашиха, й Мелашка. Вони повитріщали очі на Мотрю.

— Чого вилупили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви переміряли город? Та нехай його чорти спечуть з такою мірою! — гукнула не своїм голосом Мотря й брязнула об землю хворостиною, так що вона аж захурчала.

— Хррр! — захурчав насмішкувато Лаврін: — чого це ти кричиш, неначе на батька?

— Кричи на свою матір! Я тобі захурчу отією хворостиною, коли хоч. Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж і впоперек!

— Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема, — сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре, — спокійно сказав Карпо, заклавши руки за спину.

— Бреши сам! ось я тільки що сама міряла. Йди в волость, нехай волость нас розділить, а не свекруха, — репетувала Мотря.

— Одчепись од мене, сатано! я й дома не була, як вони міряли. Це правдива причена! — сказала Кайдашиха: — бере мов добро, ще й мене лас.

— Йдіть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть повикадаю за тин, а такі свого докажу, — кричала Мотря.

Мотря вибігла з сіней і побігла на город; за нею пішла Кайдашиха з Мелашкою, а за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалась і почала міряти город поясом; впоперек Лаврінова половина вийшла більша на два пояси.

— А що, чия правда?

— Як ти міряєш? Піддури кого дурнішого, а не мене, — крикнула Кайдашиха: — свою половину міряла, то натягувала, аж пояс лущав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс бгався. Геть, погана! Дай я сама переміряю з Мелашкою.

Кайдашиха переміряла весь город впоперек, — і знов обидві половини були однакові.

— А що, чия тепер правда! — говорила Кайдашиха: — ти міряєш собі, то натягуєш, а чужому міряєш, то стягуєш: ти-б людей соромилась! Тобі тільки-б сидіти з жидівками в крамницях та обдурювати на аршині людей.

— Це якийсь жіночий сажень вигадала Мотря, що стягується й розтягується, як кому треба, — сказав насмішкувато Лаврін.

— А отой ріжок, що в бузину ввігнався, яким сажнем будеш міряти? Не бійсь, мені не оддаси? — сказала Мотря.

— То одкуси його зубами! А де-ж його діть, коли він вигнався на вулицю, — сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилась до Лавріна за батьківську спадщину.

— Чом-же ви не розділили пасіки? — сказала вона: — адже-ж пасіка батькова. Гаразд що все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами й однією яблунею.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— А вже-ж полічила, і своїм не поступлюсь. Садок не твій, а батьківський, — сказала Мотря.

— То пересади на свою половину, — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадить! Пересадити то підвередишся, — сказала Мотря.

О, підвередишся, Мотре, коли Карпо не pomoже, — сказав сміючись Лаврін.

Шовен.

Кінець борозни.

— Вже хоч підверезуюсь, чи ні, а таки свого докажу, — гукнула Мотря і вдарила кулаком об кулак: ходім лиш зараз у волость,

нехай нас волость розсудить, а не ти з свекрухою. Дайте лишень нам половину пасіки, а як ні, то бери, Карпе, сокиру та й рубай груші. Я вам свого не подарую, — кричала, аж сичала Мотря.

— Та подивись лишень, на твоїй половині все старі груші, а на моїй — щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду, ви нам дайте половину пасіки, половину овець та свиней, — сказав Карпо.

— Овва! який розумний. Забери ще половину котів та собак! — кричала Кайдашиха: — а батька хто лупив у груди, Лаврін хоч батька не бив.

— Не бив, тільки не слухав.

— А ти забув, що я ще живу на світі? І маю якесь право на батькове добро. Ти ладен мабуть мене живую в землю закопати! — говорила Кайдашиха: — ти хочеш з своєю Мотрею мене сироту скривдити? Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить.

— Як громада, то й громада! Ходім у волость, бо я своєю часткою не поступлюсь, — сказав Карпо.

Карпо з Лавріном та з Кайдашихою пішли у волость, а Мотря з Мелашкою zostались у дворі коло волости.

Волость присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за живоття батька. Як почула за те Мотря, то трохи не скрутилась і наробила крику під волостю.

Од того часу між Кайдашенками й їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердились з Лавріном та з Кайдашихою й перестали заходити до їх у хату.

— А що, Мотре, виграла? Здобрій тим, що тобі волость присудила, — дражнилась стара Кайдашиха з Мотрею.

— Дражніть уже, дражніть, як ту собаку, — говорила Мотря і трохи не плакала од злости.

Обидві сім'ї насторочились одна проти другої, як два півні, ладні кинутись один на другого. Треба було однієї іскорки, щоб схопилась пожежа.

Завдання. Вияснити, чи особистими лише рисами вдачі дієвих осіб пояснюються їх вчинки при розподілі землі.

П о л е п о о р а н о .

·Вірш Я. Щоголева.*)

Поле поорано, поле зскорожено;
Повне і чисте зерно
В землю, дощем перелиту, положено,
Поки не встане воно.

Клинчика з житом, ланка із пшеницею
Ми не запрем під замки:
Хто його квацитьсь буде пашницею,
Як-що не грак та галки?

*) Щоголів Яків Іванович (1824—1898) — український поет, родом з Харківщини. Почав поезіями на теми з минулого, в романтичних тонах, потім перейшов на теми й соціально-побутові. Твори Щоголева позначаються широю народньою мовою.

Натще нам птиця, що нишком завгорює
З оранки зайві крихти:
Оя недорід та посуха розорює,
В розум не пусте прийти!

Жінко! побиті ми злою годиною, —
Треба терпіть та терпіть,
Зійде наш хлібець густою щотиною
Й цивка почне зеленіть.

В зіму сніг білий її укриватиме,
Щоб не померзло стебло,
Й паросток свіжий, зігнувшись, лежатиме,
Поки пригріє тепло.

Де сорочки твої ділись мережані?!
Мабуть, і плахти нема!
Ні кожущини в дітей, ні одежини,
Ні черевиків нема!

Що-ж! у Пилипівку довгими нічками
Треба напярсти ниток;
Ярмарок справим бичком та ягничками,
Щоб одягнути діток.

Знайдеться й в скрині карбованець схований,
А пошукати — то й два,
Є у сажу кабанець заготований,
От і не страшно Різдва!

Дрова не куплені; хату натопимо,
Борошно в діжці — своє,
Страви смашної на Свят - вечір зробимо
Й справимо свято — як є.

Нащо-ж ми будем квилить та журитися,
Мов і не знать — який час?
Треба терпіти, на інших дивитися, —
Є ще й бідніші від нас!

Х л і б о р о б.

Вірш Б. Грінченка. *)

Я убогий родивсь, і в ті дні,
Як вмірять доведеться мені, —
Тільки горе та стомлені руки
Та ще серце, зотлілеє з муки,
Я зложу у дубовій труні.

Не велике я поле зорав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив, те робив я до краю,
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинну клав.

На тім полі каміння було,
Поле все бур'яном заросло,
Зупинявся мій плуг на тім полі,
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло.

У годину, в негоду я там:
Без роботи погано рукам!
Нехай дощ і крізь драну свитину
Січе згорблену працею спину.
А спочинку собі я не дам!

Скільки поту свого я пролив,
Скільки сили я там положив!
Та дарма! бо поорана нива
Нам давала багатії жнива:
Я не дурно невтомно робив.

Такі жнива зазнав я не раз,
А тепер вже минувся мій час,
Я вже чую: останнє літо
Бачу я золоте своє жито,
Бачу, ниви широкії, вас.

*) Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910)—український громадський діяч, письменник і вчений, родом з Харківщини. Склав багато поезій, драм і повістей (оригінальних і перекладних). Написав чимало статей педагогічних, публіцистичних, критичних, історико-літературних і т. ин. Опрацював великий словник української мови. Твори Грінченка, реалістичні по формі, перейнято любов'ю до скривдженого працюючого люду і закликом до праці на його користь.

Мої діти зберуть урожай...
Усьому наступає свій край,
Він прийшов і мені: в домовину
Я іду і навіки спочину, —
Мої-ж діти зберуть урожай!

Мої діти, дочки і сяни,
Усі вкупі зібравшись, вони,
Як почнуть до обіду сидати,
Будуть хліб, що придбав я, ламати
І згадають мене у труні.

І за те, що працюючи зміг
Згодувати і викохати їх,
То про мене в їх згадка не згине,
Після мене ще довгі години
Моє діло не вмере серед їх.

Так, я вбогий родивсь, та в ті дні,
Як вмірять доведеться мені,
То не сором ці стомлені руки
І це серце, зотліле з муки,
Положити в дубовій труні!..

На полі.

Вірш Б. Грінченка.

Блиснули вже коси, упали покоси,
Рядками снопи полягали;
Під сонцем пекучим, із лихом гнітючим
У полі усі працювали.

Ні пісні, ні слова — затихла розмова:
Вся сила пішла на роботу;
З обличчя, як сльози, течуть на покоси
Струмочки гарячого поту.

Вже сонечко нижче і вечір вже ближче —
Не роблять потомлені руки:
Зійди, нічко, тихо, сховай усе лихо,
Вкрий груди, наболяні з муки!

І ніч наступає, пливе-випливає
І сяє сріблом місяченько...
Вже край і роботі... Забувши турботи,
Сплять батько і доня, і ненька.

Зірки-ж серед ночі, як ясні очі,
З високого неба сяють,
Тихесенько-тихо на людське лихо,
На стомлений люд поглядають...

Серед поля.

Вірш Б. Грінченка.

Блакитними небо сія глибонями,
Поля по-під небом прослались безкрайні;
Іду я обніжком, — шумлять колосками,
Шумлять і хвилюють лані урожайні.

Назад озирнуся, — ген-далі високі
Сіяють-мигочуть блискучі палати,
Ї тільки що мріють у балці глибокій
Убогі, обдерті, похилені хати.

А передо мною за хвилями хвилі
Аж ген до крайнеба пливуть без ушину,
Сіяють під сонцем, мов золото, спілі,
Сіяють і плещуть, де оком не скину.

Поля мої рідні, найкращі в світі,
Багаті на силу, на пишную вроду,
Засіяні хлібом і потом полаті,
Рабітницьким потом мого народу!

Родючі та щедрі! в позлотисті шати
Свого хлібороба могли-б ви окрити, —
Чого-ж то так часто на йому ті лати,
Чого-ж то в тих хатах голодні діти?

Тимі колосками, що, повні та спілі,
Схиляються низько від зерна важкого,
Кого в ріднім краї годуєте, милі,
Куди ваша сила зникає, до кого?

Хвилюються мовчки поля за полями,
Сіріють у балці убогії хати
І, високо знявшись, вгорі над хатками
Блищать і пишають високі палати.

Наші села.

Вірш Миколи Чернявського.

Ой, та й гарні вони,
Наші села, здаля,
А зблизу позирни —
Утечеш відтіля!
А піди по хатах,
Придивись до людей —
Окує тебе жах,
Стогін згине з грудей:
Скрізь нестатки, пужда
Там сидять по кутках,
І хвороба бліда
Там блука по дворах.
Чуєш: дзвоник дзвенить,
Наче лютий той змії,
Суд-розправу чинить
То летить становий.
Бачиш хату? одна
На майдані стоїть...
Похилилась вона...
Вітер в вікна свистить...
А в тій хаті лежить
Чоловік... уміра...
Коло його стоїть
І рида діввора.
То, бач, школа у нас
І учитель кона;
Забарилась на час
В теплім краї весна.

І без сонця, тепла
Засипає на-вік
Сіяч правди, добра,
Уміра чоловік.
Ой, та й гарні вони,
Наші села, здаля,
А зблизу позирни —
Утечеш відтіля!
Хто-ж, пак, винен у тім?
Хто злочинець наш? Хто
Наш недобрий вітчим? —
Ми сами, більш ніхто:
Сотні років плили,
Люде вчились, росли;
Ми ж такі, як були,
Далі й кроку не йшли.
Люде вчились, а ми
Тільки спали весь час,
Ми боялись сами,
Щоб не рушив хтось нас...
О, країно моя,
Сонне царство, проснись!
Вже вечірня зоря
Занялась — подивись.
Бо як спуститься ніч,
Обікрадуть тебе,
Тобі буде не в міч
Боронити себе...

Від землі на заробітки.

Добрий заробок.

(Оповідання І. Франка)¹⁾.

Я чоловік бідний. Грунту нема й крихітки, всього-на-всього одна хатина, та й то стара. А тут жінка, діточок двое, коби здорові; треба чимось жити, треба якось на світі держатися. Два хлопчики в мене,— оден чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ— пастушать у добрих людей, та й за те мають їду й одежину яку-таку. А жінка пряде, також де-що заробить. Ну, а в мене старого який заробок? От піду десь-колись до близького зрубу, наріжу березини та пипнаю мітовки²⁾ цілий тиждень, а в понеділок беремо з жінкою по в'язці на плечі, та й на торг до Дрогобича. Не великий то з того й заробок, по три-чотири крейцарі³⁾ за мітлу, а панові заплати за пруття, ну, то мало що й лишиться. Але що діяти,— треба заробляти, треба як мож своїм світом токанити⁴⁾.

Та й що за життя наше! Бульба та борщ, часом де-які крупи, та й хлібець, який лучиться: житній, то житній, а то ячмінний або вівсяний. Ще як літо, то пів-біді біда. Чоловік де-що заробить у багатшого: тут роїв у пасіці припильнуеш, там у саду ночуєш, коло сіна та снопів поробиш, а ні—то з саком підеш у потік, рибу де-яку спіймаєш, або досвітками губ де-яких з ліса наднесеш,—ну, а взімі всього того не стає. Що від людей за роботу дістанемо, тим і заносимосся, а не раз то й голодом дебеліємо. От як то бідні халупники!⁵⁾

Ну, видите, а ще найшовся добрий чоловік, що позавидів і нашим достаткам! Забагато, діду, у тебе добра, мовляв, розтовстієш занадто, розгуляєшся! Так от тобі на! Та й всипав такого!

Слухайте, як то було.

Іду я собі раз містом, мітли звязані до-купи несуч на дрючку на плечах, іду та й роззираюся довкола, чи не киває хто на мене, або чи не кличе. „Чоловіче, чоловіче, а по чому мітли?“—А тут народ довкола,—звичайне, торгова днина. Зиркаю я довкола, виджу—йде позад мене якийсь панок, горбатий, головатий, як сова, а очі у нього сірі та недобрі, як у жаби. Йде та все на мене поглипує. Я став, гадаю—може чого хоче, а він нічого, став і собі та й дивиться у другий бік, піби то йому про мене й зовсім байдуже. Іду я далі, він знов за мною. Мені якось зробилося недобре:—„Пек тобі, бідо!—гадаю собі,—що то таке?“—Аж тут жінка якась з боку кричить:

¹⁾ Іван Франко (1856—1916) один з видатніших українських письменників та вчених. Син коваля, родом з Галичини. Написав багато віршів, поем, оповідань і вчених праць. Один список його творів складає цілу велику книжку. В художній своїй творчості був реаліст. Був видатним громадським та політичним діячем, організатором „радикальної партії“.

Опв. „Добрий заробок“ бере тему з життя українського селянства в Галичині, де селянство було звільнено раніш, ніж на Україні Наддніпрянській, але ще при гірших умовах і тому жило дуже злиденним життям.

²⁾ Пипнати—робити якусь дрібязкову роботу; мітовка—мітла.

³⁾ Крейцар—мало не копійка на наші гроші.

⁴⁾ Токанити—бідувати, перебиватися як-небудь.

⁵⁾ Халупник—селянин, що не має поля, а саму лиш хату—халупу.

- Чоловіче, чоловіче, по чому мітли?
- По п'ять,—кажу.
- Ні, як по п'ять? Нате вам три.
- Давай чотири.
- Ні, три.
- Ні, чотири.

Сторгували ми за півчетверта крейцара. Я свою в'язку з плечей, розв'язую собі спокійно, даю їй мітлу,—аж тут і горбатий панок за мною.

— По чому мітовки продасте?—питає мене.

— По п'ять крейцарів, паночку,—кажу.—Купить, мітли добрі. Він узяв одну, попробував...

Податки.

Орлов.

- Так, так,—каже,—нема що й казати, добрі... А ви відки?
- З Манастирця.
- Так, так, з Манастирця... А ви часто мітовки продаєте?
- Ні, не часто. От так раз на тиждень, у понеділок.
- Ага, ага, що-понеділка! А багато так у оден понеділок продасте?
- А як ся трапить, паночку: часом я й жінка попродамо всі, що винесемо, а часом і не попродамо.
- Гм, то ви і з жінкою! Обое, значить, по отакій в'язці виносите?
- Та так, прошу пана. Часом по такому, часом і по більшому.
- Ага, ага! А багато так за тиждень мітовок можете зробити?
- Та то, прошу пана, як до потреби. Літом продається їх менше, то менше й роблю. А в-осени та взімі, то більше того товару йде.

— Так, так, розуміється! Бо то, видите, я ливерант до цісарських магазинів, то мені-би треба таких мітовок багато, так зо сто. Могли-би ви на другий тиждень зробити мені сто мітел?

Я поміркував трохи та й кажу: — Чому ні, зроблю. А де пану донести?

— От тут,—каже пан, та й показав на оден дім.—Але пам'ятайте, принесіть. Я вам зараз і заплачу. А по чому, кажете, одна?

— Та вже як пан стільки беруть на гурт, то я спуцу танше¹⁾, по чотири.

— Ні, ні, ні, не треба, не спускайте! Я заплачу й по п'ять.

— Ну, ну, бувайте здорові! А пам'ятайте, від нині за тиждень приходіть!

Та й з тим словом панок поштильгукав собі кудись, а я лишився.—Отто, гадаю собі,—якийсь лепський пан, навіть не каже спускати з ціни, а на таку суму мітел замовляє! Таже то ціла п'ятка буде. А я вже й зачав був зле помишлення на нього мати, як він отак за мною стежкував. Ну, най йому буде вік довгий! От хоч раз мені добрий заробок трапився!

Швидко я кинувся за своєю старою. Попродали ми свій товар, чи й не попродали, купили соли, сірників, чого там іще нам було треба, та й додому. Кажу я старій, що от так і так, заробок добрий лучився, буде за що й податок заплатити, ще й для неї на зіму підшиття буде. Вона й собі-ж зраділа.

— Треба буде,—каже,—взятись обом, а то ти сам за тиждень не зробиш усеї роботи. То я вже своє все відложу!

Добре. Отак гуторячи, поспішали ми трохи що не підбігцем додому, щоби, бачите, часу не тратити.

Зараз того-ж дня прихопилися обое, як до гарячого борщу. Пруття наносили цілу стирту—фабрика в хаті! Я гилі обламую, вона листя обчимхує, аж їй шкура з долонів позлазила, а я відтак грубші кінці ножиком чехолю, складаю, в'яжу, держаки стружу — кипить робота. Прийшлося до неділі, ціла сотка мітел готова й у в'язки по п'ять-двадцять пов'язана. Так уже й приладжено, що кожде з нас бере по дві такі в'язки на перебесаги: через плече ушовка, одна в'язка на груди, а друга на плечі звисає. В понеділок беремо ми добрі дрючки в руки, в'язки на себе—чеши до міста! Спека така! З нас цюрком поти ллються, в горлі пересохло, ну але що робити! Коли заробок, то заробок!

Приходимо до міста, всі на нас очі повивалювали. Що то не бачили ще, щоби хто коли такі великі в'язки ніс.

— Слухайте, чолсвіче,—посмішковуються з нас,—де ви коні продали, що сами фуру пруття двигаете?

— Чолсвіче, чоловіче,—кричать другі,—а в кого то ви березовий лісок купили? Чи ви на продаж лісок березини з бабою до міста принесли? Що хочете за лісок березини?

А ми нічого. Ледве дихаємо, а йдемо, аж очі з голови лізуть. Якось ми долізли аж до того дому, де пан казав чекати. Прийшли перед ганок та й телевх оберемками на землю, а сами мов не живі попадали на ті оберемки та відсапуємо так, що аж язика повивішували. Нема, нема, аж тут вікно скрип, наш панище визирає.

— Ага,—каже,—то ви,—чловечку?

— Так, прошу пана, то я з мітлами.

¹⁾ Та н ше—дешевше.

— Добре, добре, я зараз до вас вийду.

Запер вікно. Ми чекаємо. По добрій хвилі вийшов.

— Ну, що-ж ви принесли мітовки?

— Так, прошу пана, сто, як пан казали.

— Ага, ага, то добре. Але знаєте що, я їх тепер не потребую, візьміть собі, най у вас іще будуть до якогось часу, або й можете їх продати... А тепер нате вам отсей квиток, покажете вйтові, то він уже вам скаже, що маєте робити.

— Ба, а то як,—кажу я.—То пан замовили, а тепер не беруть?

— Ні, не беру,—каже він лагідненько,—бо мені тепер не треба. Але ви не бійтеся, я про вас не забуду. Ось вам той квиток, нате!

— На що мені вашого квитка? Що я з ним ізроблю?

— Візьміть, візьміть,—каже він.—А втім, як не хочете, то як схочете. А тепер ідіть собі!

Я вже, правду кажучи, хотів поставитися на нього з язиком, але він обернувся та й шість назад до хати. Ми зісталися мов водою зілляті. А далі, що діяти, забрали мітли та й пішли на торг, щоби хоть що то розпродати.

Аж ось так десь за тиждень кличе мене вйт.—Що за біда?—гадаю собі. Прихожу, а вйт сміється та й каже:

— Ну, діду Паньку (мене всі зовуть дідом, хоч я не такий то ще й старий), маєш благовістника.

— Якого благовістника?—кажу та й дивуюся.

— А от якого, ади!—та й вийняв папір, той самий, що мені той пан оноді давав, розвернув його та й став читати щось таке, що я ані капиночки не зрозумів, крім свого власного ім'я.

— Ба та що тут таке сказано?—питаю.

— Сказано, діду, що ти великий багач, по сто мітел що-тижня продаєш, гроші лопатю загірбавш, та й велено поставити тобі отсю п'явку.

— Яку п'явку?—питаю я, вухам своїм не вірячи.

— Аркушок, небоже.

— Аркушок? Ба, та який аркушок? Для кого?

— Ей, діду! Не чинися глухим, коли тобі не позаступало? Адже-ж не для мене, а для тебе! Маєш платити окрім домового ще й заробкового податку п'ять ринських ¹⁾ річно.

— П'ять ринських річно? Ба, та за що?

— За мітли! Чуєш, що пан комісар податковий подав тебе на аркушок і каже, що ти по сто мітел за тиждень продаєш.

Я став, так як-би чемериці найвся!

— Пане вуйці,—кажу згоді,—я не буду платити.

— Мусиш!

— Ні, таки не буду. Що мені зробіте? Що голий за пазуху сховає? Адже знаєте, що на мітлах я й у цілім році ледве п'ять ринських зароблю.

— Що я маю знати? Пан комісар! мусить ліпше це знати!—каже вйт.—Моя річ стягнути податок, а не хочеш дати, то я здекутника ²⁾ вишлю.

— Овва, шліть хоч зараз! У мене здекутник здохне, заки що найде.

— Ну, то продамо хату і грядки, а вас на чотири вітри. Цісарське ³⁾ не сміє пропасти!

¹⁾ Ринський теж що й гульден—80 коп. на наші гроші.

²⁾ Здекутник—збірщик-посіпака.

³⁾ Цісарем звали австрійського царя.

Я зойкнув ¹⁾ мов підрізаний.

— А видиш,—каже війт.—Ну що, будеш платити?

— Буду,—кажу, а сам собі своє гадаю.

Минуло три роки. Я не платив а ні крейцара. Як приходила здекуція, то ми з бабою ховалися у лози, мов від татар, а хату замикали. То ті здекутники прийдуть, поковтають, покленуть, та й потечуться далі. Два рази хотіли добуватися силоміць до хати, та обидва рази добрі люде відпросили. Але на четвертий рік урвалося. Ні прозьби, не плачі не помогли. Рештанці ²⁾ на мені назбіралося щось на двадцять ринських. Наказали з міста зараз ізложити гроші, а як ні, то хату пустити на ліцитацію ³⁾. Я вже й не тікав нікуди, виджу, що нічого це не pomoже. Ну, та й що? Назначили ліцитацію, оцінували все мое добро на круглих двадцять ринських. Приходить той день, тарабанять, кличуть купців... „хто да в'енци?“ ⁴⁾ — еге, коли бо ніхто й стільки не дає. Десять... дванадцять... ледве на п'ятнадцять ринських витягли, та й за те продали. А я в сміх, та й кажу до війта:

— А видите, таки я вас іздурих! Хіба я вам не казав, що голого не обідреш!

А війт до мене:—Нехай тебе, діду, мара бере, на який ти спосіб зуявся!

Нашу хату закупив єврей Йойна на хлів для телят, а ми з бабою, як видите, в комірство ⁵⁾ пішли. Знов по-старому жиемо, віку доживаємо. Вона пряде, хлопці людську худобу пасуть, а я мітли роблю, та й якось своїм світом торочимо, хоч і без аркушка.

Завдання. 1) Виявити, що в цьому оповіданні вражає найбільше.

2) Простежити і схарактеризувати основні риси психології і життя зuboженого селянина.

3) Виявити, в чому художнє значіння того, що оповідання провадиться від 1-ої особи.

4) Випишіть слова, що не зустрічаються в ваших місцях.

Вівчар.

(Оповідання І. Франка).

Сто метрів під землею, в глибині десяти-метрової штольні, в духоті і нафтовім сопусі працює робітник. Раз-за-разом гатить він дзюбаком в иловату опоку ⁶⁾ й відриває від неї кусні лепу. Але опока тверда, скупа й тільки по невеличкому шматочку дає собі видирати частки свого тіла. Вона глухо гуде й стогне під ударами дзюбака, мов плаче, мов грозить; вона пріє вонючим потом, але не подається, уперто держить заховані свої таємні скарби. Робітник, здоровий парубок, що недавно прибув з гір до Борислава на роботу, починає злитися.

— Г-ге!—приговорює він, генаючи що-сили в ямку, в котру генав уже три рази, не можучи відлупити грудку лепу.—Та доки ти будеш стояти? Пускай!

¹⁾ Зойкнути—крикнути.

²⁾ Рештанція—недоїмка, недоплата.

³⁾ Ліцитація—продаж з молотка.

⁴⁾ Хто дає більше.

⁵⁾ Комірник—селянин, що й хати не має, а сидить у найнятій.

⁶⁾ М'який камінь, льос.

І він що-сили зважив дзюбаком у ямці, щоб відлупити груду. Груда врешті подалася й він узяв її обіруч і кинув у кибель ¹⁾.

— От там до пса! Йди на світ! Покуштуй сонця!—приговорює він.—Го-го, небоже! Я не жартую. Зо мною не нагваряйся, бо я вмю дати раду й не такому, як ти! Ти не знаєш, що значить сім сот овець? То не те, що одна з другою грудка, а я й їм умів дати раду!

І він бере за вухо кибель, довен лепу, несе його до шахти, привішує до линви й дзвонить, щоб тягли, а сам з порожнім киблем вертає назад до штольні й береться далі дзюбати землю. Його думки бігають за вівцями по полонині, і він, щоб розбити самоту й темноту, любується тими думками, гуторить про них і з дзюбаком, і з порожнім киблем, і з сокирою,—бо тільки й усього його товариства тут у глибокій безодні.

— Ти гадаєш, небоже, що то мала робота сім сот овець! Адже то живе, адже то кожне свій розум має. Невеликий розумець,—звичайно, німина. Ади, в ліс зайде, чи в полонину, то вже держиться купи. Не розбігається одно туди, друге сюди, так як рогата худоба. А все купкою... Г-ге!

— А медвідь-злодій тільки й чекає на те. О, він також має розум! Ще й який! Не даром вуйко, пан Кулаковський! Сидить за колодою й чекає, аж цілий гурт овець увійде між виверти, а тоді тільки скік, і має їх усі, як у стайні. І всі видушить до одної. А вони, біднятка, вже навіть не бегечуть, тільки зіб'ються в купку й чекають тихо своєї смерті... Г-ге!

— Палиця в руці, цівка через плече, пищавка за поясом—так я, небоже, що-рана вирушав за вівцями. Три пси—цу-цу! Наперед турми ²⁾ один, а два по боках, а я ззаду. Іду та й постою. Овечки, як рій пчіл, розсипалися по зеленому. Чорна купка, біла купка... чорна купка, біла купка. Тут ущіпне травку, там ущіпне та й далі, та й далі. Не пасеться так, як худобина, тільки щіпле, як дитина, ніби бавиться, ніби поспішає десь кудись. А передом барани, коменданти. Турми не треба завертати, тільки їх. А бирь-бирь! А дря-у!

Вівчарські окрики лунають по темній штольні, перемішуючися з глухим гепанням дзюбака.

— А гарно там у нас у горах, у полонині! Ой, гарно! Делікатно! Не те, що тут у вас, бодай ви...

Він хотів закласти, але вдарив себе долонею по роті. Його душа тепер була в атмосфері поезії, серед живої природи, чутливої та видючої, й він боявся образити її, бо був у її власті.

— Гарно там у нас! Ой-ой! Досить чоловік наймитував, гірко бідив, на чужих робив, а проте не жаль згадати. Вийдеш у полонину—зелено довкола, тільки головатні ³⁾ тулять до землі свої білі головки, мов цікаві очі визирають з-поміж трави та моху. Холодно. Вітер тягне. Дихаєш широко повними грудьми. Все довкола пахне, все так і дихає на тебе здоровлям і силою. Внизу ліс оперізує полонину чорною стіною, а над тобою піднімається круглий шпиль гори. Тихо довкола, тільки вівці шелестять у папорті, десь колись пес гавкне, зелена жовна застукає в лісі, або закричить вивірка. А я йду собі помалу, стану, сошлuku з-за ремня, як не заграю, як не задрібочу, як не за-

¹⁾ Бляшане відро.

²⁾ Отара.

³⁾ Гірський будяк, дуже низенький, так що його цвіт, завбільшки як кулак, стирчить при самій землі.

веду думки— аж серце в грудях підскакує, або сльози на очі навертаються!.. Г-ге! Пек тобі! Пускай! Г-ге!

Дзвінок згори. Прибув порожній кибель. Робітник бере свій повний кибель, виносить до шахти й виправляє вгору, а сам вертає з порожнім. Вертає в войовничім настрою, бо вже починає голодніти. Люто б'є дзюбаком, лунає глину великими куснями, в мріях бореться з медведем.

— Го-го! Вуйку-небоже! То так не йде! Одна вівця, то ніби нічого, але тепер ти зарізав одну, завтра заріжеш дві, а позавтраму передушиш мені пів-турми. Ні, небоже. Такої згоди у нас нема! Ти гадав, що я цівку ¹⁾ тільки на пострах ношу? Го-го! Вже я віджалую ночі, вже я засяду на тебе в тім виверті! Все мені одно—смерть або життя, а з тобою мушу зробити справу!

Він цюкнув пару разів і зупинився, відпочиває, спершись на держально дзюбака.

— Злодій вуйко! Три ночі вимучив мене! Мабуть занюхав письмо носом—не приходив. Але не мене здурити. Вже як я зав'язався, то не попушу. На четверту таки прийшов. Темно, хоч око вийми. Вітер стогне в верхів'ях смерек ²⁾. Потік шумить унизу, а я, скулившись серед коріння величезного виверту, цівку при оці, сиджу, чекаю, надслухую. Вже чую, що йде; знаю, що мусить надійти по-при мене й сижу, дух у собі запираю. Хрусь-хрусь—уже близько. Витріщаю очі—суне мій вуйко, мов копиця сіна в темноті. Морду підняв догори, титрить, суне звільна, обережно. У мене очі мало з голови не вискочять, так придивляюся, щоб вицілити йому просто під ліву лопатку. Нараз він став, голову на-бік—фукнув. Занюхав порох. Обертається на місці, щоб дати драла—і в тій хвили бух-бух! З обох люф ³⁾ по льотці так і впакував. Навіть не зіпнув вуйко, мов від грому гешнувся на землю. Але то лише хвиля була така. За хвилю він зірвався з землі, рикнув, звівся на задні ноги та й просто до мене. Видно, не дістав у саме серце. Я вже сижу, не рушаюся. Втікати нікуди, набивати не час. „Ну,—думаю собі,—коли я кепсько трафив, тільки задряпнув його, то буде по мні. А втім—така доля. Раз мати родила“... Та поки що буде—маю ще сокиру за ремнем. Сплюнув у жменю, вхопив сокиру, перехрестився, поправив ноги, що були сперті на двох коренях, плечима сперся об сплетене корінняччя виверту, що мов стіна стирчало догори, закусив зуби, похилив голову вниз, щоб бачити добре, та й жду вуйка. Він уже ось-ось. Хапається лапами за коріння, нюхає й ричить—так ричить, мов розгніваний п'яниця, що не може сказати слова розумного, тільки чує, що лютий, і ричить і пхається наперед. Ось він занюхав мою ногу та й досягає її лапою. Так немов-би опік мене кропивою, не гірше. І в тій хвилі вістря моєї сокири по сам обух утесалося в вуйкову голову, розчерепило до-тла. Він ще раз застогнав—так тяжко, так жалібно, мов грішна душа на муках, і повалився додолу, шез у непрозорій п'ятмі, в ямі під вивертом. Я й сокири не встиг вийняти, таки з ним покотилася вниз. А тоді як не скочу з виверту, та хащами, та на плай ⁴⁾, та лісом, та на поляну, та по-над яр, ялівцями—одним духом опинився на полонині коло кошари. Стукаю. „То ти, Паньку?“—питає бац ⁵⁾ із середини.—Та я.

¹⁾ Рушниця.

²⁾ Смерека—дерево, ніби сосна, росте по горах карпатських.

³⁾ Люфа—дуло.

⁴⁾ Гірська стежка.

⁵⁾ Старшина вівчарів.

відчинить.—Устав він, засвітив ліхтарню, відчинив. „Ну що?“—Та нічого!—кажу.—„Був, вуйко?“—Та був.—„І пішов?“—Ні, не пішов.—„А де-ж?“—Лежить.—„Що ти...—бац не договорив,—ой, любойки, а тобі що в носі?“—скрикнув.—У носі?—Я й сам не знав, що мені в носі, й тільки тепер поглянувши, я побачив, що весь ходак і вся онуча і вся волока—кров'яна і кров сліди заливає. Раз, однісінький раз мацнув мене вуйко пазуром по носі й відразу продер ходак і онучу й ногу аж до самої кості!.. Коли розвинули ногу, то я зомлів—крови багато витекло. Але бац, спасибі йому, вмів примовити, спинив кров, приложив якоїсь масти й за тиждень я був уже здоров. А вуйка на другий день знайшли неживого, з мою сокирою в головищу...

Знов дзвінок, знов робітник двигав повний кибель лепену до шахти і приносить новий, і знов, копаючи, розмовляє сам із собою, наповнює глухе підземелля не тільки стуком своєї дзюбака, але також гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин. В міру того, як він голондіє та слабне від втоми й задухи, його думки робляться сумніші. Він згадує про важке життя вівчаря взімі, про вівсяний ошинок ¹⁾, бульбу й пісний чір ²⁾, що бувають узімі всею його стравою, про нудну молотьбу й ще нуднішу бездіяльність у великій пості, про важкі переднівки, хвороби та сварки з-за кусника хліба або недопеченої бульбиці... Він згадує про те, як то тепер переводиться вівчарство через те, що полонини позакупували жиди, а їм більше виплачується випасати воли, ніж вівці. А при волах вже не та служба, що при вівцях. О, тут тяжка, погана служба! Тут вже не покушавш ані жентичі ³⁾, ані будза ⁴⁾, ані бриндзі, ані бануша ⁵⁾. Жий, як пес, і вартуй, як пес... І він швидко покинув свою службу, послухав одного, що нараїв йому йти до Борислава, заробити грошей, пристати на ґрунт (з грішми тепер усюду приймають) і господарювати. І він пригадав собі навіть співанку, якої навчив його той товариш:

Ой піду я в Бориславку
Грошей заробляти;
Повернуся з Бориславки,
Буду газдувати.

Він попробував вивести сю співанку своїм здоровим, вівчарським голосом, але ні, аось не йшло. Що як що, а співанка у штольні сто метрів під землею не йшла.

І він з якимось пересердям дзюбає далі землю. Він починає ненавидіти її, оту темну, важку, немилосердно тверду землю, що так уперто не дається його дзюбакові.

— Та й тверда-ж бо ти, святенька, — говорить він. — І хто тебе знає, чи святенька ти, чи ні?

Він зупиняється, випростовується й починає міркувати над сим питанням, немов воно не знати яке важне.

— Та й справді, чи свята вона тут? Там, зверху, то вже певна річ.—Але тут? Адже-ж відколи світ настав, сюди певне ані краплина свяченої води не доходить. Не даром тут такий сопух. Певне, що се не від святого, а від проклятого. Чоловік і в таке місце пхається, забірає нечисте добро. І се має вийти йому на добре? Ой, ні, лю-

¹⁾ Корж із невислої вівсяної муки.

²⁾ Рідка лемішка із вівсяної муки.

³⁾ Овеча сироватка.

⁴⁾ Овечий свіжий сир.

⁵⁾ Кукурузяний куліш на овечім маслі.

бойки, ні! Не на добро воно виходить! А той товариш, що справив мене сюди, хіба не згиб у такій самій штольні? Засипало його, задушило, навіть тіла не видобули. Ой, ой!..

І він починає ще завзятіше дзюбати. По бурчанню в животі він чує, що вже швидко мусить бути полудне й жде потрібного дзвінка—хвилі, коли йому звелять вилізати наверх. А тим часом його уява працює невгамовно, розвертає перед ним усе нові образи, а найрадініше—чудові, тихі, ясні образи полонини, лісів, овечої турми і всіх нехитрих пригод вівчарського життя. Кинений долею в глибоку підземну штольню, він чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув у інший бік, що він із давнього патріархального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне й дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але се старе живе в його споминах: із його лишилось ще стільки, щоб поетичним чаром заповнити й оживити пітьму й самоту нового життя. Так не раз сонце зайде за хмару, і з усеї пишноти літнього дня, з усього багатства світла й кольорів лишиється лиш стільки, щоб золотим сяйвом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом...

Завдання: 1) Вияснити, якою основною рисою позначається психологія вівчаря? Виходячи з неї, змалювати (зовнішнє і внутрішнє) образ вівчаря.

2) Дослідити, чи є в творі фабула? Як це позначається на композиції твору?

Бурлаки.*)

Вірш Я. Щоголева.

От уже п'ятнадцять літ
Ми все тягнемо в забрід,
І од спеки наше тіло
І змарніло й почорніло.
Гей, гей, панібрате,
І змарніло й почорніло!
Пізно спати ми лягли,
Як опівночі прийшли;
А вже сонечко край неба,
За роботу братись треба.
Гей, гей, панібрате,
За роботу братись треба!
Хліба з сіллю поїмо,
А водою заїємо;
Вітер з Дону повіває,
З неба сонце припікає.
Гей, гей, панібрате,
З неба сонце припікає!

Наша їжа голідна,
Вода в Дону холодна:
Ми, як звірі виростали,
До всього попривикали.
Гей, гей, панібрате,
До всього попривикали!
Як до Тройці проробили,
На одержу заробили;
А ще треба нам робити,
Щоб і їсти, щоб і пити.
Гей, гей, панібрате,
Щоб і їсти, щоб і пити!
От уже п'ятнадцять літ
Ми все тягнемо в забрід,
І од спеки наше тіло
І змарніло й почорніло.
Гей, гей, панібрате,
І змарніло й почорніло!

Завдання. Використувати вірш для колективної декламації.

*) Бурлакувати ходили бідні безземельні селяне, яким не було з чого жити на селі. Вони мусіли йти світ за очі на заробітки, часом переселялись на Сибір.

Бурлака.

Вірш І. Манджури. *)

Бреде бурлак степом рано,
На опашці свита;
Його шапка стара драна
На-бакір ізбита.

Бреде бурлак, поспішає
В заброди до моря,
Та співає—степ лунає,
Нема йому й гора.

„Нащо мені, каже, доля
Готова із неба?
Все добуде своя воля,
Чого мені треба!

„Нащо мені те багатство,
Червінці, дукати!
Вміє славнее бурлацтво
Без них панувати!

„Нащо мені і оселя,
Дружинонька мила?
Привіта мене і скеля,
Порадить могила!

„Ой скажи ти, стародавня
Козацькая нене,
Кому жити ще так славно
У світі за мене?“

Вітрець тихо росу ранню
З травиці здіймає,
Бурлаковому-ж питанню
Одвіту немає.

---

*) Манджура Іван Іванович (1851—1893) з бідної ремесничої сім'ї м. Харко ва. Позбавлений можливості закінчити вищу школу, жив який час на селі, мандрував по Катеринославщині і зібрав багато цінного етнографічного матеріалу. Крім того писав поезії, в яких відбилосся його сумне життя, прожите в бідності і хворості, без родини і притулку. Поезії його позначено дужим ліризмом і гарною народньою мовою.

На шляхах до народу.

На голос совісти й розуму.

(Уривок із „Сповіді“ В. Б. Антоновича *).

[З причин цензурного, головним чином, характеру в статті вжито здебільшого терміну „південно-російський“ замість „український“. В нашому уривкові додержуємось останнього терміну].

До моєї особи дозволили прикласти епітет „перевертень“. За це я щиро вдячний, не тому, щоб, на мою думку, моя особа була надто цікавою для кого-небудь з читачів, і не тому, щоб я про неї дуже дбав, а тому, що з'ясування вжитого епітету хоч скільки-небудь допоможе певній групі людей визначити своє становище в українському краю. Так, я справді „перевертень“, але треба взяти на увагу, що слово „відступник“ не має само по собі значіння, що для того, щоб скласти собі думку про особу, до якої цього епітету додано, треба знати, від чого саме людина відступає і до чого саме пристає; інакше це слово позбавлено значіння: воно—порожній звук...

Волею долі я народився на Україні шляхтичем, за дитячих років мав усі звички паничів і такі-ж самі станові та національні забобони, які мають ті люде, що в їх колі я виховувався. Але коли для мене настав час самосвідомости, я сміливо оцінив своє становище в краю, зважив усі хиби, всі домагання суспільства, серед якого доля мене поставила, і побачив, що стан його морально безвихідний, як що воно не відмовиться від свого виключного погляду, від своїх чванливих забагів на край та його народність. Я побачив, що поляки-шляхтичі, які живуть в українській землі, мають перед судом власної совісти два лише виходи:

1) Або полюбити нарід, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народности, що колись її кинули предки, і невсипущою працею та любов'ю, в міру сил, спокутувати все те зло, що його зазнав нарід, який вигодував багато поколінь вельможних колоністів і за піт та кров здобув погорду, лайку, непошану до своєї релігії, звичаїв, моралі, особи.

2) Або-ж, як що для першого не стане моральної сили, перебраться до землі польської, що її посідає польський нарід, для того, щоб не збільшувати кількість дармоїдів, для того, щоб нарешті позбутися перед самим собою сумного докору в тому, що і я посередне чи безпосередне (це однаково зрештою) живу з чужої праці, закриваю шлях до розвитку народу, в хату якого я заліз непрошений, з чужими для нього змаганнями, що я належу до стану, який прагне пригнітити

*) Антонович Володимир Бонифатієвич (1834—1908)—відомий український громадський діяч і вчений-історик. Був професором Київського Університету, де вперше серйозно поставив вивчення української історії на основі документальних даних (архивних і археологічних). Його учні утворили цілу школу українських істориків (серед них широко відомі акад. Багалій Д. І. і М. С. Грушевський). Був в осередку тієї української інтелігенції другої половини ХІХ ст., у якій наукові інтереси було щільно зв'язано з національно-культурними. Шлях, яким Антонович прийшов до українського народу, він сам надзвичайно цікаво освітив в статті „Моя сповідь“, яку видруковано (на рос. м.) в журн. „Основа“ у відповідь на закиди тих, хто звав його перевертнем.

народній розвиток тубільців, і що невинно поділяю відповідальність за вчинки цього стану.

Звичайно, я обрав перше, тому що, скільки-б не зіпсували мене шляхетське виховання, звички та мрії, мені було легше відкинутися від них, аніж від народу, серед якого я зріс, який я знав, якого сумну долю я бачив у кожному селі, де тільки був його власником шляхтич, з уст якого я чув не одну вражаючу пісню, не одне щире, дружнє слово (хоча я був панич), не одну трагічну повість про загублене в скорботі та даремній праці життя... який, одно слово, я полюбив більше своїх шляхетських звичок і своїх мрій..

Добре відомо, що раніш, ніж я вирішив розлучитися з шляхтою, я спробував усі шляхи до примирення. Відомо й те, як зустріли всі спроби мої умовити вельможних поводитись по-людському з селянами, дбати про освіту народа, засновану на його власних національних основах, визнати українським, а не польським те, що українське, а не польське... Ці думки викликали спочатку свист і сміх, потім гнів і лайку, нарешті брехливі доноси й натяки на колівщину. Після цього звичайно залишалось або відмовитися від своєї совісти або залишити шляхетське суспільство. Я обрав друге і сподіваюсь, що працею та любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене за сина свого народа, бо я все ладен поділити з ними. Сподіваюсь також, що згодом серед польського шляхетського суспільства, яке живе на Україні, повернутися до народу і зрозуміти необхідність працювати на його користь раніш чи пізніш стане моральною потребою не тільки окремих осіб, як тепер, а взагалі всіх, кому по силі буде обмірковувати своє становище і свої обов'язки і не ставити мрії вище насушної праці.

Отже справді, я—перевертень і я горджуся цим так само, як я гордився-би в Америці, коли-б із плантатора-рабовласника став-би аболюціоністом (прихильником звільнення рабів), або в Італії, коли-б з папіста (вузького приспінника папи) став щирим працівником на користь всього людства.

Завдання. Вияснити питання: 1) Як характеризує Антоновича цей уривок. 2) Чому такі люде, як Антонович, були винятком, а не правилом.

Приїзд Павла Радюка додому.

(З повісти І. Нечуя-Левицького „Хмари“*).

I.

Павло Антонович Радюк родився в Полтавщині. Його батько й мати були не дуже багаті, але заможні полтавські діличі й жили в селі Журбанях. Старий Радюк, Антін Антонович, вийшов з людей небагатих. Він був син козака і по смерті батька й матері йому достався батьківський хутір, недалечко від Журбанів. Він служив у війську в гусарах, покинув службу й спочивав у своєму хуторі. Саме тоді скінчила харківський інститут одна з сусідок—Надежда Степанівна Іскра й приїхала в Журбані. Гарна з лица, вона сподобалась Радюкові, а Радюк їй, і незабаром вона вийшла за нього. Радюк покинув свій хутір і оселився в жінчиному домі в Журбанях. В їх родився старший син Павло... За ним пішли дочки...

*) Початок подано в дуже скороченому вигляді, але словами автора.

Павло підростає. Сама мати почала доглядати дітей, і виховання дочок добре вдалося для неї. Вони держали себе зовсім ненатурально, як звичайно було в той час: вміли розмовляти по-французьки і по-руськи, і не вміли гаразд і слова сказати по-українськи. Не так було легко для матері доглядати свого сина. Вона побачила, що мусять вести війну за виховання сина з наймитами, пастухами й мужицькими хлопцями. Синок ніяк не хотів стерпіти тих форм, в які хотіла вкласти його мати, пручався з їх, викручувався, все втікав потаємці з світлиці до наймитів. Наймити казали йому казок, співали пісень. Він навчився чудово говорити по-українськи, на диво й на жаль матері... Село, сільське народне життя втягували в себе дитину. Не дуже великі достатки не давали матері обставити сина гувернерами й зовсім одлучити од народу, як то буває в наших багатших панів...

Павлик підбільшав і його одвезли в київську гімназію. Там вже не було ні Журбанів, ні журбанських наймитів, ні пастухів. Там була інша сфера, інше життя. Великоруська мова панувала в школі. Павлик вернувся додому на вакації, стративши й самий слід Журбанів, слід української національності й мови.

Павло скінчив гімназію дуже добре і пішов в університет. Там почалося для його нове життя. Європейські ідеї почали вже заходити з наукою і все більше розходились поміж молодими людьми.

Молодий Радюк уперше озирнувся на світ своїм власним розумом, вперше почав думати своєю головою і почувтив, що він переродився.

Павло Радюк наймає собі невеличке житло на старому Києві. Він мав одну невеличку кімнату й жив собі сам не багато, але й не бідно — по своїх середніх достатках. Все життя, всі думи молодого Радюка можна було постерегти по обставі його кімнатки. На канапі, на етажерці, на столі й на вікнах були розкидані книжки й ноти. Кілька книжок лежало купою під канапою.

На всяких місцях лежало з п'ять розгорнутих книжок і журналів, котрі Радюк читав разом. Там були книжки українські й руські, французькі й німецькі. Європейська просвіта, європейські ідеї, — все те разом наплило в його голову, зачепило всі його думки. Він разом хотів усе те прикласти до життя свого народу й України. На другому столі лежали збірники українських пісень, лежали розгорнуті нотні аркуші паперу, де були початі українські пісні. Радюк заводив їх у ноти, бо вмів грати на скрипці, що висіла на стіні над столом. Він думав і за національну музику, і за просвіту народу, бо на столі валялося кілька книжечок для народу й народніх шкіл.

Багато дум тривожило молоду Радюкову голову в тій хаті. І він почував у собі силу й потяг до того, щоб розкинуть свої думи між людьми, поділитися ними з своїми товаришами. Товариші часто сходились до нього. За шклянкою пива або чаю вони багато де-чого переговорили між собою. Часто дуже пізньою добою розходились товариші од Радюка додому, і не один молодий хлопець виносив з собою гуманну ідею, прихильність до людей, до народу, до України. Молодий, говорячий Радюк був ватажком між своїми близькими товаришами, бо його всі любили за розум, добрість і щирість. Його знали й професори. Проворний, веселий, говорячий, Радюк скрізь встигав побувати й побалакати. Він почував у собі велику силу й завзятість. Здавалось, він був тією силою вітру в природі, що має призначення розносити з собою насіння всяких рослин і на степи, і на піски, і за моря, і за високі гори.

Сидячи в себе в кімнаті з молодими товаришами, Радюк часто міряв свою Україну мірою європейських ідей, і на його находив і страх, находила й злість. Молоді Радюкові товариші з надзвичайною сміливістю перетрушували весь уклад життя, перебірали, як по пальцях, всі свої передніші старі погляди, позичені в батьків, у дідів, у школі, у вчителів. І їм не було спину в чотирьох стінах, у темну ніч, між душами й серцями, однаково молодими й сміливими. Тоді Радюк складав свої пересвідчення.

II.

Було літо, і настали вакації. Радюка ждали в Журбанях щодня. Мати понапікала й понаварювала. Наближався вечір, і вся Радюкова сім'я зібралась на терасу пити чай і виглядати Павла.

Сонце спускалося. Надворі було тихо й тепло, як буває в жнива. Після довгого, як море, літнього дня все на світі ніби потомилось. І сонце ніби знехотя йшло на одпочинок, дерева стояли непорушно. На полі на пригорках важкі волотки проса, повні, стиглі вже колоски пшениці понахилялись додолу і ніби вже дримали. Птиці мовчали. Було якось тихо й мертво надворі, ніби само небо вже дримало. Прямо з тераси було видко шлях, котрий вибігав з зеленого степу й ледве примітно спускався в село з пригорку. Вже й череда перейшла; тільки шляхом ледве плуганились дві корови, одбившись від череди.

Радюк почав розмовляти з жінкою про хазяйство; але розмова його все рвалася. Його думка давно полинула в степ — виглядати сина. Він пив чай і очей не зводив з того битого шляху. І його жінка держала шклянку чаю в руках, а задумані втомлені очі повернулись до степу, до синього неба, туди, де стояв Київ. Навіть малі дівчата не пустували і вгамувались, неначе. Їх думки злились до купи з думкою батька й матері.

Наливаючи чай, Надежда Степанівна що-вечора ставила на стіл зайву шклянку. І тепер вона налила всім по шклянці й поставила одну порожню, навіть вкинула туди грудочку цукру.

Радюк подивився й промовив:

— Для гостя наготувала!

Радючка навіть не обізвалася, тільки очі її знов потягло в степ, туди, де ховався й зникав битий шлях, де стояв Київ. Вона тихесенько зітхнула.

Коли це в степу неначе виплила балагура, напнута білим полотном. В балагурі стрімко з десять голів, натиканих по всьому возі вздовж і впоперек.

Балагура скотилась в ярк і наробила своїми брязкалами багацько шелесту серед тихого села. Серце в батька й матері швидко закидалось. Одне балагура загула провз панський двір і швидко не стало чуть ні гудіння, ні брязкотіння.

— Мабуть поїхали на Полтаву на ярмарок, — тихо промовив Радюк.

— Мабуть!.. — ще тихіше обізвалася Радючка й зітхнула. Вже сонце стало на вечірньому пружі над самим степом. Коротке, гостре проміння завітчало його навкруги, неначе круг його стирчали натикані ножі, розпечені в огні. Тихий світ лився по степу. Весь степ червонів проти сонця, ніби вкритий червоним туманом, і той туман неначе широкими завісами спадав з сонця й розтягувався все ширше та ширше по степу без кінця. А сонце блищало на вечірньому небі якимсь чудовим оком, котрому нема нічого рівного на світі!

З гори знов почало з'їжджати дві повозки, запряжені добрими кіньми. Піддурене серце батьків не вірило й не ждало нічого. Вони думали, що й ті вози поминуть Журбані, й не привезуть коханого сина. Вози стали на подвір'ї, і до Радюків на терасу вийшло кілька сусід дідичів, щирих приятелів. Вони знали, що в Журбанях сподівались молодого Радюка, і приїхали навідатися, розпитати про Київ, про новинки. Вони привітались до хазяїна й хазяйки й почали розмовляти, але розмова якось не йшла на душу Радюкам: їм обом так бажалось думати й ждати на самоті.

— Чи нема й досі сина з Києва?—спитав один сусіда.

— Нема. Ждемо й не діждемось. Дай, щоб ви були добрі на почин в цей вечір,—промовив Радюк якось сумно.

Тим часом як гості розмовляли й пили чай, молодий Радюк приїхав у двір і розпитавши, що вся сім'я п'є чай на терасі, пішов туди навпростець через садок. Вся сім'я Радюків і всі гості побачили, що через садок до тераси сміливо йшов якийсь сільський парубок, але такий гарний, так гарно вбраний, неначе на театральній сцені. На молодому парубкові була, правда, проста чорна свита, але пошита не сільським кравцем. Зате-ж сорочку було вишито заплоччю з шовком. Всі груди й комір були залиті червоними мережками. Червоні стьожка й застіжка були оксамитові, на голові бриль був солом'яний, але не простий. Сині шаровари були широкі. Чудовий парубок з такою красою лица, про яку розказують в казках, йшов просто й сміливо до тераси, як людина дуже вхожа й близька до хазяїнів.

— Який гарний парубок!—сказав один гість.

Радюк і Радючка дивились на того парубка і своїм очам не йняли віри. То був їх син, молодий студент Павло. Він кинувся поперед усього батькові на шию й тричі поцілувався з ним, потім привітався до матері й сестер, а потім до гостей. Його убрання так вразило всіх, що батько зараз спитав його про одержу, а не про здоров'я.

— Що це на тобі за убрання?—спитав батько.

— Одержу! хіба-ж не бачите? Український народній костюм,— промовив син чистою українською мовою і тим ще більше здивував свою матір і сестер. Материне лице так і розтяглося впродовж. Вона тільки руки згорнула й вирачила очі на сина.

— Нащо-ж ти так убрався?—спитала мати.

— Бо тепер так ходять наші студенти.

— Мабуть тепер така поведенція, чи що?—питав батько.

— Яка чудна в вас мода: зовсім мужича!—сказала мати.

— Та й ваша мода часом бува не краща,—промовив Радюк до жінки.—Одначе студентська поведенція не погана, сказати правду! Та як тобі, Павле, вона пристала до лица!

І батько задивився на свого сина, бо йому й справді приставала до лица вишивана сорочка, а до брів, до кучерів приставала червона стьожка. Він поклав свою міцну руку на синове плече й придивлявся до його.—А признайся, сину, хто тобі вигантував оцю мережану сорочку, га? а ну, признавайся!

І всі засміялись.

— З чого оце в тебе ця свита?—питала мати, лапаючи своєю делікатною рукою грубу й шерстку свиту.

— З простого мужицького сукна.

— Я собі руки обшмульгала об твою свиту! Скинь, будь ласка, її! Зараз скинь! Ти собі шию обшмульгаєш, ти себе покалічиш.

— А селяне-ж носять, та й не калічать-же себе,—сказав син.

— То мужики! А ти не звик до такої товстої шерсткої одежі!

— То треба звикати. Мало чого, що не звик!—сказав син.

— Та навіщо-ж тобі звикати?—крикнула Надежда Степанівна, — чи тобі нема в чому ходити, чи що?

— Добре, що мені є в чому ходити. А є такі студенти, котрим і справді нема в чому ходити. А опріч того нам треба у всьому ділити долю з своїм народом, починаючи хоч-би од свити...

При тих словах у де-яких гостей лица розтяглися вдовж, в де-яких впоперек, як кому подобалось.

— О, багацько, сину, поможеш їм тим, що носитимеш свиту!—сказав батько, осміхаючись.

Батьківський жарт зачепив сина за серце.

— Ми, тату, носимо народню свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народу; ми націонали.

Павло Радок говорив чистою українською мовою. Надежді Степановні так і здавалось, що він знов попав під вплив наймитів, пастихнів і всієї журбанської челяді. Та свита, та українська розмова, той запал, з яким говорив молодий студент, все те не тільки здивувало матір, але й злякало. Гості ще більше поростягали вид і руки попускали.

— Що з тобою сталося! Як ти говориш! Чого ти так багато говориш?—говорила мати, здержуючи сина. Вона давно налила йому шклянку чаю, поставила перед ним масло, паляницю, сухарці, молоко. А син неначе не бачив нічого, та все говорив, доки й чай прохолов.

— Ми носимо народню одежу, бо чим-же ми викинемо значок про свої ідеї? Чим-же ми дамо ознаку, коли нам рота затулено, коли нам звязано руки й ноги. Що-ж ми маємо робити, доки народиться наша наука, поки виробиться наша мова? Що-ж маємо робити?—говорив Павло, набіраючись вогню і обертаючись до матері.

— Та пий чай, голубчику мій дорогий! пий чай, бо вихолоне зовсім!—прохала мати, присовуючи до його шклянку;—та не кричи, бо ти собі горло порвеш. Іхав так довго, приїхав так здалека, а тут треба доконче розмовляти й кричати!

— Спасибі, мамо! встигну ще напиться й наїстись,—сказав молодий студент, хлиснувши похапцем трохи чаю й укинувши хапки в рот шматочок паляниці.

Він так швидко вливав чай у рот і так швидко їв паляницю, неначе хапався кудись іти, щось робити. Після університетського товариства, після палких недавніх диспутів у Києві, йому й тепер здавалось, що він розмовляє з молодими товаришами й хоче перемогти когось в диспуті. Нові ідеї муляли йому в голові й дуже захоплювали його, гарячили його кров.

— Не пий, сину, так швидко! не хапайсь-бо так! часу буде доволі,—здержувала його мати, на що син не звернув ніякої уваги.

— І багато вас там носить такий костюм?—спитав батько. Син покинув пить і їсти й підвів голову.

— О, нас є чимало. Ми кланяємось новим гуманним ідеям, які давно розійшлися по Європі й ледве оце добіраються до нас. Чи ви пак знаєте, що ми всі разом терпимо, і самі того не добачаємо? Бо ми були сліпі, глухі й німі! Ще то наше велике щастя, що народ наш вже визволений од панщини, вирваний з рук польської шляхти, котра держала наш народ в своїх руках у неволі.

— Та що-ж маємо робити? з ким маємо битись і войдуватись і за що?—спитав один гість, але Павло не дав йому скінчити.

— З темною силою треба войдуватись! Нам не треба землі й води. Нашою водою можна світ потопити; нашою землею можна засипати волю всіх людей на цілому світі.

— Не кричи, сину, бо ми чуємо! пожалій себе!—здержував його батько, а сам несамохить милувався сином. Його завзяття, палка вдача, розум розвитий наукою—все те тішило батька так, що він задивлявся на блискучі синові очі, на палаючі щоки. Він був гордий сином перед сусідами.

— Наша земля на Україні, як золото, а народ наш часто голодує. В нас нема промислівства, а про народ ніхто й не дбає, ніхто його не напутить, не вчить, не наводить на розум. Наша народня пісня поетична й чудова, як утвори першорядних геніїв; наша мова багата, як щире золото. І все те марно зананащається, пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме? Нам не треба війни, а треба просвіти!

Павло встав і почав махати руками. Його червоне лице палало, як в огні, очі блищали завзяттям і надзвичайною красою сміливости. Він у собі почув таку любов до нової ідеї, що старий батько своїм серцем, несамохить почувив, що в синових словах є щось нове й правдиве. А син все говорив та говорив. Його язик, такий легкий, як і в батька, ледве встигав вигортати й виявляти силу думок, всю силу гарячого почування, котре наче кипіло й клекотало в його серці. А гості все сиділи мовчки та тільки дивились.

— Та чого-ж нам треба?—спитав батько несміливо й тихо, сливе нишком.

— Та чого нам не треба, коли ми нічого не маємо!—і Павло витяг з кешені жмут паперу, писаного й літографованого й твердою рукою кинув на стіл. Мати й батько, сестри й гості всі жахнулись і одхилились од стола. Велике завзяття й гаряче слово, і жар серця, і темний вечір,—все те впливало на слухачів так, що їм здалось, ніби він кинув на стіл якісь чари, а не пучок паперу.

Між тими паперами було багацько письмених і літографованих переказів нових європейських авторів.

— Ми, казав Павло, хочемо все перетрусити, передивитися. Ми не хочемо жити навмання, йти навпомацки, говорити, думати і робити по чийомусь там розумові, чи по баб'ячих давніх переказах.

— Що з тобою сталося? Що там у вас діється в тих школах, коли ти так змінився, зовсім не той став!—бідкалась мати й ніяк не могла втямити, а тільки догадувалась, що з ним сталась якась зміна, котра дуже не припадала їй до серця.—Не п'є чаю, не їсть, сердиться, верещить! Ти собі груди порвеш! Що там у вас скоїлось, таке безглуздя в школах? Я не спатиму цієї ночі!

— Про мене, мамо, й не спить, а зо мною сталося те, що бачите.

Павло замовк і пив чай. Його пульс кидався дуже швидко, лице горіло. Він стомився й мовчав. А з-за углів і кущів виглядали дівчата й молодиці. По дворі пішла чутка, що приїхав панич з Києва й привіз з собою парубка, та такого гарного, що й пером не списати й не змалювати. Всі дівчата й молодиці, одна за одною, побігли дивитися на того парубка, що пішов слідком за паничем і втирився на панський ганок. Одначе зараз вони впізнали в тому парубкові свого панича й не могли одірвати від його очей.

— Та й гарний-же наш панич в парубоцькому убранні!—казала одна наймичка до дівчат.

— А яка на йому сорочка! невже золотом шита? а яка застіжка!

Ой гарний-же, як сонце, як місяць!—промовила друга дівчина, підіймаючись навшпиньки з-за плечей молодиці.

Тим часом почали налагоджувать стіл для вечері.

— Оце прошу тебе, сину, за одну річ! ти передніше наїжся, напийся, а потім будеш говорити, про мене, й до світа,—просила мати сина.

Син так і зробив. — Закачавши трохи рукава свити, він почав упліталь печене й варене, та так швидко, неначе хапався, ніби йому треба було от-от зараз бігти на лекцію, щоб не опізнитись.

III.

Після вечері Павло таки не втерпів і знов розпочав розмову про нові ідеї з батьком та гістьми. Мати вже давно пішла спати, а вони все балакали та балакали. Син був дуже радий, що батько й гості починали потроху його розуміти, з де-чим почали згоджуватись, хоч в де-чому й суперечили йому.

— Ти часом, то ніби й правду видумуєш,—казав батько,—а часом, то вже й не знаю. Чи ти дуже розумний, а я вже надто дуже старий, чи ти брешеш, а я сливе йому тобі віри.

І батько поцілувався з сином на добраніч. Гості виїхали з двору. Але й батько довго не спав. Його стурбували нові ідеї, привезені сином; його збентежила палка синова розмова, проникнута завзяттям і щирістю. Вже не час було йому ламать свою сиву голову, переіначувать те, що лежало в голові кілька десятків год, що зляглося, як верстви снопів в старому стіжку.

А син не міг спати. Подушка пекла йому голову й лице, неначе вона була насипана жаром; його тіло розгорілось, а молода голова, вперше розпустивши хвилі свіжих ідей за стінами школи, розтравжилась, розпалалась. Мислі, картини,—все те опало його зо всіх боків, ніби сіпало, смикало його. Він сів на ліжку, обмахувався від жару руками, потім встав, убрався й вийшов у садок.

Ніч була гаряча, жнив'яна. Духота стояла, сливе як удень. Свіжість півночі не встигла здмухнуть вогню з гарячого лица степу. Павло пішов по алеї, і йому здавалось, ніби гілля в гушавині пригнічує його зверху до землі.

Він перебіг садок, перескочив через тин і вийшов через вигон у степ. Од заходу потягло тихесеньким, свіжішим вітерцем. Він пішов у степ назустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяли в чистому небі, миготіли й бризкали світом в сухому прозорому повітрі. Метеори раз-у-раз спадали з неба на степ, то ніби хто кропив небо вогняною водою, то ніби вогняний палець велетня розпорював все небо од верху до самого низу. Зорі так ясно сяли, що весь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю до краю. Садок і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд палаців, зубчастих стін.

Чорнобиль, бузина коло тину здавались цілим лісом; а нарізно стоячі буряки серед степу здавались гіллястими дубами. Павло пішов у степ, і степ почав перед його очима наче оживати під впливом недавньої науки в школі, недавньої розмови й гарячих дум.

І по степу неначе перед його очима перелітали на баских конях, мов ті птиці, орди давніх народів, пересунулись важкі орди татар з чередою, з верблюдами, гарбами й кіньми. І все те посунулось, полізло на Київ, на Україну, застлавши українським трупом степи, поливши їх українською кров'ю. Він згодом неначе побачив, як роз-

летілись по степу соколами й орлами козаки. Він так очевидячки роздивлявся на їх коні, баскі та прудкі, на їх довгі чуби, що одставали од голів і маяли од вітру, на їх лица, гарні й сміливі, на кунтуші ясноцвітні, що неначе все те й справді діялось тепер перед його очима на широкому степу. X

От ніби перед його очима басували гетьманські коні, а на конях сиділи гетьмани-лицарі, а за ними вигравали козаки на конях, мов хвилі на морі, манячіли червоноверхими шапками, і перед ними оступались дикі орди, падали необережні польсько-шляхецькі голови. Все поле вкрилось трупом.

Потім заворушилось по степу велике, як самий степ, військо московське, посипались купами москалі, полізли степовими мишами й сараною. Ще ясніше заблищали зорі, частіше замиготіли метеори, розпорювали небо блискавкою зверху до низу, й освічували ясно весь степ. І перед його очима розістлався степ, увесь облитий людською кров'ю, увесь червоний, увесь засипаний українськими кістками, засипаний попелом пожеж, укритий диким гайворонням. Вся степова трава, всі степові квіти були неначе обмочені в кров, вирости політі тією кров'ю, пускали коріння в кістки й попіл, розносили по-під небом пахощі, витягнуті з українських душ то козацьких, то дівочьких, замордованих за те, що вони родились на тих степах, що вдихнули в себе повітря українського неба, української землі. Мрія так ясно малювала перед ним страшні картини українського минулого часу, що він подивився собі під ноги, чи не хлюпається кров під його ногами?

То була не кров, а роса, що падала з холодного неба на гарячу землю. Повітря стало свіжіше. Край неба почав червоніти. І степ ще далі стало видно. Роса вкрила траву й біліла проти сходу, неначе хто притрусив степ ізумрудами й прикрив павутинням. На степу було так тихо, неначе вся земля з селом, хатами й садками завмерла на той час в міцному сні. Тільки червоний край неба натякав на живіття, давав надію, що незабаром все знов оживе й почне віковичну незмінну роботу. Трохи згодом на селі заспівали півні. Радюк почув, що його голова вже прохолола, що його пульс кидався рівно. Він вернувся додому, впав на ліжко й заснув міцним сном щасливого студента, що добре здав іспит і приїхав додому на спочинок на вакації. Другого дня сонце високо підбилося вгору, а Павло спав. Батько й мати ходили тихесенько по кімнатах, не гуркали дверима, щоб не збудити дорогого гостя.

Завдання: 1) Вияснити ті чинники, під якими зростало чи зменшувалось національне почуття в житті П. Радюка.

2) Пригадати уривок із „Сповіді“ Антоновича і вияснити, що в образі Павла Радюка є реального і життєвого.

3) Дослідити, в якій мірі переживання П. Радюка позначаються романтикою?

4) Інсценізувати приїзд П. Радюка додому (вільна драматизація по мотивах уривка).

5) Вибрати описи. Дослідити стиль і мову.

В е с н а.

Вірші Б. Грінченка.

Лежали скрізь замети снігові,
Давили все, загинуло життя,
І не було, здавалося, надії
На кращих днів квітущих вороття.

Тоді весна крилом своїм махнула,—
І полилось і світло, і тепло,
І знов життя земля в собі почула,
І все навкруг засяло й зацвіло.

І степ старий,—і гордий і багатий,—
Убрався скрізь в яснозелені шати,—
На їх з квіток процвітані листви.

Ожив, дихнув, і западне дихання
Послав лісам, горам на привітання,
І світ почув: воскресни і живи!

І світ воскрес! І, працівник великий,
Устав орач і плуг важкий підняв,
Де був колись пустар одвічно-дикий,—
Він борозну найпершу проорав.

І цілини великі скиби чорні
Лягли в степу. Насіння золоте
Впаде на їх,—на ниві неозорній
Хліб дорогий, налившись, зросте.

Нехай росте, пиша на нашім полі!
Колись і ти, сівачу правди й волі,
На рідний степ повинен ще прийти.

Чи прийдеш ти? Лежить земля без діла,
Країна вся неначе заніміла—
Чому не йдеш? Чому загаєвсь ти?

Н и в а.

Вірші М. Старицького *).

Гей ти, ниво,—в тебе гону
Од Карпату аж до Дону!
Та широка-ж, як погляну,
Геть укрилась килимами,
Огорнулася лугами
И простяглася до Лиману.

— Що-ж то, ниво, лихом збита,
Потом, кровію полита,
Ниньки сталося з тобою?
Не красуєшся стогами,
Не пишаєшся скиртами,
А глушишся лободою?

— Ой ви, жалібники діти,
Та не вам-би й говорити,
Як сами байдуже спали!
Де-ж були ви? Інші руки
Завдавали рідній муки,
Реп'яхами засівали!

— Колись добре я родила:
Виростала з мене сила
Ворогам на страх і горе!
А тепер я геть дичаю
І не бачу скруті й краю,
Бо ніхто мене не оре!—

— Правда, ниво! За сльозами,
Не рушали ми з ралами...
Гайда в поле! Гине нива!
Додамо до праці руки:
Хоч не ми, то діти, внуки—
А таки діждуться жнива!

---

*) Старицький Михайло Петрович (1840—1904), родом з Полтавщини. Поет і театральний діяч. Перший свідомий організатор української трупи в Києві. Написав і переробив до 30 п'єс для театру. Поезії—перекладні і оригінальні. Більшість їх написано на ідейно-громадські мотиви і повні віри й надії в кращу долю українського народу.

До молоді!

Вірші М. Старицького.

На вас, завзяті-юнаки,
Що возлюбили Україну,
Кладу найкращі гадки,
Мою сподіванку єдину:

В вас молода ще грає кров,
В думках у вас немає бруду,
І в серці гріється любов
До обездоленого люду.

Ховайте-ж ви її собі,
Не розмантачуючи всує:
Нехай ваш дух вона гартує
В житті у чесній боротьбі.

Не забувайте рідних хат,
Де лихо гіршає що-днини...
Не можна гайти й хвилини,
Поки ще стогне менший брат:

Поки живий, мерщій несіть
Сліпому світиво просвіти,
І в серце, смертю сповите,
Живу надію закропіть!

Вшануйте, друзі, рідну річ,
Назвіть голосно своєю,
Та розженіте над землею
Непереможню, темну ніч!

Хай всяк жене, а ви любіть
Свою знесилену родину—
Йї за неї сили до загину
І навіть душу положіть!!

Ріжними шляхами.

(З оповідання П. Мирного „Товариші“, або „Лихі люде“).

Письменник Петро Хведорович Телепень попав у в'язницю.

Ще вчора увечорі він сидів у своїй невеличкій квартирі на кінці міста і писав. По зблідлому сухому обличчі, котре не казало про розкоші та достачі, пробігали похмурі смуги, по високому й чистому лобу видко було, що там засіла невесела думка, блискучі очі говорили, що вже не одну ніч не давала вона йому спати, а скрипуче перо казало, з якою болістю виливалась вона на білім папері... Свічка нагоріла; велика жужелиця на гноті задержувала світ; нерівними хвилями то піднімався він угору і освічував хату, то згасав, тремтячи синьою горошиною на кінці гнота. Не потураючи на те, Телепень сидів—і писав. Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні. Проїшла година, друга, третя... Петро Хведорович сидів, зігнувшись над столом, і тільки рука його ще швидче бігала по папері, будім поспішала передати, що носила в собі велика кустрата голова. Ось і північ, прокричали півні. Він сидів і писав. Спина заболіла і рука втомилась. Положивши перо, одкинувшись на спинку стільця і схрестивши на грудях руки, він став переночувати. По всьому видко було—велика втома обняла його. Він сидів і якось чудно вставився очима на одну плямочку у вікні: видко було, що він збірився з думками. Коли це зразу—щось загуло коло двору і стихло. По-за спиною у Петра Хведоровича пробіг мороз. Він струснувся і став дослухатись... Віконниця одхилилася, щось-за очі показалися з-за шибки.

— Хто там?—обізвався Петро Хведорович.

За вікном почувся гомін.

— Одчиніть,—донеслося з-надвору.

Петро Хведорович вийшов, одсунув. Ціла згряя людей увалила в сіни, брязкаючи шаблями, цокаючи шпорами... Сумно той брязкіт і цокання обізвалися в його в серці... Він догадався...

Годину... другу швидко шукали, перекидали, поралися чужі люде в його добрі... Він дивився стомленими очима, як ув'язували його папери. Нічого не кинули: все взяли й його повели з собою.

[У в'язниці перед Телепнем повстають спогади-картини минулого. Щасливе дитинство в невеличкому місті. Ось він вступає до школи. Нове товариство. Серед них добрий хлопець—Жук, далі Шестірний, що запобігає вчительської ласки, лодарь Попенко. Ось продовження освіти у великому місті. Телепень, Жук і Шестірний—в гімназії, Попенко в семінарії. Жук думає все більше про рідну сторону, Шестірний—про ласку начальства, всякими засобами здобути. Попенко—як-би побільше поїсти. З перших років навчання в середній школі думка біжить на дальші].

І знову привиджується Телепневі знайома хата у великому місті. І знову він з своїми давніми товаришами. Все те перемінилося—піросло. Шестірний дивився вже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка, як сніг, каптанок, як з голочки; все на йому чисте-гладеньке, як і лице Шестірного—біле, рум'яне; одні тільки очі та зуби давні: очі з зеленим виблиском, зуби дрібні та білі, як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий-же чорний, такий-же розвалькуватий, такий неохайний біля себе, як і давно. Каптан у пір'ї, в пилу; сорочка чорна, пом'ята; обличчя, правда, подовжало трохи, та очі ще більше позападали в середину, зробилися хмурі-непривітні. Попенко—у червонуватому сертуці, у рябій жілетці, у полосатих шта-

нях, пригладжений, як киця, припомажений, надушений. І Петро—геть підріс. Він уже у п'ятому класі; Шестірний та Жук—у сьомому, а Попенко в богословії. Товариство сидить коло груби і дивиться на огонь, на його огненні язики, що сплітаючись лизуть з усіх боків су-хі дрова... Попенко розкажує про своїх знайомих бурсаків...

— Попенку,—обізвався Жук:—оце ти розкажуєш нам про свою братію,—смієшся, глузуєш з неї. А що ти думаєш за себе? Куди себе приткнеш, де подінешся? Мабуть, як і дід, прадід та батько, поюртувшись, покрутишся, поки молодий, а там—і собі протертою ними стежкою підеш... Візьмеш за руку яку попівну, поведеш її в церкву, наречеш своєю жінкою, станеш попом, зів'єш своє кубло та й будеш службу правити, народжених хрестити, померших ховати, молодих вінчати? Чи як?

— А тож,—одказує Попенко:—учись, учись у цій проклятій бурсі, та й покинь хіба на самому кінці? Цеб-то: пливи-пливи та на березі й утопись? Ні, може й погуляю який там рік або два, поки вишукаю багатчу попівну та кращу паравхвію; а там—пострижуся... Нам один шлях!

— Чого один? А далі вчитись?—пита Жук.

— В академію? Ну її, ще в ченці пострижуть.

— А в університет? Тепер же й вам можна...

— Чого я туди піду? Чого я там не бачив? Хіба мені університет хліба дасть? Тут уже певне знаєш, що хліб буде; а там попошуйкай його! Багато доводилось бачити студентів, що в драних штанях ходять...

— Та-а-к!—одказав Жук і замовк, задумався.—Та воно й попом будши, можна людям добро робити.—трохи згодом мовив.—Та ще, дивись, чи не більше, ніж кому другому, бо піп так близько стоїть до народу; люде звикли його батюшкою звати... От і будь їм за батька, Грицьку! Заведи школу—вчитися; у свята—народні бесіди, повчай уморозуму. Погано, що у вас медицини не вчать; вона-б як раз пригодилася понові.

— Ту-у-ди!—розтягаючи, одказав Попенко.—Ради чого я все це буду робити? Що воно мені, хліба дасть? Грошей дасть? Мужик поки ще темний, то й у бога вірує; а вивчиться—він і церкву забуде, а про батюшку—помимай як звали! Прийдеться йому коли не з голоду здихати, то над сухарем давитись; та ще й з поученій твоїх він наглумиться.

— Зовсім не так, Грицьку... Зовсім не те... Народ ніколи не забував того добра, що йому зробили... Тільки роби справжнє добро, а не шукай слави та грошей через його... Школу постав так, щоб виходили з неї не писарі-п'явки, а грамотні люде.

— Та ради чого я це буду робити?—скрикнув Попенко.—У мене може будуть свої діти, котрих треба до розуму довести. Синам—воспитаніє дати, дочкам—придане надбати... бо хто тепер бере безприданок? Хто-ж мені все це дасть? Твоя школа, твій мир?

— То він, бач, дума, усміхаючись мовив Шестірний,—що громада своїми силами виб'ється в люде?

— А тож, від кого-ж їй помочі ждати?

Шестірний зареготався.

— Чого-ж ти регочеш? Ну, кажи, що думаєш?

— Я?—спитав Шестірний,—я думаю так: попадись ти оце кому-небудь з такими думками, то й буде тобі на горіхи... Гулятимеш там, де Сидір козам роги править.

— Чого? що-ж я кажу таке?

— Як що? Хіба не видно, куди ти стрижеш? Громада, мовляв, сама себе знає! Їй не треба ні старших, ні...

— Воно, коли хоч, то краще було-б, коли-б усі були рівні,— почав Жук.— Отже коли цього ще немає, то я його й не чіпаю. Я кажу тільки, що громаді нічого від теперішніх своїх старшин добра ждати. Коли сама вона не придбає, то даремні її надії!

— Як-же вона сама придбає?

— А ось як... По мовму, всяк, хто хоч трохи вище став від сірої маси народу,—не лізь у пани, не висисай з народу крови, а віддай народові все те, що через його придбав.— Це кажучи, Жук устав— і погляд його світив на всю хату.

— Що я через народ придбав?—допитувався Шестірний:—науку дав мені твій народ?

— Дав!—із запалом відказав Жук;— він гроші дав, щоб тебе навчили!

— А віддай йому назад ті гроші, то думавш науку заведе він на них? У шинку проп'є!

— Що ти цим хочеш сказати?

— Що без правителів твій народ ні к бісу не годиться!

— Хто-ж про це спорить? Ти мене не розумієш... Нащо і правителі, як не на те, щоб вести народ уперед? Знай-же це! Тільки-ж знай і те, що правитель твій ніколи не віддасть усього своєму народові. Він ніколи не зречеться ні свого права, ні своєї влади—Ні тоді навіть, коли власть його зовсім не потрібна буде!

— Такого часу ніколи не буде!—відказав Шестірний.— Завжди будуть по-між людьми викидатись і розумніші від других і вдатніші. Вони то й будуть правити громадою.

— Чи правити-то? А чи не пильнувати про громадське добро, без твого правезу?

— Тож—і добро пильнувати...

Жук, мов опарений, скинув на Шестірного грізний погляд.

— Ти, певно, в управителі полізеш?—якось глухо запитав він.

— А тож! Ширша постать—більше нажнеш...

[Нова картина в спогадах Телення].

Стояв цілий збір учнів, учителів, інспектор, директор. На столі лежала книжка у жовтій палітурці,—та сама книжка, котру не раз читав Петрові Жук, і котру витрусив у його надзиратель. Як він про неї дізнався—про те ніхто не знав. Знав тільки Петро, що з вечора Жук і Шестірний за щось довго змагалися: а на другий день прийшов надзиратель і відшукав книжку.

У зборі всі були похмурі; всі ждали чогось страшного, наче всі були на кару виведені... Ось прочитали про вину Жукову... Ось оддали йому щось у руки... Цілий збір заколихався—і Жук вийшов з гімназії.

Коли вернувся Петрусь додому, то Жук укладав свої позитки. Він був якось разом і хмурий, і ясний і трівожно бубонів: „Петре, тепер мої руки розв'язалися. Сім років вони були спутані,—сім років у мою голову заганяли цвяшки гімназичної науки... Як вона досі не тріснула від неї?! А коли зосталася ціла, то нічого про її згадувати“.

— Як-же ти тепер думавш бути?—пита в його Петрусь.

— Так, як усі люде... Що-ж? доступу мені в університет немає... Подякуй за це від мене Шестірному: скажи йому, що він не заба-

ряться високо піти угору! Це не останнє наше розставання... ми з ним повинні стрінутися знову—може в таких узьких суточках, де вже не розминемося так... Одначе, хоч і не кажи: він сам добре знає. А сам ти, Петре, бережи себе, свої душі, свого серця... Може тобі коли прийдеться круто на цьому широкому світі,—знай: оця рука, наскільки зможе, запоможе тобі!

Жук подав Петрові руку—свою велику, чорну, гарячу руку... Петро плакав. Обнялися, поцілувалися. Жук зложив свої речі на воза, сів—і поїхав. Мов хто криги приложив до Петрового серця, коли повозка зникла з очей; мов хто здавив його за горло руками: сльози у три ручаї облили його лице. Він упав на постелі — і довго плакав, важко плакав.

[Згадує далі Телепень, як закінчивши середню школу, він вступив до Київського університету. Згадує, як, бачучи важкий стан народу, він, чулий до сльоз та болю, взявся ті сльози виливати та нужду показувати в писаннях].

Товариство обгорнуло Петра, як доброго товариша, привітало, як свого талановитого писаку. Воно покладало великі надії на його; помагало йому в його праці—то добрим словом, то розумною порадою.

— Знаєш, Петре, що тобі бракує?—раз спитав його один з товаришів, прослухавши одну сумну Петрову приповідку.

— А що? кажи.

— Ти мало бачив людей. Ти все малюєш нам тільки своїх хліборобів та орачів. Правда, добре малюєш, та хіба-ж тільки все хлібороби та хлібороби. Є багато й майстрових, усяких ремісників. Ти нігде їх нам не виводив, не показував—буцим їх і немає, і ніхто їх не бачив ніколи. Чого краще? Щоб недалеко ходити, — ти бачив наших рибалок?

— Ні.

— Ге-е! Завтра, братця, ходімо на рибалки. Чуєте? Завтра, чуть зоря — туди. Там можна і страви зварити, хліба тільки візьмемо з собою.

— Добре, добре!

Другого дня, ще сонечко не виткнулось з-за гори, ще не встигло продрати свої огненні очі, коли київські гори курилися туманом, а Дніпро, запнувшись своєю димчатою запоною, ховався від людських очей,—по зеленій оболоні метушилися в тумані щось за тіні. То Петро з товариством простував до рибалок. Ось крізь сірий туман щось зачорніло; пляма де-далі все висовувалась, виразніше витикалася.

— Що то—он?—спитався хтось.

— Та тож курінь.

Підійшли.

Нагнувши голову поліз один, за ним другі.

В куріні було вохко. Аж у самому геть кутку, на розісланому сіряку лежав хворий чоловік.

Товариство з жалем дивилося на його.

— А де-ж ваші?

— Та ще не вернулись. Вони надходять тоді, як сонце геть підіб'ється... А ви що за люде?

— Та ми з города. Вийшли погуляти, та й завернули. Чи не можна-б у вас риби добути?

— Підждіть, наші прийдуть. Може й можна буде. Не ловиться щось і риба тепер. Чи її вже виловлено, чи такі вже літа настали. Колись було закинеш раз невід—насилу витягнеш; а тепер бовтаєшся бовтаєшся цілу ніч, змокнеш, виморишся, як собака, а що того влову?

І на базар соромно піткнутись. А треба-ж то і за воду заплатити, і на невід відділити... Б'єшся, б'єшся, як та риба об лід, а що того заробітку? Що заробив—те й віддав; а собі знову позичай. Трудне наше життя! Ще хоч-би здоровий був, а то от валяєшся, як я тепер... то вже краще з човна в Дніпро головою! Вчора жінка приходила: „їсти,— каже,—нічого“... Думка-то—чоловік заробив. А чоловік — дохлий валяється. Посиділа-посиділа, пожурилася-поплакала, та з тим і додому пішла.—Знову чоловік провів по лобові рукою, знову промочив язиком смажені уста.

Товариство заметушилося, почало шептатись...

Де-кілька срібляків упало коло чоловіка на сіряк.

— Нащо це?—спитав той.

— Візьміть, дядьку, на ліки буде.

— Спасибі вам!

Сонце почало пробиватися крізь густе курище туману, здавалося, мов хто стиглий червоний кавун викотив з-за гори. Туман почав рідчати, підніматись угору. До куріня доносився глухий людський гомін і томлене чавкання чобіт.

— От і наші йдуть,—сказав чоловік.

Гомін наближувався: стали виразно доноситись слова. Чогось за-тіпалося серце Петрове, коли він зачув той гомін. Щось за рідний, знайомий голос здався йому.

Товариство почало виходити з куріня, здоровкалось з рибалками, котрі порались то коло снасти, то коло свого вбогого добутку. Ті знімали сухий невід, навішували мокрий, щоб просушувався. Чорний мордатий чоловік, як ведмідь зарослий, ухопив здоровенну кошовку з рибою і з натугою поніс її у курінь...

— Що, Пилипе, не краще тобі?—спитав він недужого.

Ще знайоміше здався той голос Петрові: він чув десь його, та не пригадає де.

Петро напрямивсь до куріня. Чорний чоловік як раз виходив із дверей і очі їх стрілися.

— Жук!—скрикнув Петро.

— Петре! — придавив Жук — і кинулись один одного обнімати, цілувати.

Рибалки, витріщившись, дивувались, що панич так обнімається та вицілюється з їх чорним товаришом.

— Як це ти? Яким побутом? Неждано, негадано!—казав Петро.

— Отак, як бач. Рибу ловимо.

— Братця!—гукнув Петро до своїх.—Мій давній товариш Жук.

Товариство підходило, знайомилось. Жук познайомив і їх із своїм товариством.

Незабаром заблищало вогнище коло куріня, захитався казан на триніжку і варилося снідання. Рибалки і студенти, як рідні брати, перемішалися між собою і посідали навкруги недалеко від багаття— і почали балакати. Де-які розпитували рибалок про їх працю, про влови, про снасть; ті одказували і розказували. Жук з Петром одрізнилися геть одсторонь і вели між собою розмову.

— Так і ти приїхав у Київ премудрости набиратись? — питає Жук Петра.

— Як і всі.—А ти-ж?

— Як бач. Шукаємо премудрости у Дніпрі.

— Коли був я дома, то твоя мати скільки разів була у наших. Розпитувала все за тебе: чи не чув, де ти? Плакала...—повідав Петро.

— Не вона одна плаче на цьому світі,—журливо відказав Жук.— Це її доля і нічого. Другим їсти нічого, у чужій холодній хаті колють. Що-ж будемо робити?

— Та ти хоч-би написав до неї, що живий та здоровий.

— Нащо? Щоб приїхала сюди довідатись? Не треба!

Розмова на часину перервалася й обидва задумалися.

— Не так, Петре,—почав знову Жук журливим голосом,—не так наше життя порізнилося, щоб ждав я від моєї матері собі помочі... Вона, вигодована ще за часів кріпацтва, виношена кріпацькими руками, вихолена у панській сім'ї, не буде чистити тієї риби, що син її наловив своїми руками, не буде ходити коло мого товариства, коли воно зляже, як отой лежить; не дасть свого добра гоїти болячі виразки та порізи і не допоможе бідній сім'ї безталанного рибалки, коли заробітку немає, а вона холодна й голодна клене своє тяжке життя у чужій хаті... Чого-ж нам сходитись? навіщо стрічатись? Щоб вилити каплю панських сліз на якийсь безталання свого сина... Хай дожива вона віку на своєму добрі, а я... Я, як бач, знайшов собі захист і роботу! Коли-б ти знав, що за добру душу та серце має оцей темний та необтесаний мужик, як усі його величають. Йому просвіти бракує — правда! Та де-ж йому її взяти, коли йому й хліба не стає? А що до душі та до серця, — то хай наші просвітлені повчатся в його і добро так любити, і лихе прощати. Я, Петре, з цим сірим мужиком косив по Катеринославських степах, тягав чуже добро з барок і награвив судна на Дніпрянському лимані, був по всяких заводах... І всюди він однаковий! Весь він теплий, привітний... Тепер от — рибалкою...

— Що-ж тебе сюди привело?

— Сюди?.. От ви й у Києві живете і людьми освіченими зоветесь! Здається-б, повинні повернути очі на громадські справи... Кому-ж то більше, як не вам? Коли бачу — який біс! Вас горне до себе наука, просвіта, розумові замахы, а до життя, до громадських справ — вам немає діла! А коли-б ви знали, скільки сліз та горя веде за собою яка-небудь одна справа, одна установа, що сидючи в теплих хатах, вигадують ваші-ж просвітители! Вам байдуже, що зробив з рибалками, хоч-би один тільки закон про оренду озер та затоків?! Удавила-б Київ тая тисяча-друга рублів, що наймає він свої рибні лови? А подивився-б ти, скільки то рук зосталося без роботи, скільки голодних ротів швендяє по городу? Подивився-б ти, яка драма, німа драма, шла і ще йде он по тих обідраних, облупаних хатках. Там з голоду люде здихають! А яка шкода, яка велика втрата в тому, що зовуть вони „духом підприємчivosti“, коли-б вона заснувалася не на кулацькому праві, не на грошах орендарів, а на праці намозолених рук робочого люду? Спершу всі ці рибалки ділились на невеличкі гурти і кожен гурт мав свій громадський невід, свої сітки, свої снасти; чоловіки ловили рибу, жінки їх перепродували—і заробітком ділились порівну. Потім сказали: „плати за воду!“ Чув: за воду?! Хай так... Склали гурти собі—платили. Чого-б здається більше? Ні, знайшлися такі, що заздро подивилися і на цей заробіток. Замулила їм очі та щербата копійка, що лежить в кешені бідного чоловіка... Заздро стало, що в рибалки в кошику тріпається де-коли жива осятрина або стерлядь... Вони думають, що він її уминає з борщем, або юшкою. А того й не бачать, що той осятер або тая стерлядь тільки й боронить його від голодної смерті! А скільки вона стояла порізаних пальців, безсонних нічок, тривоги сім'ї!—чи не сталося чого там з чоловіком або

батьком? чи не ковтнула його чорна Дніпрова хвиля? Того ніхто не чув і не бачив... Бачить осятрину або стерлядь—йому й заздро стає! Щоб лопнули ті ненажерливі очі!.. От і пішов він у думу і надав тисячою більше від рибалок... А наші просвітителі і тому раді,—можливо що й їм перепаде з тії тисячі! Завів орендарь свій невід, сітки, снасти і понаймав робочих і не пускає нікого на своїй частині ловити... Приходиться другим з голоду здихати. Що йому за діло? Він кушив право на улов, а ти хоч і здихай! Коли в тебе є гроші,—йди поміряйся з ним, а немає,—здихай!.. От яким побитом загинули наші рибальські громади! Оце одну якось настигав я, дёржу, під'учую боротись,—та не знаю, що з цього вийде... Поки що—все гаразд... Так отаке мов життя, Петре. А ти-ж як думаєш за себе? Куди приткнешся?

— Я? я ще не знаю, що з мене буде; куди себе ткну. Набираюсь поки що сили; придивляюся до людей і їх життя, — думка колись виводити.

— Писателем хочеш стати?

— Еге-ж. А ти як думаєш про це?

Жук скривився, почувався.

— Ти не згоджуєшся?—спитав Петро.

— Любов виспівувати?—бовкнув Жук.

Наче холодною водою обдали ті слова Петра; зневага й ураза пройняли його серце. Жук помітив.

— Вибач, Петре, — промовив він далі, — я, коли хоч, не бачу справжнього діла з писательства... Що це за діло? Так, з жиру, багаті люде; не знаючи нужди, забавляються.

— Он куди ти ухопив!—сказав Петро.—Довго-ж ти таки возився з темним людом,—додав, подумавши.

— Та й сам їх миром помазався?

— Ні, гірше... Й у простого народу в пісня, казка...

— Що-ж він нею живе?

— Живе у часи спочинку. Коли руки його спочивають, душа й серце просять роботи.

— Хай і так... Тільки це не дає йому їсти.

— Не дає. Ти вчиш його найлегче хліба добувати, а я звертаю людську увагу на страшні картини нужди та горя, бужу жаль у серці.

Жук зареготався.

— Вибач мені, Петре! Зділай милость, вибач за мій регіт! О-о-х! не можу-ж я удержатися, дивлячись на те, що ти таким благим оком та добрим серцем поглядаєш на діла миру цього... Хіба золото має серце? Хіба метал проймеш словом? О, Петре, о голубе мій! Не тут-би тобі жити і не з цими закам'янілими душами.

— Коли вода камінь пробиває, а то-б живе слово не дійшло до душі,—одказав Петро.

— А через скільки літ ти повернеш людські голови на цей шлях?—спитав Жук...—Дай, щоб через вік спізнали тебе люде і почали так благо думати, як ти думаєш. А я, Петре, тепер живу... сьогодні живу,—і сьогодні нема мені чого їсти, немає хліба сьогодні... Що-ж мені з того, що через вік буде, коли я сьогодні з голоду здихаю.

— Не можна-ж усього зразу взяти.

— Брехня!—скрикнув Жук.—Не можна всього—бери частину... я довго, Петре, думаю над цим, і додумавсь ось до чого: не можна просьбою—бери силою! Бийся! борися,—а бери, добувай!

Петро мав був перечити.

— Стий! не переч! ми нічого не виспоримо... Ходімо краще їсти. Ми розуміємо добре один одного,—сказав задумавшись Жук.

— Я тільки бачу, що шляхи наші різні, а становище їх, Петре, однакове... Де воно буде—чи на шибениці, чи у Дніпрі... Все одно, де-б не було!

Всі прийнялися снідати, пересипаючи сьорбання юшки веселою, жартівливою розмовою. Потім рибалки повкладалися спати й один Жук не лягав. Він водив Петра всюди і показував рибальські снасти, розказував, куди, що й як. Далі обід... сон...

Сонце спустилося над вечір, як рибалки почали збиратись на роботу. Товариство почало прощатись.

— А знаєш, де Шестірний?—спитав Петро Жука.

— А де?

— Правовідом...

— О, я так і знав! От, як живі будемо, то побачимо, як він високо піде угору,—сказав на прощання Жук.

Товариство повернуло на Київ, а рибалки—до човнів.

Часто після того Петро з товариством і сам ходив до Жука в гості. Приходив і Жук до його. Петро ділився з ним своєю працею. Жук иноді скидав на неї і свою увагу; раїв, як те або друге краще зробити. І вдячний-же був за те Петро Жукові. То було слово самого життя, слово чоловіка, котрий не тільки бачив лихо, а на своїй шкурі звідав його.

Далі... далі... Минали дні за днями... Петро все глибше та глибше заривався у свою працю, зживався з своєю роботою. Страшна драма рибальського голоду лежала вже в його на столі. Живі люде, живі їх муки заставили і самого Жука здивуватись не аби-якому таланові Петровому.

З грюком і зиком розчинилися двері. Чиясь проворна рука розчинила їх і не одну тільки половинку, а разом обидві.

Почувся брязкіт шпор, рип чобіт. У хату вступило разом два чоловіки. Один воєнний, у синій одежі, з білими викрутасами над рукою. Петро його пізнав зразу; він познайомився з ним тієї безталанної ночі... Другий молодий, з русавою бородою, одягнений у чорну сукняну одежу з золоченими гудзиками й темно-зеленим, галтованим золотом, коміром; через незастебнуті поли біліла біла, як папір, сорочка: на жилетці бовтався золотий ланцюжок. Сам — невеличкого росту, рум'яний на виду; очі жовто-зелені; зуби—білі, тонкі та довгі, мов голочки. Петро скочив із постелі.

— А, здоровуйте, Телепень! Вот где пришлось с вами встретиться!—усміхаючись зеленими очима й вискіряючи білі зуби, привітався він.

Петро уп'яв у нього свої здивовані очі... Перед ним стояв Шестірний!

— Ми с вами еще с детства знакомы... Дайте стульев!—крикнув він, повертаючись назад.

Миттю два москалі умчали два стільці, на котрих і посідали Петрові несподівані гості.

— Вы еще із гимназии, помнится... с тем черным... как биш его? Жук, что-ли...—вів далі річ Шестірний:— вы еще с тех лет отличались... исключительным образом мыслей. Помните, жолтую книгу, из которой вы черпали идею о лучшем устройстве и справедливейшем распределении благ?..

Петро стояв і не зводив з Шестірного своїх здивованих очей.

— Садитесь... Чого ви стоите? — солодко вимовив Шестірний. — Садитесь... — розкажіть нам все, що ви знаєте по цьому делу, по котрому мне пришлось с вами в таком печальном месте встретиться.

Очі у Шестірного горіли; зуби виблискували.

Петро мовчав і все дивився на Шестірного. Отже погляд його тепер не світив дивуванням; а якийсь огонь займався у йому; краска облила все обличчя Петрове. Чи то сором, чи гнів опанував його серцем?

— Что же вы молчите? Садитесь, пожалуйста, и рассказывайте.

Петро ще раз глянув, ще; опустився на кровать—і мовчки ліг... Зуби Шестірного потемніли, покритися губами.

— Вы забываете долг приличия!—здвигаючи брови, мовив офіцер.

— Пусть уж мы с вами были товарищами,—мовив Шестірний,— и теперь вот желаем воскресить всю грубость былого товарищества, но... в присутствии вот их...—і він указав на офіцера.

Той вискалив чорні зашмалені тютюном зуби. Петро мовчав.

— Пусть так! — знову почав Шестірний, і очі його загорілися хижим огнем.—Вы, как видно, долгой практикой выработали для своего корпуса два возможных положения: стоячее и лежачее. Пусть так! Рассказывайте же нам, хотя лежа, что вы знаете?

Петро шпарко повернувся на бік. Грізний його погляд упав на офіцера.

— Ви взяли мої бумажки?—скрикнув він.—Покажіть їх прокуророві, — хай він мене винуватить по них, а не пригадає, що колись було у гімназії. — І знову Петро ліг на спину. Шестірний цмокнув, скривився.

— Хорошо! Вы отказываетесь от чистосердечного признания? Вы отодвигаете руку товарища, которая, может быть, чтонибудь и сделала бы для вас?

— Я нічого не скажу!—крикнув Петро.—Мені ні в кого і нічого прохати.

— Очень хорошо-с... Ну, нам здесь делать нечего; пойдем далее, — промовив Шестірний до офіцера.

Обидва знялися; порепіли чобітьми—і вийшли. Москалі забрали стільці і—знову зачинилися перед Петровими очима двері.

Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга разом обхопили Петрове серце. Воно тріпалось, як пташка у клітці; виски сіпало; голова й очі горіли, наче в огні. Миттю він скочив з постелі, ухопився за гарячу голову своїми холодними руками—і, мов навісний, забігав по хаті. Одіймаючи руки від голови і стуляючи їх у кулаки, він затіпався, мов перед смертю і заскреготав зубами... „О, чом я, чом я не ви'явся йому в зелені очі!“ — сичав його голос по хаті. Петро знову ухопився руками за голову, знову забігав з одного кутка в другий.

[Мати Тележня, довідавшись про арешт сина, приїхала побачитись з ним. Це побачення остаточно надірвало душевні сили Тележня і він в нервовому припадку повісився, чуючи, як в сусідній камері виводив пісню знайомий голос Жука!]

Через три дні, над вечір, виїздив з тюремного двору возок, на котрому вивозили гній і всяку н-чистоту. Тепер на йому лежало щось прикрите сірою рядниною, а триногу кобилу поганяв, позаду йдучи, кривоногий сторож.

То одвозили шматоване Петрове тіло ховати.

Сонце сіло. Землю обняла тиха ніч.

На широкому майдані, з за церковної тіні, виткнулось чотири людських постаті. На де-котрих жовтіли на головах солом'яні брилі, на других чорніли високі циліндри. В одного довга одежа спускалась до самих ніг; широкі рукави майталали сюди й туди, — тоді як на других були якісь коротенькі куцуня. Видно було, що між трьома панамі замішався піп. Тихо вони посували вперед; жарти та регіт не сходили з язиків.

— А ви чули новину?—спитав піп.

— Яку?

— Моїх товаришів піймали в тюрму.

— Дивно, що твої товариші в тюрмі, а ти й досі ні! — проказав жартуючи чийсь товстий голос.

— А справді дивно! — зареготався піп. — Йй-Богу, правду кажу; якби довше був постояв з ними на квартирі, то певне й сам-би був там... Одного позавчора зловили; веселий — знай співає! Мабуть чує свою скору догибель. А другий четвертого дні повісився. Дурний! Коли вже наважився вмірати, то так-би і вмірав. От би й мені перепало рублів зо три за похорони. Було-б на карти! А то ваш кривоногий сторож сам і ховав і поминав.

Отак розказував молодий тюремщицький піп, отець Григорій Попенко, заливаючись веселим реготом.

Тут саме вони дійшли до краю майдана й стали проти вулиці.

— А що-ж, може, пом'янемо товариша?—спитав товстий голос.— Ще поки спати,—одну можна збити...

Добіралося за північ. Місто спало; огні потухли. В одному тільки здоровенному будинку, посеред міста, світло не вгасало й досі. У великій, розкішно вбраній килимами хаті, зігнувшись над столом, сидів товариш прокурора Шестірний і, розбираючи Телешеві бумаги, писав. Коли на яку годину одривався від писання, щоб передихнути, окидаючись на спанку стугла й зажмурюючи очі, то перед ним одно за одним носились—ордена, вище місце... й усміхалося, граючи очима, молоде личенько багачки-жінки... Шестірний і собі усміхається; вилискував своїми тонкими зубами і забуваючи про неміч, мерщій хався за перо і писав-писав... аж перо рипіло—гарчало...

А в тюрмі—одно тужила, одно голосила сумна Жукова пісня...

Завдання: 1) Змалювати образи Жука, Телешя, Шестірного, Попенка.

2) Вияснити, що спільного і що одмінного в діяльності Жука та Телешя.

3) Дослідити, в якій мірі відбилась в повісті так зване народництво.

4) Герої оповідання перед судом сучасної поступової людини (організувати літературний суд).

„Занадто вже“.

Вірші М. Старицького.

Занадто вже! Чим дихати нема!

Затягнуто арканом наші шиї...

Панує скрізь і злоба і цітьма...

Терпець урвавсь, але живі надії.

О, люде мій! Не жди ані чудес,
Ні милости від того, хто панує:
Не долине твій стогін до небес,
І молитви твої гарячі—всує...

Надійся лиш на себе, і свій дух
Скрилай, зміцняй в братерським поєднанні,
Аби вогонь у грудях не потух,
А ще збуяв на лютім катуванні!

Ет, глупа ніч не буде вікувать,—
Потрухнуть геть в ярмі ворожим снози:
Життя несе непереможну стать,
Воно і нам осушить ревні сльози!

О, вірю я, що з'явиться вона,
Загублена, сподівана воля—
У промені, як пишная весна,
В вінку ряснім з квіток свого вже поля!

І з світочем яскравим у руках
З ухмилкою неказаної вроди,
З відрадістю у лагідних очах,
І з прапором любови, правди, згоди!

П р и й д е !

Вірші Б. Грінченка.

О, прийде запевне той день,
Що ми відпочинем од мук
І скинем заліза важкі
З ізв'язаних стомлених рук.

О, прийде запевне той день,
Що гніт, і неволя, і кров—
Все зникне навіки й тоді
Подужа святая любов.

Безсилий не знатиме більш
Од дужого в час той наруг,
Народові руку подасть,
Народ—його брат, його друг.

О, прийде він, прийде той день,
І хвальний та радісний спів
Полетється по світові скрізь
Із уст у людей, у братів.

Про волю і щастя й любов
Казатимуть дивні пісні,
Віщуючи людськості їх
На довгі, довічні дні!.

Про так звані „національні святощі“

(З праці М. Драгоманова: „Чудацькі думки про українську національну справу“*).

Нема нічого темнішого від ідеї про національні святощі і нема нічого шкідливішого для української справи, як ті ідеї.

Очевидно, що коли на вироб національних ознак мусить мати вплив географія й історія, то значить у тих ознаках мусить бути багато перемінного, а окрім того стільки доброго, скільки й хибного. Про сталість національних ознак і говорити смішно.

Починаючи розмову про це, ми пригадуємо собі пригоду, котра сталася років сорок тому назад у Києві. Генерал-губернатор Бібіков ходив по Лаврі з великими достойниками краю, в числі котрих був і маршал шляхти, поляк, здається граф Тишкевич, котрого один з православних предків похованъ в Лаврі. „От бачите,—сказав Бібіков, показуючи маршалкові на монумент його предка,—ваші предки були православні“.—„А ще раніш язичники“,—відповів граф.

І справді, котрої з національних святощів мусів держатись гр. Тишкевич: чи православія, чи культу Перуна? Та й Перунові певно не від віку кланялись кияне. Певно не одна „національна святощ“ перемінилась на горах київських з того часу, як наці предки сіли на них.

Тим часом націоналісти примушують нас кланятись національним святощам, вважаючи, що на них стоять народне життя й думки. Навіть в політичному програмі ставить де-хто: зберігати і піддержувати в народі народні звичаї. Кумедно, що в той-же час ставлять потребу „наводити народ до доброго господарства“. Але як-же перемінити, напр., хліборобство у нашого народу, не зачепивши його звичаїв?

Скажуть, що між звичаями треба зробити вибір: одні плекати, другі змінити. Але тоді, куди йде вся теорія святости народніх звичаїв?

Візьмемо ще один приклад. В усіх національних рухах має велику вартість демонстративне вживання національного костюму. Як демонстрація при певних обставинах, це має рацію. Але даремне ми-б старались підвести цю справу під логіку. Перш усього: що таке національний костюм? Костюми перемінювались в кожного народу, і звичайно тепер за національний костюм для демонстрації вибирається костюм певного стану людей чи в старовину, чи тепер, та ще й певної країни в нації, так що й тут люде поводяться більш-менш суб'єктивними поглядами, а не обов'язковим культом національної святощі, об'єкту котрої неможливо установити й тут, як і в других частинах всієї справи. У нас вибрано за демонстративно-національний костюм

* Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895)—український учений (історик), письменник-публіцист, громадський діяч. Був професором Київського університету. Звільнений російським урядом за „неблагонадійність“. Др. півжиття (до смерті) провів за кордоном в еміграції. В своїй діяльності і творах Др. розвивав далі кинуті Кирило-Методієвським братством ідеї демократизму, федералізму і націоналізму, додаючи до цього сполучення ідей націоналізму і космополітизму, яке Др. формулував у таких словах: „Космополітизм в цілях, націоналізм у формах і засобах“. Українському питанню Др. присвятив спеціально дві серії статтів: „Чудацькі думки про українську національну справу“ і „Листи на Наддніпрянську Україну“.

не історичний, не магнатський, а етнографічний, мужицький. Безспорно, в нашому народньому костмі є чимало і естетичного і гігієнічного. Але щоб він увесь був, напр., гігієнічний, а надто на всі сезони, того ніяк сказати не можна...

Та перейдемо до річей більш поважних, до річей культури духової, де націоналісти теж показують нам примусові народні святищі...

...Серед культів національних святищів є культ так званої кирилівської азбуки, ради котрої наші народовці всіх сортів ворогують з латинською азбукою, називаючи її „польським абецадлом“. Безспорно, перемінити тепер у нас азбуку було-би справою не легкою, хоч воно було-б добре, бо зблизило-б нас з більше цивілізованим світом. Та принаймні добре-б було, коли б націоналісти не робили собі фетиша з теперішньої нашої азбуки і не переносили свого фетишизму і в народ, та окрім того, щоб звернули увагу на тих русинів, котрі знають тільки азбуку латинську і тепер зостається зовсім без українських квіг і через те читають виключно польські, волоські й т. ин. та переходять до чужих національностей.

Далі наші націоналісти поклоняються, як національній святищі, також і Юліянському календарю. Силкуються довести, що заходи перемінити той календарь на Григоріянський, є замах на нашу національність. Найгірше в боротьбі наших націоналістів проти Григоріянського календаря,—це аргументація, що „ваш народ консервативний“, то не треба чіпати й старого календаря, до якого він звик. Не треба, значить, чіпати і старих засобів господарства і самого рабства перед усякого рода деспотами, до котрих народ наш теж привик?.. Добра користь для народу з такої інтелігенції, котра вживає таких аргументів, котра преклоняється перед „консерватизмом народу“.

Ми думаємо, що чим скоріше-б змінено було старий календарь на новий, тим ліпше, бо нащо-ж держатись того, що явно противно природі? Головне діло в консерватизмі, що звязаний зо справою календаря. Консерватизм—це така річ, котру треба підрізувати при всякій пригоді, справа календаря є одна з таких пригод. Треба, щоб люде, так звані „інтелігентні“, привчали простих людей дивитись на цю справу без всякого фетишизму. Думка людська—річ органічна: одним фетишом стане менше в одній справі, то стане їх менше й у других, і поступ народу стане легший.

З усіх ознак національних, в котрих націоналісти бачать святищі, найясніша—мова. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люде розуміються, через котрий іде до людей освіта. От через це найбільша частина й політичної справи націоналістів зводиться до права певної мови в уряді, суді, школі, а надто початковій.

Тільки-ж і вага мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї, як на святищ, вищу від людини. Мова все таки слуга людини, а не пан. Мова мусить рости і перемінюватись відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й уживати й чужі мови.

В таких громадах, як наша, де людиність розкололась на класи-національності, через що спиняється природній обмін культурний між класами, збільшується погорда вищих клас до-нижчих і зменшується пошана до себе в нижчих класах — це справа делікатна. Тільки-ж в усякому разі не можна-ж голими фразами проти чужих мов та за нашу „милу, красну мову“ допомогти лихові, вневнити практичний народ у тому, що мова його справді святищ.

Тут нема иншого способу, як стати на практичний-же ґрунт, тоб-то підняти вагу нашої мови працею над літературою, котра була-б корисна народові й замінила-б йому в більшій часті пригод життя мови чужі. Протівитись-же тому, щоб людез простого народу нашого знали й чужі мови, значить протівитись природі й ризикували тим, що ми огиднемо народові з нашими намовами.

В Росії були часи, коли навіть без усякої трати національної волі, виші стани настільки погнались за мовою французькою, що дехто з них майже зовсім не вмів говорити по-російськму. Патріотично-моралісти докоряли їм і прославляли литому мову майже тими самими словами, які читаємо в наших народовцїв. І ніщо не помагало, аж поки не появились на російській мові Жуковські, Пушкіни, Лермонтови, котрі могли робити конкуренцію французьким письменникам. Тепер уся справа там скінчена і у нас не може бути инакше...

...Мова не святощ, не пан людийи, вароду, а слуга його. Література мусить нести в маси варода просвіту як найлегшим способом. Для того мова літературна мусить бути як найближче до простовародньої. Само собою розуміється, що літературні вародовці тоді тільки дійсно прислужались народові і стануть міцно серед його, коли дадуть народові на його мові літературу йому корисну: утилітарну й просвітню, бо від літератури формально-націоналістичної, пустої, народ відвернеться, а література ретроградна обезсилить його в конкуренції з сусідами, та варешті від неї, а вкупі з тим і від її національности відвернеться і сам народ, починаючи від своїх більше інтелігентних осіб. Відвертається-ж і тепер народ від своїх дійсно прекрасних по мові, а часом і по поезії, старих пісень, бо зміст їх тепер вже не відповідає вародньому життю. І треба й тут зрєктись теорії національних святощів, а признати, що народ тут почасти має рацію навіть тоді, коли він заміняє прекрасні козацькі пісні на погані салдацькі, бо все-таки в дійсності він бачить перед собою „охвицерика молодого“, а не „отамана козацького“. Візьмімось скільки-небудь енергійно за те, щоб пустити в народ порядні пісні, відповідаючі нашому часу, пояснімо народові, що є реально дорогого в старих піснях і ми витіснимо „охвицерика молодого“ скоріше, ніж намовами про те, що треба зберігати старі пісні, як національну святощ.

Ми скінчили огляд важвіших річей, котрі виставляються нашими націоналістами, як народні, національні святощі. Разом з тим ми скінчили ваші „Чудацькі думки“, приваймні певний їх ряд. Ми назвали їх „чудацькими“ через те, що вони йдуть напереріз тому, що звичайно говориться і прихильниками і протівниками українського руху. Тільки-ж звісно, ми, як і всяка людина, котра має певні думки, вважаємо їх за вірні, приваймні доти, доки їх не перекинуть науковим способом ваші протівники. Поки що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є не що инше, як приклад до певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить всією наукою. — того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку). Немає й не може бути постійних національних ознак, стоячих без перемін національних рухів, нема між людьми вічних політично-адміністративних порядків, таких, як, напр., обрусеніє, не може бути й національних святощів. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Инакше рух той піде проти нас, роздавить нас.

В нашій справі, коли ми поставимо думку, що національність перше головне діло, то ми або поженемось за марою, або станемо слугами того, що всилюється спинити поступ людський, і поставимо на риск, коли не на згубу й саму нашу національність. Коли-ж ми станемо при думці, що головне діло поступ людини й громади, поступ політичний, соціяльний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробутові й просвіті нашого народу, а вкупі з тим і його національності: охороні і зростові того, що в ній є доброго.

Завдання: 1) Чому свої думки Драгоманов називає „чудацькими“? Кому вони можуть здаватись такими?

2) Чи можемо (і коли можемо, то в якому розумінні) говорити про національний реалізм у звязку з думками Драгоманова.

III. Україна дореволюційна й часів першої революції.

* * *

Вічний революціонер—
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,—
Він живе, він ще не вмер.
Ні пекельнії торттури,
Ні тюремні чорні мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпionське ремесло
В гроб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоч од тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде,
І простує, і міцніє,
І спішить туди, де дніє;
Словом сильним, мов трубою,
Мілійони зве з собою.
Мілійони радо йдуть,
Бо це голос духа чуть.

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По варстатах ремесницьких,
По місцях недолі й сліз.
І де тільки він роздається,—
Щезнуть сльози, сум, нещастя,
Сила родиться й завзяття
Не ридать, а добувати,
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

І. Франко.

Селянські злидні.

Л а н.

(Оповідання Василя Стефаника *).

Довгий такий та широкий дуже, що оком зіздріти неможна. Пливе у вітрі, в сонцю потопає. Людські ниви заливає. Як широкий довгий невід Виловить нивки, як дрібоньку рибу. Отой лан.

Зісхле бадилля бараболі шелестить над ним. Під корчем мала дитина. І хліб ще і огірок та й мисчина. Чорний цвіркун дотулився ніжки та й утік. Зелений коник держитьесь подалеки. Міяна жужелиця борзенько оббігає дитину.

А воно плаче за шелестом бадилля. Та й звернулося і впало. Впало ротом до корча. Б'є ніжками, дуже пручається і поволеньки синіє.

А посеред розкопаних корчів спить мама. Як рана. ноги, бо покалічені, посічені, поорані. Прив'язана чорним волоссям до чорної землі, як камінь.

Сонце радо-би цілу міць свою на її лиці покласти. Не може її підвести та й за хмару заходить.

Чорний ворон знявся, облітає та й криче.

Врешті зірвалася. Наслухає, наслухає.

— Ото я! Коло роботи спати!

Взяла рискаль і копає, раз-по-при-раз корчі розриває.

— Добре, що спить. Така мука, така мука йому та й мені з ним. А заробити треба, бо взімі ніхто не дасть.

Нагнулась та й копає, борзо, хутко. А той корч обминає. Тільки спокою, доки спить.

*) Василь Стефаник, родом з Галичини. Народився 1871 року. Належить до реалістичного напрямку у письменстві. Майстер мініатюри, виразної і прозорої. Теми бере з нужденного життя галицького селянства.

Виводили з села.

(Оповідання Василя Стефаника).

Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї зоря обкинула свої біляві пасма, і подібна була ота хмара на закервавлену голову якогось святого. Із-за тої голови промикалися лучі сонця.

На подвіррю стояла гурма людей. Від заходу било на них світло, як від червоного каменя—тверде і сталє. З хати ще сипалося багато народу. Як від умерлого—такі смутні виходили.

За людьми вийшов молоденький парубок з обстриженою головою. Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що ота голова, що тепер була у кервавім світлі, та має впасти з пліч—десь далеко на цісарську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем впаде на дорогу та буде валятися. Мама стояла на порозі.

— Ти вже йдеш, синку?

— Йду, мамо.

— А ти-ж на кого нас покидаєш?

Жінки заплакали, сестри руки заломали, а мама біла головою до одвірка.

Підійшов до сина тато.

— Сідай, синку, на фуру, бо колію спізнимо.

— Ще цю ніч переночуй у мене, синку. Я тебе так гірко шістувала, дула на тебе, як на рану... Я тебе разом з сонцем виражу і плакати не буду. Переночуй, переночуй, дитинко!

Взяла сина за рукави та й повела до хати.

Мир подався д'воротям. Незабавки вийшла мама з сином. Твар мала бліду, як крейда.

— Синку,—питався тато,—а мені хто, небоже, кукурузки висапає?

Хлопи заревіли. Тато впав головою на віз і трясся, як лист.

— Гей, ходім!

Мама не пускала.

— Миколайку, та не йди-бо. Та заки ти обернешся, то пороги в хаті поскривлюються, то вугли погниють. Мене не застанеш уже і відай, сам не прийдеш.

Ймила сина за ноги.

— Воліла-б тебе на лаву лагодити.

Пішли. Хто стояв коло воріт, то йшов рекрута відводити.

Переходили ліс. Листя устелило дорогу. Позагиналося у мідяні човенця, аби з водою осінньою поплисти у ту дорогу за рекрутом. Ліс переймав голос мамин, ніс його у поле, клав на межі, аби знало, що як весна утвориться, то Миколай на нім вже не буде орати.

За селом стали в полі. Рекрут взявся прощатися з селом:

— Бувайте здорові і свої і чужі! Як чим докорив, то забудьте, але благословіть у далеку дорогу.

Всі поскидали капелюхи.

— Повертайся здоровий назад та не забавляйся.

Син з татом сіли на фуру. Мама ймилася руками за колесо.

— Синку, візьми мене з собою. А ні, то буду полем бігти навпростець та й тебе здогоню.

— Люде добрі, візьміть-но жінку, бо руки собі поломить.

Люде силоміць відтягли від воза і держали. Фура рушила.

— Йди здоров, Миколаю!—кричала громада.

Той ночі сиділа на подвіррю стара мати та захриплим голосом виводила:

— Відки тебе визирати, де тебе шукати?

Доньки, як возулі, до неї говорили.

Над ними розстелилося осіннє склепіння небесне. Звізди мерехтіли, як золоті чічки на гладкім, залізнім тоці.

М а й.

(Оповідання Василя Стефаника).

Данило чекав коло білої брами, дивився в панський садок, як злодій, і не важився зайти.

— Ніби я знаю, чи сюди можна йти; а як вибіжить та дасть у писк; а я звідки знаю, що не дасть?

То були біленькі рівненькі стежки по панським городі і він за них боявся бійки, бо лишень ними він міг до двору дістатися. Поки що чекав коло брами.

Всі мужики, багато їх мільйонів, уміють чекати довго і терпеливо. Як пан є в канцелярії, то вони чекають стоячи. Аби їх було не знати як багато, то не дадуть на себе найменшого значка життя. Стоять тихенько; лиця їх поволеньки бовваніють, а вираз з лиця зсувається десь на плечі, під сорочку. В стоячім сні вони півпритомні і безмежне байдужі, а урядник посеред них подобав на чорну мушку, що в густій мед залісла. Крайньому, тому найближчому до урядницького стола, найгірше, бо він не може запасти в цілковитий сон. Він щохвилі розтягає очі аж під чуприну й оглядається неспокійно. За ним пролуцлюють очі й оглядаються сусіди, і неспокій крайнього бушує аж до останнього, до того, що сперся на піч. Той крайній, як вітер на ниві, все неспокоїть всі колоски від дороги аж до суголовків.

Як пана нема в канцелярії, то вони сидять. Добре для них півгодинки спочити — добре, як хоч одна рука або одна нога відпочине. Злізаються на купу і присідають собі всякі частини тіла. Одні капелюхи тримають обережно, аби не зімнялися. Як вже добре стиснуться, то починають до себе пошепки говорити:

— Якби так трохи покурив люльки?

— Лишіть геть.

— А тютун маєте купований?

— В мене на городі росте.

— Не говоріть, бо ще хто почує, та...

Тоді всі запихають руки в пазухи і засувають свої скрутки з переду пазухи аж на плечі, бо ану-ж яка нужда пошукає. Шепти стихають, лиця деревіють, слина впливає із губів, а голови падають у долину. А як лучиться між ними який нетерплячий, то він так як той крайній не дасть всім спокійно на підлозі посидіти. Бо або рука йому затерпне, або якась біда його в сам хребет так ушпилить, що він не видержить і порушиться. За ним заворушаться сусіди, і гармонія спільного натиску пропадає. Починається уклад ніг і рук наново, і знов якась біда його руйнує.

— Такі люде нетерплячі,—скаже якийсь витревалий і зараз таки замкне очі.

Отак вони всі чекають, та так чекав і Данило коло брами, хоч був сам один. На нього спадала сонність і байдужість, і думки його

мішались одна по-за другу. Як він ішов до пана, то мав дуже ясний план. Побачивши його, він мав скинути капелюх з голови і йти проти нього так, як бузюк по млаці¹⁾ ходить— обережно, поволеньки, аби панського камінчика не вразити. Як наблизиться вже дуже, то має витріщити очі на пана і дивитися так, аби пан собі погадав: це якийсь дуже бідний. Потім приступить до руки, поцілує її з обох боків, дотулиться чолом долоні і трохи подасться назад. Спустить плечі в долину, шпурне капелюх по-за себе на землю, обітре рукавом губи і стане говорити.

— Я прийшов до пана найматися. Переднівок²⁾ дуже прикрий, дітей маю четверо, а на то лишень латка города. Найматися мушу, а роботу кожну знаю, бо я заробний чоловік. Та прошю ласки панської, аби ми погодилися та аби пан дали мені корець ординарії³⁾ таки зараз, аби дати жінці межи діти, а до служби я можу зараз ставати.

Перше слово пана буде:

— Ти, відай, злодій?

— Я, пане, ще чужого стебла не порунтав.

— Чого брешеш, лайдаку? А тож подумана річ, аби мужик не крав. Хіба ти не мужик?

— Я цілком простий мужик, але я чужого не люблю кивати.

— То ти певне, пияк?

— Я з горілкою собі не захожу, бо нема звідки.

— Гавкаєш, як пес; та ти-би вмер без горілки.

— Без горілки не вмер би, а без хліба та й можна.

— Ти змудра мені відповідаєш, бо ти був у криміналі, та там тебе розуму навчили.

— Я половину віку свого збув, а ще моя нога в арешті не була.

— А нащо-ж ти тільки дітей натеребив?

— То бог, пані, дає діти.

— То під тебе такого навчив?

— Я з попом собі не захожу, бо то гроші коштує; я й до церкви не хожу, бо не маю в чім.

— То ти радикал та й не даєш попові з себе шкуру здирати?

— Я аби хотів що попові дати, то не дам, бо не маю, а він аби хотів здерти, то не зідре, бо не має що здерти. Ми таки не сходимося...

Він знав наперед, що пан мусить чоловіка з болотом змішати, що мусить посміяся, аж потім прийме його на службу. Йшов певний себе, аж коло брами завагався. То був двір на другім селі, і він не знав, куди заходити до нього. А двір до того стояв на полі і не було кого спитатися. І Данило чекав. Його ясний план затемнювався, він чухався в потилицю і весміливо заглядав у город.

— Вони тими стежками ходять собі на spacerок, бо он як усипали піском.

Його очі блукали довго, аж спинилися на павичі, що блискотів перед двором.

— З отцього хвоста мав-би якийсь крейцір; аби так забіг та обома руками замотався в нього... Не знати, чи м'ясо його добре їсти? Він оглянувся по хатах.

¹⁾ Озірце на полі.

²⁾ Час перед новим хлібом.

³⁾ Ординарія—плата натурою.

— Цей має того поля доста та й робить коло хліба добре. Ба, де він то все подіває?

Його думки розліталися на всі боки.

— Весна така красна, така красна, що раз.

Де-далі, він нічого не спостерігав. Сидів, як стовп і чув, що буде спати. Аби не датися, він роздирав очі, потирив рукою лице і скидався на нещасливого борця, що от-от здається на ласку і неласку ворога. За часок звалився одним боком до берега і, видко, хотів так урядитися, щоб ніби спати, а ніби чекати. Потім простягнувся цілий і заплющив очі. Не проспав ще й одної хвилини, як щось йому шепнуло:

— Спи, спи під панською брамою, та фірман так уперезе батогом, що кров сикне!

Він зривався, перестрашився, оглянувся довкола себе і став як підстрілений. Стояв секунду, махнув рукою і пішов від брами на лав. Заліз у траву і розложився до доброго сну. Прививався йому пан, і його руки, і білі стежки. Пан йому десь казав, аби поклав капелюх на голову, але він не хотів.

— Я, прошу пана, бідний чоловік, я не можу покласти капелюха на голову, бо я бідний, такий бідний чоловік.

Солодкий сон нагонив ті привиди, і він спав спокійно.

Сонце реготалося над ним, посиляло на нього своє проміння, пестило його як мама рідна. Квітки цілували його по чорнім нечесанім волоссю, польові коники через його перескакували. А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали як прироблені до його цеглястого тіла.

Завдання до оповідань: „Лан“, „Виводили з села“, „Май“:

1) Зверніть увагу на художні прийоми Стефаніка: а) на лаконичність стилю; б) на живий, природний склад мови його персонажів („Ото зі Коло роботи спати!“)

2) Зверніть увагу на композиційний прийом в оповіданні „Май“: серед оповідання про Данила автор вставляє друге оповідання, як взагалі селяне чекають панів. Вкажіть початок і кінець цього другого авторського оповідання.

3) Що зветься реалістичним напрямком у письменстві? З'ясуйте, в чому полягає реалізм наведених оповідань Стефаніка.

4) З'ясуйте на підставі цих оповідань світогляд Стефаніка: оптиміст він, чи песиміст? ..

Банк рустикальний.

¶ (Оповідання Ольги Кобилянської *).

Мені припала задача з'явити одному убогому мужикові, вітцеві чотирьох малих дітей, що його господарство має ліцитуватися. На тім його малім господарстві тяжив уже віддавна в рустикальнім банку довг його родичів. Якісь товариші його, прості, темні мужики, порадили переписати поле на своє ім'я, речінець плати продовжити і таким способом „уратувати“ майно, на котре чигав і ждав уже здавна один маючий чоловік з того самого села. Вислухавши їх поради, сівний совісно їх прикази. Просив в банку, щоб йому ще кілька років „банк ждав“, а він виплатить і довг, і проценти. „Тії

*) Ольга Кобилянська, родом з Буковини, народилася 1865 року. Більшість творів належить до символістичного напрямку в письменстві, але є й реалістичні малюнки (дрібні оповідання, повість „Земля“).

проценти“, жалівся він, „множилися, немов гріхи“ і висисали з нього послідню каплю крові. Останній речінець плати минув, а він не виплатив нічого.

Був злим спекулянтотом; а останні роки були тяжкі і не урожайні, і він жив лише з того, що заробляв між другими. Всі люде в селі знали, що він не збере потрібної суми, котра, збільшена процентами, перевищала далеко його дрібне майно, і тому (мені уста дріжали, коли я представив йому стан річей) мусіло господарство ліцитуватися. Під час розмови переслідувала мене неустанна думка, що цей бідолаха не зазнав од колиски доброї хвилини. Часом запивався. Тоді проживав і найкращі свої хвилі.

Заявив я йому врешті, що його жде.

По якійсь хвилині зрозумів мене.

На його устах завмер втомлений усміх, вони стали білі, штивні, а очі, ті очі, що звичайно так добродушно дивилися, гляділи тепер на мене на-пів з переляком, на-пів з отупінням.

„Але-ж я не брав ніяких грошей!“ зойкнув врешті не своїм голосом. „Нічого, бадіка, але ви казали переписати задовжений ґрунт на себе... а там чи ви не знали? Цей банк не держиться осіб, тільки землі. Якби ви були платили хоч проценти, то банк був-би і ваших внуків ждав, а так ви не платили ні процентів, ні капіталу, і тому бачите“...

„Ох, як-же це може бути!“ крикнув з розпукою. „Як може він мою землю пожирати, коли я... нехай засохнуть мені губи, коли кажу неправду, коли я не брав, не зичив сам ніколи ані одного феніга? А люде говорили, що сам цісар дозволив, аби той банк був і нам мужикам помагав“.

І він засміявся так, що йому сльози станули в очах.

„Правда“, говорив він дальше, „я не перший, що іде через нього в жєбри, а й не послідній. Що друге, третє господарство обмотане ним, немов змією, висисуване до крові“... А відтак я до сьогоднішної днини не знаю, чи він це зі сміхом, чи з плачем сказав: „А нині працював я так тяжко, що з отсих мозолів, тут на долонях стануть завтра рани, а вона віднесла послідній кусник полотна, щоб обміняти його за дрібку муки... і я мав-би забіратися з моєї хати? З моєї хати, що мені її батько полишив, і іти в жєбри?... О, правдонько, де ти? Жебрати, жебрати!.. я!—я, що мій дід був заможним газдою, був двірником! Де батько мій помер, як чесний господар, я-би мав... Я піду хоч-би і нині!“ кликнув по якійсь розпучливій задумі з несказаною горестю, „для мене рік нужди більше або менше—байка; я вже і так майже каліка, змарнував усю силу на тяжкій роботі, зійшов і так на собаку... але мої хробаки... лиш моїх хробаків жаль мені!..

І спершись до стіни, закрив від грубої праці покривленими пальцями лице, від жури зморщинами пооране. Тихий, серце роздираючий стогін виривався з його грудей...

Відтак прокинувся, вхопив шапку, махнув рукою, немов відрікався всього, і пішов.

Надворі стояв пізній осінній вечір і зімний гострий вітер гнав і вив полями. Далеко і широко виднілася лише свіжо розорана земля і десь-не-десь мала сільська хатина.

Пішов.

Іде полем вузькою стежкою, що в'ється скісно і закочується, опустивши голову на груди, немов п'яний. Вертає додому цим разом наскрізь знищений, безпомічний. Йому не допоможе ніхто. Він надто

убогий, щоби кому-небудь виплатилось платити йому помічну руку, він це знав, або щоб доля його стиснула кого-небудь за серце.

Перші живі сотворіння, котрі вітають його — і цим разом як завжди радісно — це його два великі чорні пси, сторожі його хатини і його добра. Трохи згодом вступав в хату.

В ній темно.

Коло печі, в котрій жаряться в попелі поодинокі вуглі, збилися в кущку діти, сидить вона і вижидають нетерпеливо батька. Він пішов за світлом в село і бавився чогось так довго. Дітям страшно в потемку, їм здається, що щось страшне заглядає з вікон, з кутів і туй-туй присунеться до них, та їй сумно і важко чогось на серцю...

Двері рипнули — з'явився батько.

„Тато прийшов!“ крикнув утішно найстарший хлопчик, кидаючись до батька: „тато приніс вже світло!“

„Тато приніс світло!“ повторила менша сестричка, зеуваючись скоро з лавки.

„Пленіс світло!“ забелькотіло найменше і собі: „пленіс світло“...

А він нічо.

Кинувши маленьку свічку на стіл, не обзивається ні одним словечком, неначе не бачить їх всіх і не чує. Вона глянула журливим поглядом на нього. Що йому? Не обзивається, немов німий, не зняв навіть шапки... чи не п'яний знов?.. А й хід у нього не певний... ні, це вже певно він п'яний. Його знов упоїв, як і оногди, той проклятий, що хоче його затуманити, щоб йому висипав за півдурно кукурудзу... Він прецінь добрий робітник; чому його не використати? А він — піддався гадуці...

Гіркий жаль стиснув її знов за серце і жорстокі, болючі слова так і вирвалися на уста:

„Ти знов п'яний, Петре!“ промовила перша в-півголос, зажигавши світло.

„П'яний, Докійко... гей, гей, який п'яний! Сьогодні упився я тим, що і я, і ти, і наші діти підемо за вісім день з торбами!“

В ній зойкнуло серце і вона видивилася на нього. Його лице було бліде, немов смерть, а очі горіли грізно.

„Ні, нині він не п'яний—однак... чому-ж уже краще не п'яний?..“

Завдання: 1) Порівняйте і з боку стилю, і з боку тону та світогляду це оповідання з оповіданнями Стефаніка.

2) Нагадайте, чи не чули чого у себе на селі про „земельний банк“, про його роллю в житті села в старі часи. Розпитайте вдома у старих про „земельний банк“ та напишіть, чим він був для селян.

Плугатарь.

Вірші Пилипа Капельгородського.

По степу плугатарь ходе,
Довгу крає борозну,—
Лиш за плуга—зразу пісню
Починає голосну.
Десь з-за лісу сонце сходе.
По степу плугатарь ходе.

Піт гарячий утирає,
Рівно-рівно плуг веде.
Ось і пісня увірвалась,—
До межі орач іде.
Він воли свої спинає,
Піт гарячий утирає.

— Що-ж ти став? Берись за плуга,
Землю-матінку ори!
Не дивися, що навколо
Все могили та яри,—
Вже одна чорніє смуга,—
Що-ж ти став? Берись за плуга.

— Не лякайся, що довга нива,—
Степ і степ—кінця нема!
Хай щоденна невмолима
Праця виснажить—дарма!
Ждуть тебе багаті жнива,—
Не лякайся, що довга нива!

Сумно звів плугатарь очі:
„Я роботи не боюсь!
Ще не раз отут гарячим
Потом, друже, обіллюсь
З ранку раннього до ночі“.
Сумно звів плугатарь очі.

— А чого-ж ти хилиш чоло?
Спів бадьорий припинив?
Пригадай цей степ веселий
Та під час багатих жнив,—
Хліб, і хліб, і хліб навколо!
А чого-ж ти хилиш чоло?

„Я працюю на чужому!“—
Чую голос орача:
„Бо моя маленька нива
Хліба нам не постача,—
Заробляючи додому.
Я працюю на чужому“...

„Хвора жінка, голі дітки,—
Тим-то й праця ця нудна!
Наймит я: сім'я велика,
А землі ступінь одна!
І женуть на заробітки
Хвора жінка, голі дітки!“

Земле моя...

Вірші Івана Франка.

Земле, моя всеплодючая мати!
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бої сильніше стояти,
Дай і мені!

Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничну будить
Чисту любов!

Дай і огню, щоб ним слово налити;
Душі стрясати громовую дай власть,
Правді служити, неправду палити
Вічну дай страсть!

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам, в серце кривді влучати,
Дай працювати, працювати, працювати,
В праці скончат!

3 „Невільничих пісень“.

Вірші Лесі Українки. *)

І все таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,

У грудях серце з туги, з жалю гине.

Ці очі бачили скрізь лихо і насилля,
А тяжчого від твого не видали,
Вони-б над ним ридали,

Та сором сліз, що ллються від безсилля.

О, сліз таких вже вилито чимало,
Країна ціла може в них втопитись;
Довслі вже їм литись, —

Що сльози там, де навіть крові мало!

Завдання: 1) Зважте цей художній прийом: починати вірші ніби на середині думки: „І все-таки до тебе“... (ніби автор до того думав про долю рідного краю, нарешті продовження думки вирва юся в словах).

2) Pozнайомтеся з життям Л. Українки. Поставте вірші в зв'язок з особистим життям автора, з його перебуванням в чужих краях.

3) Як уявляєте собі українське життя в добу написання цих віршів?

*) Леся Українка (псевдонім Лариси Квітичної) народ. 1872 р., вмерла 1913 р. Належить до найбільших наших письменників, багато зробила своїми творами, щоб вивести українське письменство на шлях європейських сюжетів та мотивів. Залишила вірші, поеми, оповідання і — найкоштовніше — драми. З літературних напрямків найближче до романтизму. В поезії знаходимо революційні заклики до боротьби, а поруч — типичну романтично-інтелігентську проповідь індивідуалізму й одчаю. Творчість Л. Українки яскраво відбиває українські інтелігентські настрої та думки кінця XIX століття.

В робітничому колі.

За-для празника.

(Оповідання Івана Франка).

Було це в серпні 1880 р., в часі подорожі цісаря по Галичині.

У великій фабриці парафіни та церазіни (земного воску) біля Дрогобича шум, як в улію. Тільки що продзвонили „фаерант“^{*)}, і робітники висипали з різних павільйонів на просторе фабричне подвір'я, на якому у живописнім безладі валялися тут розбита бочка нафтової ропи, уживаної до випалювання, там заржавілий відломок залізної машини, тут бляшані киблі зі смердючим нафтовим фузлем, там якісь над усякий вираз брудні, вонючі шмати, знаряди, подорожній візок зі зломаним дишлом і інші подібні прикраси. Лиця та вбрання робітників, що виходили з робітень, як найповніше підходили до того окруження, якому тлом служили брудні, з тинку пообдирані стіни фабричних будинків, далі високий дощаний паркан, що окружав усю фабрику, а ще далі прегарна підгірська околиця, сугорби, покриті стернями та золотистими пасмугами достиглого збіжжя. На захід від фабрики за мілкою, хоча досить широкою річкою Тисьменицею, та розложеним над нею невеличким селом Млинка підіймався на не дуже високім узгір'ю могутній дубовий ліс Тентюж, до якого з Дрогобича попри фабрику, через річку без моста та через Млинка тяглася проста, мов шнуром викроена мурована цісарська дорога. Долина Тисьмениці закручується біля фабрики вузкою на південь, а далі на схід поміж дрогобицькими узгір'ями, а ще далі на захід по-над цею долиною, як фантастична, темно-синя, легко схвильована стіна, стоїть поважний, часто млою, мов мріями, покритий Діл, у якого стіп куриться množеством фабрик та іжитья množеством острих веж над нафтовими криницями Борислав, головне гніздо галицького нафтового та парафінового промислу зі своїми 10.000 криниць.

Достроювалися обличчя та вбрання фабричних робітників, але тільки до свого найближчого брудного та вонючого окруження. Ті, що йшли від кітла, були майже голі, в подертих сорочках, і многі з них дусилися від кашлю наслідком ядовитих випарів, які мусіли вдихати при дестильованню та чищенню земного воску. Ті, що йшли від „гайцу“ (огнищ), були також тільки в сорочках і виглядали як вив'язі з окропу, з набіглими кров'ю очима і осмаленими та червоними лицями від горючого вугля. Інші йшли від „сирівця“, який носили до кітла, і виглядали немов облиті смердючою смолою. Інші йшли з бондарні, з магазину і від інших помічних занять, а всі обшарпані, збідовані, втомлені, всі очевидно бажали тільки одного — перекусити щось як найшвидче і як найшвидче впасти десь у кути на солому, на тріски або на голу землю, аби тільки заснути і проспати мертвецьким сном аж до найближчого дзвінка.

— Чекати, чекати! Не розходитися!—крикнув директор фабрики, що саме тоді в супроводі двох дозорців вийшов зі своєї канцелярії і зупинився в брамі, загороджуючи вихід.

— А там що таке? Що сталося?—питали найближчі робітники.

^{*)} З німецького Feierabend, вечірня година, коли кінчається робота.

— Пускайте! Чого стовпилися? Нам їсти хочеться! — кричали дальші, не знаючи, яка перешкода в брамі.

— Чекайте! Чекайте!—закричали громовими голосами дозорці.— Спокій! Спокій!

— Що там за чорт? Чого нам чекати?—кричали робітники.

— Пан принципал приїхав. Має вам щось сказати,—гукнув директор до юрби.

— Пан принципал! Пан принципал!—загомонила юрба, яка пана принципала, відомого дрогобицького капіталіста, видала тільки в днях виплати. Але сьогодні не був день виплати. Чого-ж може хотіти від них пан принципал?

Юрба помалу почала відсуватись від брами і товпитися перед фабричною канцелярією, з якої звичайно показувався принципал. І справді, по кількох минутах, коли гамір утих, показалося в дверях канцелярії повне, в чорнім зарості зі стриженою боролою лице пана Гаммершляга, з невідступним, напівчемним а напівзгірним усміхом на устах і з хитро прижмуреними очима. Рухом руки він привітав юрбу робітників, що стояли густою лавою, вдивляючися в нього з виразом пасивної ожданки, і зовсім не відповів на їх привітання.

— Ну, як ся маєте?—запитав принципал.

— Т-та, як ся маємо,—мов від нехочу відповів один робітник, що стояв найближче принципала. — Кепсько ся маємо. Кривдять нас дозорці, дають нам паскудну страву, а сьогодні одному з кітла цілу руку озолило.

— Най-би був ліпше вважав. Я тому не винен, — гукнув з боку один дозорець.

— Мовчати! Мовчати!—загукали згідно директор і інші дозорці.

— Не про се тепер мова. Будемо мати час при виплаті.

— Як то мовчати?—огризнувся робітник,—коли пан принципал питає, як ся маємо.

— Але не тебе питає, дурню один!—відрубав йому дозорець.

— Не будеш ти тихо? Мовчи!—закричали обурені робітники під адресом службеного дозорця.

Пан принципал з божественним супокоем прислухався тим крикам із підвищеного рундука перед канцелярією, на якому стояв мовчки, поки окрики не втихли.

— Ні, бачите, які то ви,—промовив нарешті з легким насміхом. — Усе вам кривда, все вам негода, все мусите на щось нарікати. А я знаю добре, що придивишся ближче всім вашим наріканням, то ні одно не оправдане. І одного ви не тямите, мов панство, панове робітники, одної дуже вже важної речі. Якби не фабрика і не я, що держу її своїми грішми, то що було-би з вас? Ні, скажіть, що було-би з вас тоді?

Робітники збули мовчанням це несподіване для них питання.

— А бачите, позатикало вам роти,—говорив уже ласкавіше пан принципал.—Коли ви мовчите, то я скажу вам сам. Ви здихали-би з голоду один з другим, чи мали-б раз на день бульбу в лупині і крихту соли. А тут маєте і хліб, і сир, і м'ясо що-неділі і горілку, і переднівку не знаєте, і все те вам негода, все вам кривда, на все нарікаєте. Обдирають вас — говорите. Ну, ну,—додав з іроничним усміхом, водячи очима по їх обшарпаних постатях, — не багато з вас можна здерти.

— Кров нашу п'єте! Шкіру з нас дерете! Шпіком нашим тучитеся!—озвався окрик одного з юрби.

Пан принципал стрілив громовим поглядом у той бік, відки почувся голос, але не міг віднайти в натовпі того, хто викрикнув ті слова, тільки в пам'яті замаркував собі де-кілька підозреаних постатей для пізнішого слідства, а на разі зробив вид, що не чув нічого, і спокійно говорив далі.

— Ні, бачите, ви все так. Замість бути вдячними, ви нарікаєте і вигадуете всячину. Замість думати про те, що чим ліпше буде мені, тим ліпше буде й вам, ви мене й фабрику вважаєте своїм ворогом.

Робітники стояли мовчки, а де-які навіть засоромилися, не можучи оцінити, скільки правди в словах пана принципала.

— Ні, слухайте, моє панство, панове робітники! — говорив далі ще лагіднішим, уже майже сердешним голосом пан принципал. — За два тижні будемо мати у фабриці великий празник. Мусимо поставитися порядно, чуєте? Наш найясніший монарха, наш цісар, буде переїздити через наше місто. Я доложив усяких старань на те, аби він переїздом вступив також до нашої фабрики і оглянув її. Розумієте певно, яка то велика честь не тільки для мене, але також для вас усіх, яка велика ласка нашого монарха.

Робітники мовчали, неваче їх затверділі серця не відчували ані чести, ані ласки нашого найяснішого монарха.

— Ні, але знаєте, на прийняття такого гостя треба приготувитися дуже добре. Адже-ж не покажемо йому ані фабрики, ані вас самих у такій поскудній подобі, як отсе тепер бачу. Треба тут зробити порядок.

— Се пана принципала річ, а не наша, — промовив один робітник.

— Як то моя? Як то не ваша? — живо підхопив пан принципал. — Не бійтеся, я добре знаю, що моя річ. За мене будьте спокійні. За себе я не постигаюся. Але ви також повинні подбати кожний за себе. Розуміється, я не маю права силовати вас, але ви повинні зробити це не для мене, а для найяснішого монарха. Бачите, тут на подвір'ю треба зробити порядок, повикидати те сміття, повигортати болото, повиносити що непотрібне. Адже всього того свинства не наробив я, тільки ви. Треба ціле подвір'я висипати шутром — се невелика робота: — ріка з шутром ось тут під носом, часу маємо досить. Ну, стіни дам обтинкувати і вибілити, а в ваших шобах, де ночуєте, треба також зробити порядок, бо ну-ж найясніший пан захоче заглянути й туди. Знаєте, який він добрий монарха, як дбає про добро своїх підданих, ліпше, як не один отець про своїх дітей, і цікавиться всім. Ні, вважаєте, все те треба буде зробити вам, бо-ж окремих робітників не буду наймати. Що-дня по фаеранті покрутитеся годину, дві, — і все буде чисте, як люстро. Добре, хлопці?

Глибока мовчанка була відповіддю на сю промову.

— Ні, не думайте, що я жадаю всього того від вас задармо. Знаєте, гляньте лише на себе самих, як ви виглядаєте. Адже-ж так жаден з вас не схоче показатися своєму цісареві. Треба вас усіх подягати якось прилично. Отже слухайте, так буде. Завтра пришлю сюди кількох кравців, покрають вам мундури, щоб ви мали в що прилично повбиратися. А за те ви зробите тут усе те, що буде треба.

— Т-та, як так, то инша річ, — відізався де-хто з робітників.

Пан принципал прийняв сей нерішучий відзив за знак згоди і промовив зовсім спокійно:

— Ну, то добре. Пан директор зарядить усе, що буде треба. Прийдеться прикрасити фабрику. Ліс не далеко, зелених теляк там багато, можна наробити дубових вінців та фестонів. Браму треба буде

обвішати флагами. З рештою, то вже пан директор обдумає все докладно. Тільки жваво, хлопці, і охотно до праці, а я даю вам своє чесне слово, що всі будемо задоволені, все буде добре.

„Хлопці“, між якими було не мало дорослих, бородатих та вусатих мужів, а кількох навіть посивілих старців, вислухавши цю промову свого принципала, не виявили особливої радості, де-які зітхали якомсь тужливо, а інші почали мовчки розходитися. Тільки між молодшим поколінням слова принципала викликали веселий настрій. Їм усміхалася надія парадувати перед цісарем у нових мундурах. Тож коли пан принципал разом із директором відвернулися від робітників і подалися в двері фабричної канцелярії, де-які з тих молодиків, може не без впливу дозорців, підкинули шапки вгору і закричали.

— Віват! Най живе наш найяснійший монарха!

II.

— Віват! Най живе наш найяснійший монарха! Віват! Віват!— Так кричали незліченні крби святочно повбраних людей, що товпилися і залягали весь гостинець перед великою фабрикою парафіни та церазини в хвили, коли цісар у супроводі намісника і численної свити над'їхав із Дрогобича. Довгий ряд блискучих повозів тягнувся звільна тісним шпалером розентузіязмованої юрби і зупинився перед брамою фабрики. Сьогодні одначе це не була та брама, що ще перед двома тижнями скрипіла тут на заржавілих залізних завісах, збита зі старих дощок, внизу оббризкана болотом, а вгорі окрашена ненормальними малюнками та написами, скресленими *al fresco* нафтовою ропою. Сьогодні з тої брами лишився тільки широкий отвір у паркані, а в тім отворі підіймалася аж до високости другого поверха оригінальна, майже артистично в стилу рококо виконана тріумфальна брама з брил ріжнобарвного земного воску.

На підвалині з зеленковатого, жовто-жилкованого сирівця і з чорних як смола брил перетопленого воску підіймалися вгору масивні колюмви з білої, як сніг, парафіни з оздобними наголовниками, які піддержували гарно вигнутий і тисячними есами фльоресами з того-ж самого матеріялу оздоблений лук. Був це помисл директора фабрики, бельгійця Ван Гехта, виконаний очевидно не ким іншим, як тільки фабричними робітниками при допомозі одного дрогобицького інженера.

В брамі стояв сам принципал у фракі із шапокляком під пахою, з золотим ланцюхом від годинника на животі, і привітав цісаря короткою німецькою промовою, яку закінчив викричаним усею силою свого горла окликом:—*Seine Majestät der Herr Kaiser lebe hoch!*

— *Lebe hoch! Niech żyje!* 1) Многая літа! — підхопила юрба з-надвору і всередині фабрики. А всередині на подвір'ю, чистім, як нутро коробочки, висипанім шутром і умаснім зеленню, стояли випростувані робітники довгими рядами. Обміті, обголені, в нових мундурах, виглядали зовсім прилично, тим більше, що в першій ряді, ближче від брами поставлено молодих, сильніших і здоровіших, а старші, слабобиті, скулені в двоє або ледве вилічені з ран мусіли стояти з-заду одалік від входу.

— Се мої робітники,—радісно із гордощами промовив пан Гаммершляг, обіймаючи ролю господаря, який мав опровадати достойного гостя по всіх відділах фабрики.

1) — Нехай живе його Величність пан цісар!

— Нехай живе! нехай живе!

Цісар приступив до ряду робітників, із якого знов почулися крики на його здоровля. Монарха подякував, махнувши рукою, потім запитав першого з ряду робітника, як називається, другого, як довго працює на фабриці, третього, чи жонатий і кілька має дітей. На цьому скінчився перегляд робітників. Обертаючися до принципала, що протягом тої міноти стояв мов на шпильках, мучений нестерпною непевністю, то блід, то червонів, боячися, аби хто з робітників не ляпнув якого нечемного або бунтівничого слова, монарха промовив добродушно:

— Sie haben tüchtige, gesunde und ordentliche Leute. Sind Sie mit ihnen zufrieden?

— Vollkommen, Majestät! Wir sind wie eine Familie.

— Es freut mich sehr,—відповів цісар і, повторюючи звільна: „Sehr gut, sehr gut,“¹⁾ пішов далі, щоб оглянути варстати, апарати та інші фабричні будівлі.

Тут усе пішло дуже добре. Всі машини і прилади як зеркало, в поміщеннях та кімнатах пахло живицею та ялівцем, а в шобах, де спали робітники, було чисто, ясно та опрятно, бо для цього празника умисно прорубано кілька вікон і опроваджено з Дрогобича кілька-надцять ліжок; аранжери сеї комедії зробили так, немов-би для кожного робітника було тут окреме ошальоване поміщення з ліжком, сінником і подушкою, напханою гнблівками, та з грубим коцом для накриття.

— Primitiv, primitiv, aber hygienisch,—сказав цісар, оглянувши одну таку спальню.

— Ach, Eure Majestät,—скрикнув з глибоким зворушенням пан принципал,—dies ist ein Paradies im Vergleich mit dem, was diese Leute einst in ihren Bauernhütten hatten. Sie sagen es selbst.

— Freut mich sehr! Freut mich sehr,²⁾ мовив цісар, обертаючися до виходу.

— Віват! Віват! Най жие наш найяснійший монарха!—загреміли з подвійною силою радієні окрики юрби, коли цісар і його супровід сідали до повозів, аби проїхати ще кілька сот кроків до найближчої залізничної будки, де дожидався уже цісаря двірський поїзд, аби завести його до Борислава. Блискучі повозки рушили помалу серед не-настанних окриків юрби, а коли віддалилися від фабричної брами, всі в її обрубі почули, що гарні хвилі празничного дня минули безповоротно.

III.

Минуло кілька тижнів. Фабрика швидко стратила свою опрятну і празничну подобу. Воскова брама, на яку ще кілька днів ходила дивитися цікава публіка з Дрогобича та довокличних осель, була розібрана і перефабрикована на свічки. Шутер, яким висипане було подвірря, після першого дощу сочками робітницьких ніг та важких коліс був утопаний у старе болото і щез майже безслідно. Із шопи, де ночували робітники, давно вже повиношено перегородки, дверці,

¹⁾ — Ви маєте духих, здорових і статечних людей. Ви ними задоволені?

— Цілком. Величність! Ми—наче одна сім'я.

— Це мене дуже тішить,—...дуже добре, дуже добре“.

²⁾ — Примітивно, примітивно, але гігієнічно...

— Ах, Ваша Величність... це рай проти [в порівнанні] того, що ці люде мали колись у своїх селянських халупах. Вони сами це кажуть.

— Дуже тішить мене, дуже тішить мене!

ліжка та постіль. Усе те було або сфабриковане на час, або позичене, і тепер робітники знов ночували на голій соломі та гиблівках, на дошках або на голій землі, де хто впав. Вони так уже привикли до того, що зміна зовсім не дивувала їх. Адже-ж вони знали, що не що-день великдень, а для цісаря треба було зробити парад. Одно тільки тішило їх і лишилося їм, як пам'ятка празничного дня, а власне, нові мундури, котрих їм не повідбирав заряд фабрики і тому вони благословили пам'ять цісарського приїзду.

Втім одного вечора по фабранті знов покликано їх перед канцелярією з тою увагою, що пан принципал хоче їм щось сказати. Весело гуторячи та жартуючи, робітники зібралися перед канцелярією. Мусіли ждати досить довго, бо пан принципал не виходив та й не виходив.

— Ов, щось там мусіло попусуватися, коли помпа не фукає, — жартували робітники, що між собою називали принципала помпою.

Але в помпі не попусувалося нічого. Пан принципал вийшов веселий, майже промінястий, а в руках держав якийсь папір з величезною печаткою.

— Ну, хлопці, — промовив, показуючи на папір і не привітавши навіть робітників, — бачите?

— Та бачимо, — відповіли зачудовані робітники.

— А знаєте, що се таке?

— Відки маємо знати? Може се тестамент пана принципала?

— Тьфу, тьфу, тьфу! Щоб тебе занімило! Що ти плетеш? — крикнув пан принципал, який страх не любив думати про „останні річі“. — Чи ти сказився? Придивися ближче, дурню! Тут стоїть підпис, а тобі привижається тестамент! Тьфу, тьфу, тьфу!

Вифукавши свій гнів, пан принципал знов розпогодив і прояснив своє обличчя.

— Се декрет, хлопці! Декрет найяснішого пана, який за заслуги для добра краю іменує мене бароном. Розумієте, що се значить? Тепер я для вас не просто вже пан принципал, а пан барон. Розумієте? Так маєте мене кликати.

— Най жие пан барон Гаммершляг! — заверещав один дозорець, що стояв між робітниками, а разом із ним також де-які робітники, що стояли ближче новоспеченого барона.

Ледве одначе затихли окрики і пан барон, глядячи бороду, набрав концепту для дальшої розмови, коли втім виступив наперед один робітник і, кланяючися низенько, випалив, як з фузії своїм мазурським діалектом:

— A może by ta pan barun psy takij urocystosci racyli nam troche podwyssyc podsienne?

Пан барон вухам своїм віри не няв, почувши такі слова.

— Що, що, що? Прокляті мазури! Чи ззісти мене хочете з кістками, замордувати живцем? Чи не знаєте, що ся фабрика не приносить мені майже ніякого зиску, що я тримаю її тільки для гонору, тільки для вас, щоб ви дармоїди не поздыхали з голоду? І відки я прихожу до того підвищувати вам поденне? З яких капіталів? Чи хочете, щоб я ще докладав до вас? Ах, се нечувана річ! Се, се... — світ кінчиться з тими людьми!

Робітники мовчали засоромлені. Пан барон, як ошалілий, бігав по ганку, махав руками, робив різні гримаси і виливав цілі потоки окликів, щоб вилляти все обурення на нечувані претенсії робітників.

— Я не те ще хотів сказати вам, — озвався нарешті рішучим і

грізним голосом. — Знаєте, дурні, скільки коштує мені сей папір, — сей титул? Але відки вам се знати? Більше як 10.000 бухнув я в нього, а ви ще хочете щось від мене? Ну, відки я вам візьму? Дрїть із мене поли, тягнїть жили, але грошей із мене не видерете. А тут ще й ваші мундури. Ні, що мені з того, що я вас убрав, як порядних людей, до чого властиво не був обов'язаний? Чи ви почуваетесь за се до вдячності? Де там, ані крихти! Але чекайте! Коли ви не почуваетесь до вдячності для мене, то й я з вами не буду робити церемоній. Пане касір! Кошти справлення мундурів записати кожному на його рахунок, розложити на півроку і стягати що-тижня при виплаті!

Робітники стояли мов ошоломлені.

— Маєте, чого вам хотїлося!— кричав грізно пан барон, хоч опору не чути було жадного.— А тепер ідїть собі. А пам'ятайте собі ще одно. Від тепер я вже не простий Ляїб Гаммершляг, але пан барон Лео von Гаммершляг. Сам найяснійший пан нагородив мене за мої заслуги. Пан староста і жандарми мусять тепер більше оглядатися на те, що я скажу, ніж досі. Розумісте мене? Держіться спокійно, щоб я не мусїв яснійше толкувати вам се. Ано, марш!

І пан барон махнув рукою. Та робітники все ще стояли, немов остовпіли. Отже ті нужденні мундури, справлені для них ніби-то в відплату за їх кроваву, надобов'язкову працю коло пристроєння фабрики, тепер будуть їм вачислені для вменшення поденної платні. Отже та нужденна їх плата, яку побирають досі, за сей дар, якого вони не просили, має на цілий квартал бути ушерблена! А в додатку що-ж показується? А те, що сами вони своєю працею допомогли тільки до вивисїнення пана барона, до скріплення його поваги, яка тепер у першій лїнії звертатиметься проти них самих. Усі ті думки, які в одній хвилі зрозумїв кожний, навіть найтупїйший і найбільше пригноблений робітник, дихнули на них якоюсь важкою, душною атмосферою. Якийсь неясний логичний процес звернув їх думки на недавнє празничне привітання цїсаря в отсїй фабрицї. Тодїшній блиск, тодїшня радість, тодїшні ентузіастичні окрики, все те видалося їм тепер чимось так далеким, так фантастичним і неможливим у дійсності, що контраст, ніби роззявлена пащека пропасти, потягнув їх до себе. І нараз кілька шапок вилетїло в-гору і з кількох десятків горл вирвався крик, який зараз-же підхопили всі робітники сеї фабрики:— Віват! Най жїє наш найяснійший монарха! Віват!

Завдання: 1) З'ясувати різнницю поміж криками: „Віват! Най жїє найяснійший монарха!“ в середині оповідання і тим самим криком наприкінцї оповідання.

2) Чим відзначався приїзд усякого старого „начальства“? Розпитайте вдома старших і напишіть про приїзд якого-небудь „начальства“ в старі часи.

Чорний блиск.

(Оповідання С. Чернасенка).

— Стій! п... п... пу...

Дід Лаврін хотїв промовити „тиру!“, але губи йому заклакли від морозу.

Довгонога замордована шкапа спинилась і, тяжко відсапнувши, похвюпилась, похиливши мало не до землі свою довгу, байдужу до всього голову. Старий шахтарь злісно штовхнув її ногою в черево.

— Повернись! щоб ти йому здохла!..

Шкапа злегка здригнулась, підняла голову й відступила трохи набік.

Старий, погано лаючи не вість кого, тремтячими руками відцепив барок, докотив вагончика до краю рейок, страшенно напружившись, перекинув і почав залізною лопатою вигрібати з його мокрий липкий глей. Останні двадцять років він все чомусь лається, що далі з більшим запалом; з того часу, коли він почав лаятись систематично, на світі не зосталось мабуть такої людини, котрої він не вилаяв, хоч нишком. Найбільш доставалося хазяїнам та начальству, котрих старий лаяв з захопленням, з натхненням і пророкував їм загибель, коли не на цім, то на тім світі. Сороміцька лайка стала у нього за звичку: кожне слово, що вилітало йому з вуст, було оздоблено жовчю й лайкою.

Поставивши вагончика знов на колеса, дід Лаврін усім тілом почув, що страшенно вморився. Старечий піт під сорочкою й на лобі миттю прохолов од морозу, в руки зайшли зашпори, пальці розчеприлились. Він тяжко зітхнув, холодний, провізливий вітер, сповнивши решту міцних коліс легенів, викликав страшний вибух кашлю; старе, виснажене тіло затремтіло від того кашлю, в грудях клекотало, хрипіло, свистіло, пищало, мов у старій обшарпаній гармонії. Вкупі з одривчастою лайкою, Лаврін випльовував на рейки чорне з кров'ю мокротіння.

Стояла восьма година ночі. Морозило. Пекучий вітер вільно гуляв на високім глеянім валу, де не було жадного захистку, і проймав старого до кісток. На краю вала горіло огнище з вугілля, приємно блискаючи й розпускаючи усюди чорний смердючий дим. Старий Лаврін, утерши зашкарубленим рукавом запушені инеем вуси й бороду, на превелику силу витяг з кешені кесет з тютюном, куценьку люлечку й примостився біля огню, не звертаючи уваги на свого єдиного товариша, ворону, розбиту на ноги шкапу. Вона постояла, постояла, й, помітивши, що дід забув про все на світі, опріч своєї люльки, повернулася задом до вітру й тихо дрімала, схиливши голову й зрідка здригуючись від набридливого морозного вітру.

Робота на шахті кипіла. Важко стукала й дзвеніла машина, гуркотіли по рейках вагончики, торохтіло вугілля, падаючи із „опрокидивателя“ униз. Ясно світили лихтарі громовинного світла, освітлюючи широкий двір з ріжними будинками, високу темну будівлю, височенну цегельну трубу; довга-довга, на тонких високих стовпцях, естокада здавалась вночі якоюсь потворою з безліччю ніг; до неї було прибудовано знизу „сортировку“ з грохотами.

Дід Лаврін підняв голову й з ненавистю озирнувся довкола. Старий не міг байдужо дивитись на всі отці навісні будівлі, вигадки зажерливості людської, не міг без прокльонів чути грюкання грохотів. Він одвернувся й замисливсь, посмоктуючи свою носогрійку. Химерною здавалась його зібгана од вітру постать.

А він думав... Все життя—гірке, безнадійне, нікчемне, непотрібне промайнуло в його старечій голові, як одна хвилинонька. Гуркіт грохотів нагадав йому його дитинство...

Он сновигають по високій скрипучій драбині невеличкі дитячі тіні. Дід знає, що то хлопчачі й дівчатка—глейщики й глейщиці—по черзі злазять погріті біля машини свої закацюблені пальці, сірі од глею, чорні од вугілля. О він гаразд ще й досі знає, що то за праця—вистояти що-дня дванадцять годин на тремтячій низенькій ослоні,

нахилившись над грохотом, по котрому в шаленім танку скачуть униз чорні, блискучі шматки вугілля, такі жаркі в огні й такі з біса пекуче холодні на грохоті. Він добре знає, що вони вийшли з таємних надр землі, що чорний блиск їхній ховає в собі тепло, чудове жадане тепло... за-для багатирів. І він ненавидів його зараз усією рештою свого хворого серця, намученої душі, потьмареного розуму. Але тоді, коли він був глейщиком, такі думки ще не краляли йому серця: дзвінкий дитинячий регіт його влітку й тихий жалібний плач взімку розгиналися часто-густо під дахом сортировки.

Зіма. Ніч. Ясно світять над грохотами спущені із стелі невеличкі електричні лампочки, відбиваються тисячами чорних искор на шматках вугілля, ріжуть очі; розпачливо ридає за тонкою шальовчаною стіною хуртовина, вривається крізь рясні щілини в сортировку. По обидва боки грохотів стоять хлопчакі й дівчатка з посинілими від морозу рученятами й почервонілими мокрими носами. Он Кравцева Тетяна й Жолобова Христя не видержують далі, бо навіть сльози позамерзали їм на віях і сіяли, як перлини. Вони підстрибують, ляпають долонями, закаблуками, хукають на руки, але раптом, наче умовившись, вибігають із сортировки, й глухе тупання їхніх чобіт по драбині заглушає на мить люте ридання завірюхи. Вони побігли погрітись до машини.

— Ага, непереливки!

— Ач, які тонкошкурі!

Регочуть крізь сльози їм у-слід де-хто з хлопчаків, але видно, що кожний з них завзятих залюбки нобіг-би за ними...

Він думав...

З надшахтного будинку в ряди-годи неслоь стукання молотка по залізній штабі й гуркіт вагончиків з вугіллям та глеєм, котрі видано „на гора“¹⁾ з глибокої темної шахти...

І малюється старому инша картина. Він забойщик...²⁾ О, він був добрячим забойщиком! Траплялись за його робітницького життя „упряжки“³⁾, та й не одна сотня, коли він нарубував по шість вагончиків і за це одержував аж півтора карбованця. Це-ж не жарт справді! Це не дитина-глейщик, що заробляє „за упряжку“ четвертака й рідко два злоти.

„Пічка“ в шахті. Ледве-ледве блимає смердючий каганчик-лямпочка, й не світить, а тільки чадить, псує й без того важке, вохке повітря, густо засмічене чорним блискучим порошком. Зловісно висить над головою сіра стеля й погрожує в тріски знищити дві-три аршинних „стойки“⁴⁾ з кременного дуба, що піддержують її. Робиться сумно, коли згадаєш, що на цю стелю давить зверху півтора-сажнів важкої землі. Тиша—неначе в могилі, тільки з головної „проходки“ часом чути, як тріщать, мов на лютім морозі, товсті, поставлені густо одна поруч з одною, дубові ями. То осідає земля. Часом де-небудь поблизу стрельне, як з гармати, і гострий-гострий холодний жах мимохить закублється під серцем, зіньки поширюються й хочеться бігти звідсіля прожогом, стрімголов, бігти й кричати божевільним, шаленим, нелюдським криком, щоб заглушити цю страшну, похмуру тишу і хоч на хвилиночку почути, що ти не в могилі... Тихо... десь далеко в'їдливо дзюрчить вода і, здається, падає краплина по крап-

¹⁾ На гора—з шахти на гору.

²⁾ Забойщик—шахтарь, що рубає вугілля.

³⁾ Упряжка—день праці, упряжено—поденно.

⁴⁾ Стойка—дубова підпора.

лині тобі на тім'я й б'є у виски молотом. Душно... хочеться дихнути на повні груди, але відчуваєш, що це річ цілком неможлива, що нема потрібного повітря, і від цього робиться ще більш важко й кидає тебе в жар... Он біля другої стіни цієї низької печери ворухиться ще одна жива істота: їй мабуть теж тяжко, бо іноді глибокий стогін виринається з молодих дужих грудей. То парубчак саношник обперся лежачи на свої санки, повні вугілля, й спочиває, заплющивши очі; по молодому, ще дитинячому обличчю його, чорному від пороху, стікають струмочки поту, задержуються на бровах, на віях, на верхній пухнатій губі. Саношник інстинктивно витирає піт чорним рукавом своєї сорочки, розмазує його по видові й робить з вродливого личка якесь страховисько, у котрого блищать тільки очі та зуби... Годі, треба добати... Руки по звичці, як машина, стискають кайло ¹⁾, розплющені очі стрівають чорний, ворожий блиск твердого, як камінь, вугілля, безсила ненависть смочє за серце, й гострий залізний загартований кінець кайла з сухим тріском вгрюзає в грубий холодний шар, що ховає в собі таку силу огню. Чорні блискучі скалки сипляться на всі боки. Тук... тук... тук... раз-у-раз... гаразд не розбереш, чи то в голову, чи то в стіну. Чутно, як піднімається на коліна саношник, надіває на ший ремінну шлейку і, зігнувшись в три погібелі, рачки зникає в діру вкупі з санками... Тук... тук... тук... без кінця... Знов влазить саношник, з грюканням накидає повні санки й знов зникає... Тук... фу!.. Хочеться повітря, голова болить, спину ломить, а чорний блиск глузливо дражнить очі, й руки з западом, з ненавистю знову стискають кайло і всажують його в проклятий чорний блискучий шар вугілля.

Дід Лаврін розплющив очі, потяг люльку, але вона затухла. Погасло й огнище, і тільки чорною плямою темніла на снігу купка жужелиці.

Старий задрімав знов... Що воно?... Чудно... Село, річка, оболонь... Він ще хлоп'я й бігає по-над річкою, загаяючи до гурту громадських телят... А шахта?.. а ненависний чорний блиск в жовтій одлямпочки темряві?.. Ні, то сон, довгий-довгий, як саме життя, тяжкий, гнітучий сон... Авжеж сон... Де шахта?.. Он верби над річкою... Високо піднялось сонечко й живущим теплом своїм обливає його, маленького Лавруся; віє запашний вітрець з луків, голова крутиться від пахоців, котрими наповно повітря... Солодка знемога по всьому тілові. Він над річкою.. Що це?.. Знов чорний проклятий страшний блиск?.. Ні, ні, нема його, він його не знає... То виблискують на сонці кучеряві брижжі... Тепло, гарно... Хочеться кинутись в прозорі хвилі й плавати, плавати, плавати... скинути, обмити якийсь химерний незрозумілий тягар... Як гарно... але чого так важко дихати, й голова мов свинцем налита? Дзюрчить вода в шахті, десь угорі шумить пара, виринаючись з чавуна із свистом і стогоном... Ні... де-ж воно?.. То шумить очерет над річкою, плюскотять хвильки, цілючи білий пісковатий беріг, зітхає зозуля в лузі.. Він у воді... поринає глибше, глибше... Дно... тиша... спокій... Нічого немає довкола, oprіч води... немає й його... zostалась тільки сама свідомість, саме „я“...

Вітер дужчає й крутить снігом... Шкапа хропе й дрімає...

¹⁾ Кайло — знаряддя, котрим шахтарі рубають вугілля.

— Ей, рукоятчик!.. ¹⁾ Хто на „породі“? ²⁾

Із будинку вийшов на вал сердитий штейгер в шинелі з піднятим смушковим коміром.

— Лаврін Сердешний, ваше благородіє!

— Де-ж він?.. Ей, ти, Сердешний!

Тихо... Штейгер іде на-спотяч по рейках, підходить до шкапи, котра тихо рже, почувши людину.

— Ти! спиш?.. ей! Иш окономію завів! Чуєш?.. Підводься та підтягай вагончики!—кричить над вухо старому штейгер і сіпа його за плече:— От ироди!.. і як воно спить на отакім собачім холоді?.. Чуєш?.. чи тобі позакладало?!

Тихо, ні згуку, тільки вітер гудить...

— Та віч замерз, чорт старий!.. Ей, хто там? Люде!.. Бач, не знайшов иншого місця пропасти, собака!..

Це була остання подяка старому за його працю...

Необережність.

(Оповідання С. Черкасенка).

Старий шахтарь, Панас Латкин, сидів на довгій лаві в коридорі Петро-Олександрівського вугільного рудника поруч инших шахтарів, сидів і чекав. Дерчали електричні дзвінки, дзенькали телефони, бігали, метушилися, човгаючи по підлозі ногами, конторські парубчаки, по різних кімнатах безупинно клацали щоти, сопли й важко зітхали шахтарі; де-котрі дрімали, клякаючи носами.

Старий Панас сидів у глибокій задумі й чекав, поки прийде до контори пан інженір, щоб і собі за иншими довідатись про власну справу. Що справа у нього була не аби-яка, це—він певний був—інженір одразу зрозумів, а що його й досі не кликано до контори, й він мусів сам прийти нагадувати про неї, то запевне хіба тільки через те, що інженір забув на який час про нього, бо на теж і діла в того інженіра, як то кажуть, повна голова: де йому втримати все на думці! А вся річ ось у чім.

Тижнів зо-два тому, старому Панасові трапилось нагле несподіване лихо. Служив він у шахтовій етайні за конюха, бо нічого иншого вже робити не міг через свою старість; а син його, молодий дужий шахтарь, рубав у „забої“ ³⁾ вугілля. Сталось якось так, що стеля по-зад молодого забойщика завалилася, й товариші, котрі позбігалися, почувши гуркіт, ледве вчували тільки його здавлений голос, схожий на стогін з могили.

Недовго гаючись, шахтарі почали відкопувати сердешного забойщика, а старий Панас стояв увесь скам'янілий і не міг поворухнутись. Він нічого не говорив, навіть не плакав, а тільки шаленими очима дивився, як спітнілі, чорні, перелякані теж, шахтарі, з блискучими очима, жваво одкидали сірий, важкий, як камінь, глей, щоб хутчій вирятувати може вже напівживого товариша. Тьмяно бли-

¹⁾ Рукоятчик—шахтарь, котрий зверху, біля ствола, доглядає за спусканням та підійманням кліток а також лічить, скільки робітників спускається в шахту і скільки вагончиків вугілля підіймається з шахти нагору.

²⁾ Породи—глей; хто на породі—хто на глек?

³⁾ Забой—кінець печери, де саме рубають вугілля.

мали й страшенно задили лампи; дзюрчала вода поблизу; бігали по стінах химерні тіні; похмура, нічим не підперта стеля грізно мовчала, і мовчання її не віщувало нічого доброго...

Прийшов штейгер, молодий безвусий юнак, з обличчям гарненької павночки. Вхопивши й собі заступа, силкувався він допомагати робітникам, але тільки перебивав иншим. Він навіть не розгнівався, як звичайно, коли якийсь огрядний шахтарь, з рудою, посипаною вугільним порошком, бородою, з пересердям гримнув на нього:

— Чи не пішли-б ви геть, ваше благородіє! тільки перебаранчаєте отут...

Штейгер кинув заступа й одійшов набік.

Промайнуло скількись томливих, страшних своєю тасмністю хвилин, за які батькові трохи не розірвалося серце від жаху й розпуки. Нарешті, заступ одного з шахтарів, одкинувши величезний шматок глею, зробив діру в завалі. Завалений кинувся до неї, і всі, побачивши це, з полегченням зітхнули, але пораяли товаришеві підождати, поки зроблено буде більший вихід. Старий Панас заридав, як дитина: міг-би, то сам вліз-би в діру, щоб упевнитись, що син цілий.

Повеселішали й шахтарі й почали навіть жартувати.

— Живий?

— Живий, тільки налякався дуже.

— Ат, дурниці! Зараз одкопаємо.

— Ізведи із темниці душу мою,—завів один з шахтарів, колишній півчий.—Ну, товаришу, вилазь! Годі тобі там ніжитись!

Вони поступились назад, а з діри виліз блідий, як смерть, Панасів син. З глухим риданням старий кинувся на шию синові й застиг в його обіймах. Не встиг він випустить сина, як раптом од стелі одірвалася величезна брила глею і вдарила сина по голові: молодий шахтар упав, навіть не застогнавши.

Старий Панас опам'ятався вже після того, як його видано було „на гора“ й однесено додому...

Та живий мусить про живе й дбати. За кілька днів він одужав, але в шахту вже не міг лізти, навіть дивитись на неї не міг без ненависти, без сліз, викликаних тяжким горем. Сина його було поховано далеко-далеко від шахти, на селянським кладовищі.

Покликали діда в поліцію. Надзиратель питав, як вбито сина, та при самій згадці про це Панас заридав, як дитина, і йому звелено було вийти, бо надзиратель був страшенно нервова людина і не міг бачити сліз.

Проминуло ще кілька день, але старого нікуди не кликано й нічого йому не говорено Працювати в шахті тепер він зовсім нездужав, а їсти однаково треба було. Він знав, що за вбитого сина контора повинна заплатити йому; тому, не дочекавши, поки покличуть його, старий взяв ціпок і, крехтячи, сам почвалав до контори, щоб відатись, врешті, коли буде заплачено за смерть сина.

О сьомій годині до контори надійшов інженір-управитель, молода невеличка людина, з білявим волоссям на голові й сірими пукатими погордими очима. Не звернувши жаднісінької уваги на те, що шахтарі підвелись і низенько вклонились йому, він мовчки пройшов поуз них до свого кабінета. За ним пірнув грубий червонопикий підрядчик, що поставав на шахту ліс. Де-які з шахтарів підійшли, одхилили двері до інженіра й несміливо зазирали туди, але почувши грізне: „Зараз, зараз, підождете!“ хутко причинили їх і стали по черзі:

— Тобі чого?—Спитав інженір, коли старий Панас, дждавши черги, ввійшов у кабінет.

— Я... я за сина спитати...—відповів тремтячим голосом старий шахтарь, і брудною полою витер очі. Він почував себе страшенно нахабним і винуватим, що ліз на очі начальству, тому зігнута, сухорлява й виснажена постать його виявляла безмежну покірливість.

— За якого сина?

— За сина... за Івана Латкина.

— Латкина?.. Тривай, щось чув...—потер лоба інженір.—Ага,—нарешті, пригадав він,—це той, що в шахті задавило?

— Еге-ж, еге, той самий,—зрадів старий і навіть скривив свої старечі уста в усмішку.

Це не сподобалось інженірові, й він насунив брови.

— Ну, то що?

— Стже прийшов до вашої милости...

— Цеб-то?

— Та спитати, яка-ж мені старому та хворому поміч буде грошима?.. Один-же син... я старий...

— Ну да, але до того, що він один у тебе й що ти старий, конторі діла немає.

— Як немає,—захвилювався старий Панас,—адже-ж його вбито.

— То що?

— То полагається-ж по закону...

— Так, так. Але... то тільки за тих ми мусимо платити, кого вбито через нашу недбалість. А твого сина прибило через... е... е... вашу з ним власну необережність.

— Я... як-же це?

— Ти не знаєш? Хіба тобі не читано протокола?

— Я не розумію...

— Хм... говоріть з ним... він не розуміє,—з досадою звернувся інженір до підрядчика, котрий, запобігливо посміхнувшись, поспішив згодитись із ним. Його-ж було одкопано живим... ти це знаєш?

— Еге-ж, еге, живим, так тошно...

— Ну от... А коли-б він одразу був одійшов від того небезпечного місця, а не обіймався, не ніжився з тобою, то запевне й досі був-би цілий і здоровий. Виходить, що сам він та й ти винуваті.

Панас стояв і переляканими очима дивився на інженіра. Підрядчик величезною хусткою витер своє гладке, спітніле обличчя й кашлянув.

— Кхе... страшенно безглуздий народ.

Інженіра дратувала вже ця, як йому здавалось, цілком зайва розмова.

— Чого-ж ти стоїш?—визвіривсь він на діда.—Ти зрозумів мене?

Панас хитнув головою, ще трохи простояв і, непритомно пересовуючи ноги, вийшов з кабінета, не причинивши дверей. Видно було, що старий шахтарь був справді не з тямких і... не зрозумів.

Завдання: *Напишіть сами оповідання з шахтарського життя.*

Шахтарь.

Вірші Миколи Чернявського.

У сажі, чорний, як мара,
Рукою піт з лица втира
І кайлом уголь б'є і б'є
В норі шахтарь. На його лле
Мутна, холодная вода,
І лампа світиться бліда,
Моргає стиха, мов дріма,
Повітря дихати нема.
Чи скоро зміна? Голова
Звиса, неначе нежива...
Півсуток цілих у норі:
Тут знайдуть смерть багатирі!
І тут працює чоловік,
І не один, не другий рік...
Чи скоро-ж зміна?.. Сил нема.

Але робітник не дріма.
Бо ще уроку не зробив,
І гляне часом він назад,—
Там нор чорніє цілий ряд...
Струмні води із їх біжать...
Безсонні криси шарудять...
І всюди внорах у землі
Кують підземні ковалі,—
Такі-ж нетяги-шахтарі,
Кують з зорі і до зорі...
Добро їм там, в глибу землі,
Без неба, сонця, у норі
Дорогу в пекло прокладать,
Багатим гроші добувать.

Напис в руїні.

(З єгипетських барельєфів).

Вірші Лесі Українки.

„Я, царь царів, я сонця син могутній,
Собі оцю гробницю збудував,
Щоб славили народи незчисленні,
Щоб тямли на всі віки потомні
Імена...“ Далі круг і збитий напис.
І вже ніхто з нащадків наймудріших
Царського імення прочитати не може.
Хто збив той напис,—чи сперечник-владарь,
Чи просто час потужною рукою,
То невідомо. Дивним везерунком
Багато слів пописано край нього
Про славу безіменного владаря,
Змальовано царя славетні вчинки:
Он царь сидить високо на престолі,
Нороди подолані йдуть з дарами
Коштовними й додолу клонять чола,
А він сидить, немов камінний ідол
Під опахалами в барвистих пер.
Лице його подібне до Тутмеса
І до Рамзеса, і до всіх тиранів.

Он далі він, схопивши за волосся
Одразу цілий гурт якихсь повстанців,
Кривим мечем над ними замахнув.
Лице його подібне до Тарака,
До Менефта, як і до всіх тиранів.
З лицем тим самим, він левів полює,
Левіатанів ловить, б'є пташок,
І їде полем через людські трупи,
І бенкетує по своїх гаремах,
І на війну жене своїх підданих,
І посилає на роботу люд, —
На ту страшну єгипетську роботу,
Що має вславити царське імення.

Іде той люд, мов хвилі в океані,
Без ліку, без числа на бойовисько
І стелеться під ноги коням царським.
А хто живим zostався з того люду,
Той гине на єгипетській роботі:
З його могили хоче царь зробити
Для себе пам'ятник — хай гине раб!

І раб копає землю, теше камінь,
Приносить мул з ріки і носить цеглу,
Виводить мури, статуї великі,
Запрігшись, возить самотужки й ставить
І щось буде вічне і величне,
Щось незрівняне і потужно-гарне,
Мальоване, мережане, різьблене,
І кожна статуя, колона, малювання,
Мережечка, різьба і навіть цегла
Незримими устами промовляє:
„Мене створив єгипетський народ“.

Умер давно той царь з лицем тирана,
Зоставсь по ньому — круг і збитий напис.
Співці, не марте! вчені, не шукайте,
Хто був той царь і як йому наймення:
З його могили утворила доля
Народу пам'ятник — хай гине царь!

Завдання: 1) Нагадайте, що відомо вам про гробниці фараонів і про єгипетську роботу з лекцій історії

2) Хто, кому й за що будував пам'ятники в старі часи; хто, кому й за що будує пам'ятники тепер?

Каменярі.

Вірші Івана Франка.

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна та пуста і дика площина,
І я, прикований ланцем залізним, стою
Під височенною гранітною скалою.
А далі тисячі таких самих, як я.

У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любови жар,
І руки в кожного ланці мов гадь обвили,
І плечі кожного додолу ся схилили,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

У кожного в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам згоря як грім гремить:
„Лунайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносить і труд, і спрагу й голод,
Бо вам призначено скалу оцю розбить“.

І всі ми як один зняли угору руки,
І тисяч молотів о камінь загуло,
І в тисячні боки розприскалися шути
Та відривки скали; ми з силою роздуки
Раз-по-раз грімали о кам'яне чоло.

Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти греміли раз-у-раз;
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували;
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

І кожний з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд.
Що аж тоді підуть по сій дорозі люде,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.

Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не багатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали:
На шляху поступу ми лиш каменярі.

І всі ми вірили, що власними руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт;
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

І знали ми, що там далеко десь у світі,
Який ми кинули для праці, поту й пут,
За нами сльози ллють мами, жінки і діти,
Що други й недруги гнівнії та сердиті
І нас, і намір наш, і діло те кленуть.

Ми знали се, і в нас не раз душа боліла.
І серце рвалося і груди жаль стискав;
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла,
І молота ніхто із рук не випускав.

Оттак ми всі йдемо в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі
І щастя всіх прийде по наших аж кістках.

Завдання: Тут борців за визволення зображено в поетичнім образі каменярів, що пробивають скалу неволі. Утворіть сами подібні нові образи для борців за визволення.

У долині село лежить...

Вірші Івана Франка.

У долині село лежить,
По-над селом туман дріжить,
А на горбі край села
Стоїть кузня немала.

А в тій кузні коваль клепле,
А в коваля серце тепле,
А він-клепле та й співа,
Всіх до кузні іззива.

„Ходіть люде з хат, із поля:
Тут кується краща доля,
Ходіть люде по-рану,
Вибивайтесь з туману“...

Та тумани хитаються,
По-над селом згущаються,
Розляглися по полях,
Щоб затьмити людям шлях.

Щоб закрити їм стежини
Ті, що вгору йдуть з долини
В тую кузню, де кують
Ясну зброю замість пут.

Серед інтелігенції.

Мужик.

(Оповідання Ольги Кобилянської).

Кілька разів чую регементову музику, все пригадується мені одна пригода з молодих літ. Це діялося в одному великім місті, в місяці серпню і як раз в полудневій порі.

Я знаходився в товаристві панських польських дам і оглядав прегарні ручні роботи, що мені їх показували. Були це на темнім оксамитнім тлі штучно і дуже густовно вигаптовані гірлянди квітів, кятиць і арабесок.

Я говорив їм кусливі фрази, бавив такими-ж дотепами, а вони „кололи“ мене.

Одна з них, „панна Ванда“ (в неї були ніжні, плекані, аристократичні руки) говорила дуже багато про освіту, про гуманність, про чуття, стояла зі мною майже завжди на военній стопі і звала мене глумливо: Гайне.

До сьогоднішньої днини не знаю, що споводувало мене тратити з нею стільки часу...

В сміхах і жартах зачули ми нараз регементову музику. „Панна Ванда“ метнулася, немов мотиль, до скляних балконових дверей, схованих за тяжкими плішовими драперіями, і ми вийшли всі троє на балкон, розглядаючись з веселою цікавістю на всі сторони в долину.

З одної побічної широкої вулиці висипалася під тактовними звуками музики темна, правильно і рівно-однаково ступаюча, довга маса людей—військо.

Звичайно індиго-сині, а тепер запорошені блюзи і уніформи здавалися сивими. Сонцем опалені і з утоми і голоду також потемнілі обличчя людей видавалися мені мало що не чорними.

Ступання цієї маси—одностаїне, важке, механічне, яке-ж характеристичне і як тяжко його забути! Ні, як раз тепер не були це люде. Це був якийсь математично до купи зложений механізм, котрого душу становив сухий такт музики і котрий порушав і двигав усе вперед це ціле діло штуки й насильства.

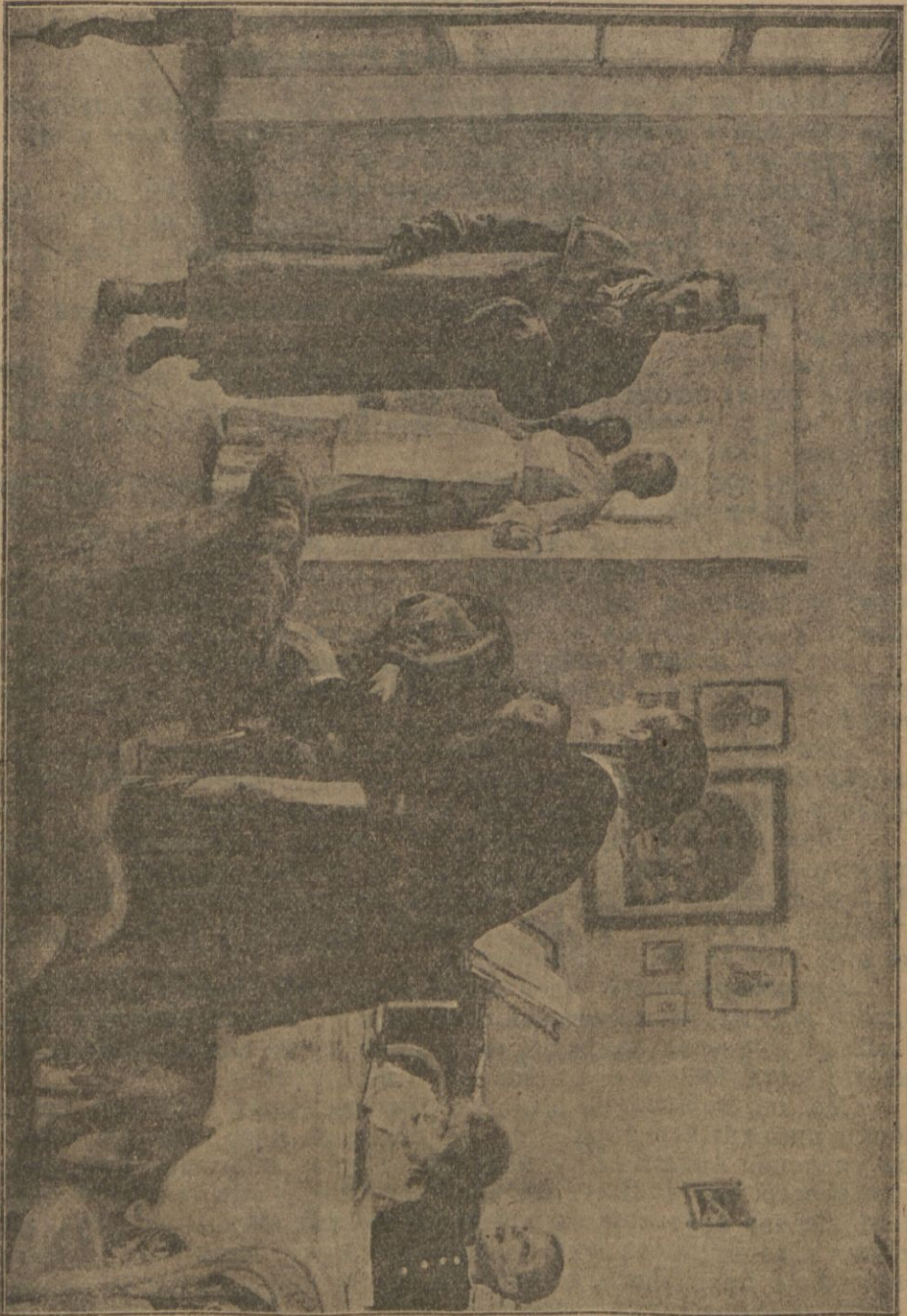
Один однісівський член цього механізму, саме в посліднім ряді одного відділу, не виконував своєї задачі. Чоловік той був менший і слабший від своїх камратів, не держав чи не міг з ними кроку держати і, остаючись все о крок позад них, храмав.

Мої очі ви'ялились в його величезні, грубі, з сухоти аж почервонілі шкіряні чер-вики, і я собі уявив на його носі глибоку рану. Це уявлення викликало у мене миттю силу найприкріших спогадів з військового життя. Я згадав всей труд його і всю утяжливість служби його. Згадав брутальність поведення де яких наставників, брутальність майже казочну, а до того неописану муку простого, до військової служби не привченого, до свободи привикшого селянина—його жаль і тугу за своїм тихим і простим світом, — і мене зацікавило обличчя нездатного вояки.

На нім мусіло бути щось вирите, якесь терпіння, отупіння, або може німий увіг? Однак сонце жарило так сильно, що я прижмурился на хвильку очі і, заслоняючи їх рукою, бачив лиш, як він болючу ногу волік насилу за собою...

„Що за прегарний образ!“ кликнула біля мене стояча полька з ентузіазмом. „Ах, Вандо, он там на чолі посліднього відділу—бачиш

Повернувся.

Реші.

того офіцера з піднятою шаблею? Ох, так нехай-би ішли всі наші на наших ворогів... ах, Вандо!”

„Я бачу, Ядвіго. Однак, не вважаєш? Цілий образ споганює в посліднім ряді храмаючий хам!”

Мені бухнула вся кров до лица, і я споглянув на них. На їх гарних, свіжих устах тремтів ще погірдливий усміх, а очі „панни Ванди“—великі миготячі зорі—дивилися холодним поглядом у-діл.

В моїх руках знаходився ще „Конрад Віленрод“, котрого—входячи на балкон—забув я положити на столі. Тим шпурнув я, не тямлячись з якогось раптового, майже бурливого роздраження, паням перед ноги і, склоняючись з лиховісним усміхом, звернувся до дверей.

„Пані Ядвіга“ повздержала мене панським рухом.

„Не знаю, мій пане, якого рода думки заволоділи вами в тій хвилі“, сказала з ледяним супокоем гордо. „Однак, як смієте забувати, що знаходитесь в нашій товаристві?“

„В чийм товаристві?“ слитав я.

„В товаристві польок! Не забудьте цього на другий раз!“

У відповідь склонився я лиш іроничним уклоном і пішов. Але ніколи—і до смерти ні!—не забуду тону, в котрім прозвучали в слід за мною слідуючі слова:

„То хлоп, Ядвіго...“

„Русін, Вандо!“

Завдання: 1) Наведіть приклади з життя, де-б естетизм входить у суперечку з гуманізмом.

2) Змалюйте психологію аристократки на підставі цього оповідання.

3) Що значать останні слова Ванди та Ядвіги?

О д н о с л о в о.

(„Оповідання старого якута“. Поема Лесі Українки).

Було їх тута три, „чужих“ людей:
тепер нема. Один умер одразу,
як тільки-що приїхав, був слабій,
такий, як дівчина, огнем все дихав,
не їв нічого, тільки сніг і лід,
і з того вмёр. Другий „чужий“ поїхав
кудись, не знаю, може що додому,
а може далі, ми не розібрали,
як він казав. А третій заставався
ще довго тут. І сам у хаті жив,
не хтів нікого. Я ходив до нього,
мій син ходив, сусіди теж ходили.
Приходили—він нам казав: „сідайте“
(так і казав по-нашому,—навчився
і цього слова, й інших слів багато).
І ми сідали, він давав нам чаю
і до вогню пускав, і так давав
що-небудь, що просили. тільки часом
нічого не було, то так сиділи,—
він в книжку дивиться, а ми на нього.
І довго так, аж поки пудно стане.
А спати не давав у нього в хаті.

Казав: „ідіть, я буду спати сам,
я буду сам“—і так покаже палець
один, що так один він буде в хаті.
І вже тоді, як хто не йде, він візьме
за плечі й виведе за двері геть.
Не бив, а так виводив—він ніколи
не бив нас. Як лихий бував, тоді
кричав, ногами тупав, щось багато
по-своєму балакав, тільки ми
того не розуміли. Часом так,
хто зна, чого він сердився—чужий,
його не розбереш... Ну, все-ж був добрий,
не то, що наш „тойон“¹⁾. У нас казали,
що може він дурний, того і добрий.
Але-ж дурний хіба на книжці знає?
Він знав, куди і звідки річка йде,
і хто від чого хворий, хто умре,
хто видужас. Він багато знав,
дурний того не знає. Ми питали,
чи він розумний, і чи в нього дома
усі такі? То він сміявся тільки,
нічого не казав, не вмів сказати,
а може не хотів. Він потім знав
багато говорити і пісень
навчився наших,—дивиться на книжку,
таку, що сам зробив, і так співає,
як ми колись співали, геть до слова.
А пастки ставити і невід затягати
не вмів і не навчився, хоч і хотів.
Морозу він боявся. Рідко-рідко
виходив на мороз. Тоді, як сполох²⁾
бувало видко, він тоді виходив,
хоч і мороз, любив на те дивитись.
У їхній стороні нема такого.
У їхній стороні й зимою сонце
і щось таке росте, що в нас немає.
і різне єсть таке, що ми не знаєм.
Він нам хотів про все те розказати,
але у нас те все ніяк не зветься—
казав „чужий“—нема в нас слів таких.
Він нам по-своєму казав слова,
як зветься це і те, я знав тоді.

¹⁾ „Тойоном“ звать на півночі усякого начальника.

²⁾ Сполохом звать різнобарвне саяво на небі, що дуже часто буває
видно вночі в холодних північних краях.

тепер забув—давно було, старий я,—
тоді ще молодий був. І „чужий“
був молодий, а борода велика...
Ще поки був здоровий, не така
була та борода, а як заслаб,
то виросла така, що аж по поле,
так наче в казці. В нас таких немає.
Він їв, і пив, і спав, все, як здоровий,
казав: „нічого не болить“. А схуд
і перше все лежав, дивився в стіну,
ні з ким не говорив і виганяв,
як хто приходив в хату. Потім раз
прийшов до нас у хату сам. Багато
казав нам і співав своїх пісень
все про таке, що в нас його немає,
ми слухали, а потім всі поснули.
Прокинулись—він плаче. Ми питаєм:
„що хто тобі зробив?“—„Ніхто нічого“.
Так і пішов, і більше не приходив.
А ми ходили часто до „чужого“,
як він лежав. Він вже не був лихий,
не виганяв нікого, тільки часто
так якось плакав і сміявся разом
і все хотів одно якесь там слово
нам розказати так, щоб зрозуміли,
казав, що легше буде, як розкаже.
А ми таки того не розібрали,
то щось таке, що в нас його немає.
Не раз казав, що якби те одно
йому хтось дав, то він-би був здоровий.
Питали ми, чи то яка рослина,
чи звірь, чи птиця, страва? чи одежа?
Казав, що ні. Раз батько мій сказав:
„Якби тут був твій батько або мати,
брат чи сестра, чи жінка, певне-б ти
тоді здоровий був—це-ж певне їх
немає тут, і може й зветься там,
як в нас ніхто не зветься?“ Він подумав,
а потім головою покивав,
і каже: „ні, ще гірше-б я журився,
якби й вони усі були в цій пущі,
якби й вони без того пропадали,
без чого я тут гину“... Батько мій
спитав його: „А в вашій стороні
того багато є“? Він знов подумав,—

такі якись у нього стали очі, як в оленя, що на морозі плаче. „Ні, каже, в нас його теж не багато, ми більше мучимось, коли-б здобути, ніж тішимося з нього, але все-ж нам часом хоч здається, що вже маєм хоч трощечки, або от-от здобудем, або хоч забуваєм, що нема.

Але-ж ми живемо хоч трохи... ну, не знаю, як це по-вашому... не так, як тут живуть“. На це і я сказав: „та вже-ж у вас і їжі й всього більше“. — „Ні, не те,“ сказав чужий, —я не про те кажу.

Ну, от коли хто хоче вийти з крти,¹⁾ а тут його не пустять, ще й прив'яжуть, то як по-вашому, де він сидять?

—Та вже-ж у юрті, всі ми загукали.

—„А як не в юрті, а де-небудь так, аби це там було, де він не хоче, то це як зветься?“—Тут ми не вгадали; один казав: „у лісі“, другий „в полі“, —усе не доладу, а я мовчав.

бо що так говорити, як не знаеш?

Чужий усе загадував: „Ну, добре, а як то зветься, як хто має пташку таку, що довго вже сиділа в нього, і випустить летіти, як сказати,

куди він випустить її? „Знов кажуть хто „в поле“, хто „в тайгу“²⁾, а хто—„на сніг“.

Чужий розсердився та вже до мене:

„Ну, каже, як тебе тойон посадить в холодну“... „За що він мене посадить?

Я заплатив усе“,—кажу чужому, та й сам розсердився. Той засміявся.

—„Ну, каже, не тебе, так кого,—то що тому найгірше у холодній: чи те, що їсти й пити не дають, чи те, що родичів нема в холодній, чи те, що йти додому не пускають і не дають робити, що він хоче?“

—„Та як кому, хто що найбільше любить,“—сказав мій татко. Тут чужий зрадів

¹⁾ Юр тою зветься курінь, вкритий повстю або звірячими шкурами. В таких юртах живуть люди по холодних північних краях.

²⁾ Тай гою звать в Сибірі величезні темні ліси, що веривають собою сливе всю країну.

(не знаю вже, чого) і знов питає:

— „Огож, коли хто любить, щоб пускали ходити скрізь, робити все, що хоче.

то як сказати, що він любить? тільки одним сказати словом? Ну, хто скаже?“

Тут хто сказав: „робити“, хто — „ходити“ а хто — „не знаю“. Зморщився чужий:

„Ні, каже, все не те, немає слова.

Ну, я вам так, без слова розкажу, ви тільки добре слухайте“. — „Та добре“;

сказали ми, хоч нам уже обридло, та жаль було чужого, бо слабій.

Він став казати: „Бачите, для мене найкраще те, як можна скрізь ходити

і все робити, от цього й немає“.

Ми засміялись: видумав чужий!

Він скрізь ходив куди і ми ходили,

хіба що сам не хтів, коли мороз,

а то ходив на влови і на рибу

і раз далеко їздив до „чужих“,

і до тойона, та й до нас приходив,

усюди був, і все робив, що хтів:

що тільки мав, не одбірав ніхто.

„Хто-ж не дає ходити і робити?—

кажу йому—не ми-ж?“— „Та ні, не ви“.

— Хіба тойон? Так він коли приїде.

А ти собі тим часом скрізь ходи

і все роби, що хочеш, ми не скажем

тойонові.— „Тойонів тих багато,

не тільки цей один“,—сказав чужий.

— Так ті ще далі, ніж оцей, бо зроду

сюди не приїздять, ти їх не бійся,

не знатимуть,—вмовляем ми чужого,

а він махнув рукою: „Що казати вам!

Не знаєте. Куди я тут піду?

І що я тут зроблю у вашій пуці?

А геть від вас поїхати не можу,

нема-ж мені тут... ех, немає слова“.

Та як замовк чужий, то так до ночі

просидів і до нас не озивався.

Не знаю й досі, що йому зробилось,

що він такий лихий в той вечір був.

І нащо там йому здалось те слово?

Нема, ну, то й нема! багато слів

було у нього в книжці, ну, й казав-би

собі, яке хотів, а ми не знаєм,
у нас нема книжок і мало слів.
Еге, не доказав я про чужого.
Так знаєте, умер він. Я до нього
усе ходив. Питав я раз його,
чого він умирає, чи з морозу,
чи з кого слабість перейшла на нього
(він часом так про інших говорив,
коли хто умірав),— „тож ти розумний,
сказав я,—знав про інших,—знай про себе“.
А він сказав: „я знаю, я від того
вмираю, що у вас ніяк не зветься,
хоч єсть його без міри в вашім краю,
а те, від чого міг-би я ожити,
не зветься теж ніяк, немає—слова,
але його самого в вас нема...
Якби було хоч слово, може-б я
ще й жив-би з вами“... і чужий аж плакав,
як те казав, і я заплакав з ним,
бо жаль було чужого, добрий був.
А тее слово раз мені казав
чужий по-своєму, та я його забув.
чуже воно та й що ним називати?
Не треба нам його. Чужим, бач, треба,—
казав чужий, що не один вмирає
отак, як він, і ще умре багато...
Уже-б ми їм казали тее слово,
як хто з чужих людей отак заслабне,
так що-ж, коли його у нас нема.
І що воно й до чого тее слово?
То, певне, чари, то якесь закляття,
коли від того люде умирають...

Завдання: 1) Якого саме слова не знали якути?

2) Філологи вказали, що це слово є в якутів, і Леся Українка помилилась. Але чи має це значіння для поеми, як художнього твору?

3) Хто був цей „чужий“? Що ви знаєте й що читали про політичних засланих на Сибірі?

Х О.

(Уривок з оповідання Михайла Коцюбинського)*).

Ліс ще дримає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, ясно вкриті краплистою росю. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься з свого затишку. Ліс ще дримає... а з синім синім небом вже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спашне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся врешті ліс і собі заграв... зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травці комахня, розітнулося в гущині голосне щебетання й полинуло високо, — туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами...

На галяву вискакує з гущини сарна і зачарована чудовим концертом, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрїю, що чорніє на узліссі поміж деревами, і слуха.

Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витрїща очі й немов порина весь у море лісових згуків...

Аж ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руки — простяглось до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві, де гостро на тлі золотого світла вирізняється струнка постать сарни.

У цю величну хвилину тихо розгортаються кущі, і на галяву виходить — Хо. Мов туман той, сива борода його м'якими хвилями спада аж до ніг, черкається росяної трави. З-під білих, кострубатих брів з глибоких западин визирають добрі а лукаві очі.

Вийшов Хо на галяву, сперся на сучковатий костур, майнув довгою бородою — і повів од неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева. І враз затремтіло молоде листя, зашамотіло, струсило з себе дош самоцвітів. Жахнулася сарна й зчезла в гущавині, лишивши зелені сліди на синій від роси траві. Страх обгорнув зайця, додав ще більшої прудкості його ногам... Сполохались пташки й в одну мить ушухли. Тихо стало в лісі — страх, як тихо. Тільки бородатий дідуган Хо, старече хіхикаючи в бороду, стоїть на галяві.

— Хе-хе-хе! І чого жахаються, дурні? — шамкає він беззубим ротом. — Діда Хо, що світ признає страхом? А дід цілком і не страшний. Ось погляньте... Та ба — тим-то й лихо, що ви не зважтесь звести очі на діда, тим-то він і в'являється вам страшним... Хе-хе... І завжди так... і всі так... Ні, не бреші старий — не всі... На твоїй довгій, тисячолітній ниві життєвій не одна стрівалась істота, що сміливо зводила очі догори, відважно зазірала тобі в вічі й тоді... О, тоді гарно було обом нам... бо смільчак, перевірившись, що жався по-дурному, набірався нової, ще більшої відваги, а ти, старий, чув, що може незабаром даси спокій напруженим кісткам... Жахаються, а не знають, що страх тільки й існує на світі полохливістю

*). Михайло Коцюбинський (народ. 1864 року, вмер 1913 року) належить до найкращих наших письменників нового часу. В кращих творах своїх він дає малюнки не етнографічного чи побутового реалізму тільки, але реалізму художнього, надзвичайно витонченого та майстерного; Коцюбинський володів глибоким психологічним аналізом і був бездоганним стилістом. Світогляд його пройнято щирою та мудрою любов'ю до людей і природи. Він залишив оповідання, повісті й новели.

других, що старий Хо порохом розсипав би-ся, коли-б усе живе хоч раз зважилося глянути йому в вічі... Хе-хе! Дурні, дурні... Тільки старі ноги труджу через дурнів... От, як втомився... е-е...

І Хо справді з великою напругою ворушить ногами, крекче та, спіраючись одною рукою на костур, а другою розгортаючи довгу сиву бороду, сідає на траві спочити.

Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша. Все живе, затаївши духа, не співає, не кричить, не ворушиться, не живе. Від ведмеда до мурашки — все спараліжовано страхом. Рослини бояться навіть тягти сік з землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені на ніч квітки. Пустотливий парус сонця зупиняється в зеленій гущині і лиш здалеку придивляється до сивої, мов туман той, борода діда Хо, і не відважується наблизитись, не вважаючи на непереможне бажання попустувати з тою бородою.

Хо сидить на росяній траві, а стара пам'ять його підсовує йому образи колишнього, образи, де свіжими, яскравими фарбами малюються події духа людського. Ось і ті високості, на які здійнялись може вільний дух людський, а ось і ті провалля, де на дні самому, скутий, як невільник, плазує він у поросі й темряві... Ось, волочачи кайдани, покволою, віками цілими, проходять люде — забиті, залякані люде й не наслідуються звести очі на Хо, глянути страхові в вічі... Хо знає, що тільки одиниці зважуються на це, а зважившись, знаходять силу розбити кайдани. Ой, коли-б хоч одиниць тих було більше, може не довелось-б старому мордуватись отак, блукаючи по світах, може-б зложив він кістки в домовину, бо вже ті кістки давно просяться на спочинок... Ех, коли-б... а тим часом страх владно панує на землі, змагається з приязню, з чесними пориваннями, з обов'язком, ламле життя, безсилим чинить не то поодиноких людей, ба й цілі народи...

Страх, прищеплений дитині, виплеканий аномальними умовами суспільними, він стає чіпкою пошестю, робиться потугою, що тамує вічний поступ усього живучого... Страх... Хо — страх. А який з його страх, коли він виразно відчуває себе порошком, немічною руїною, яку тільки полохливість людська жене з кінця в кінець світа, наперекір волі Хо, робить його злим гнієм людськості... Ех, доле, доле щербата! Товчись, мов Марко по деклі... От і тепер: гарно навкруги, спочити-б, а пора на роботу... на роботу... Хе, хе! Ну, вставай, діду, пора...

Хо ще раз глянув на мовчазну природу, звівся, обгорнувся, як туманом, сивою бородою й подався стежкою з лісу на шлях.

А ліс ще якусь хвилину стояв нерухомий, мов мертвий. Далі — дерева затремтіли, стрепевулись, розгорнули листочки... Промінь стрибнув на полянку просто до звинених квіток, пташки заспівали, комашня заметушилася, ліс загомонів, природа знов віджила...

Макар Іванович Літко встав мабуть з ліжка лівою ногою, бо так йому сьогодні не по собі щось, усе його дратує, усе турбує. Уночі, правда, змучив його поганий сон. Ото снилось йому, що в його був трус, що при трусі тому знайдено кілька примірників тоненького збірника творів українського поета-самородка Рябоклячки, — збірника, пущеного пота bene цензурою, але виданого його коштом і то в великій таємниці, треба додати. Непрохані гості грізно випитували Ма-

кара Івановича, звідки взяв він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх, а Макар Іванович, наляканий, зрошений циганським потом, брехав, що купив їх тільки за-для їх дешевини, маючи потребу в папері для обгортання снідання своїм дітям-школярам, що він не знає, про що пишеться в книжках тих, бо не вмів навіть читати по-українському та що взагалі нічого спільного з так званими „малороссами“ не має й не хоче мати... Йому однак не понято віри, потягнуто його з дому, страхано в'язницею, карами, засланням... Макар Іванович виправлявся, прохав, мало не плакав, врешті почав пручатися і... прокинувся. Прокинувся й плюнув. А де-ж! Приснитися-ж таке, змордує, нагодує дріжками... Тьфу!.. А все через вечерок той вчорашній у „молодих“ українців... От як не хотілось йому йти туди, а треба було... Прохано старших; якимось ніяково не піти. Ну-ж і наслуховався він там. Це... це просто божевільні люди, ті „молоді“. Це — кандидати на шибеницю на кращій кінець. Давай їм зараз усе — і свідо-му українську інтелігенцію, і народню освіту з добробутом, і рідну культуру, і героїв, і патріотів, і грушки на вербі, і зірку з неба... Ні, він не міг далі слухати, не міг пробувати далі в товаристві шалених, що самохить ідуть під ніж... Він просто втік з вечерниць, за-туливши вуха, озираючись, чи хто не помітив його навіть близько хати, де було зібрання.

Адже й він українець, і він патріот... це доведено не раз і не двічі. Хто, як не він, ще за часів студинства, вісім місяців висидів у в'язниці? Правда не в українстві шукати всіх причин того в'язнення, але якимось приємно тепер, коли вже лихо давно минуло, залічити тих вісім місяців на карб патріотичного страждання.

Далі — хто, як не він, підтримує молоді таланти, так потрібні „Малороссії“? Адже він не пожалував 100 карбованців на видання творів самородка Рябоклячки, а позаяк творів тих ніхто не купував — на власні гроші набув сотню примірників, щоб послати на село, до своїх, і таким робом довести, що вірний демократичним принципам, не розриває звязків з народом, пам'ятає про його духові потреби... Адже всі знають, що вже десять літ збирається написати він наукову розправу на українській мові, хоч та мова, страх як бідна, яка нездатна до наукових праць. Він згоджується, що не знає мови... так якимось не було часу вчитись... І через те мусить балакати по-московському, здобуваючись инколи на макароничні фрази. Але так відомо всім, що він все збирається простудіювати трохи українську мову... А на роковинах, на вечерницях — хто так патріотично (без жартів) п'є горілку, так щиро заведе пісні, вдарить трепака?... А скільки страху набратися, скільки натремтїтися, скільки обережності треба, щоб не зрадитися перед ворогами! І це ще не патріотизм? Мало на цьому ще? А вони патріотів шукають...

Макар Іванович сдвиг плечима й почав ходити по покою взад та вперед. Очевидячки думки ці не заспокоїли його. Щось ще турбувало його, залазило до серця, зазірало під шкуру комашнею. Макар Іванович був неспокійний. Ану-ж хто спостеріг, як він увіходив або виходив з зібрання „молодих“? А що тоді буде? Погана справа... Лихий поніс його туди, до тих божевільців. Чи не краще то було піти „на вінт“ до сусіда? Ат... А тут ще сон такий, наче віщує щось. Погано... Е, що там врешті сон—дурниця. Воно якимось не пристало людині з вищою освітою, з поважним становищем значного урядовця вірити в сон, як вірить у них темна, неосвічена баба на селі... А проте на серці наче мшні шкрябуть.

Макар Іванович зупинився перед дзеркалом, звідки визирнуло до його чепурне, але пом'яте вже обличчя з шпаківатою бородою, з довгим українським носом, хитрими сивими очима та виплеканим волоссям, що мов кримським смушком вкривало йому голову. Кокетним, навиклим рухом поправив він бороду й волосся, осміхаючись до думки, що не понизився ще курс його в жінок. Але це не допомгло. Сон та вчорашній вечір не йшли йому з голови, дратували нерви. Він усе сподівався чогось лихого.

Ураз — дзвінок.

Макар Іванович так і жахнувся, так і затремтів увесь. Неспокійним поглядом окинувши покій, немов бажаючи запевнитись, чи там нема чого небезпечного, він сам побіг відчиняти двері.

— О-ох! — з пильгою зітхнув Макар Іванович, вертаючись до покою з пачкою кореспонденцій. — Листоноша.

Незвовним рухом відкинув він на-бік „Свет“, „Киевскую Старину“, „Зорю“ й узявся за листи.

Відкритка Від кого-б це? А-а, від брата-бурсака..

Прочитавши заледві кілька слів, Макар Іванович почервонів, підплигнув на місці і в найвищому обуренні кивув відкритку на стіл.

— Це... це... ц.. чорт зна що таке... — скрикнув він. — Це просто нікчемність! Писати до мене по-українському на відкритці... компромітувати мене... Відкритку кожне може перечитати, кожне може побачити... Я не дозволю так компромітувати себе... Я-ж йому прочитаю „патер-ностер“.

Макар Іванович бігав по хаті в сильному роз'ятренню, наче з відкритки тої знявся рій віс та покусав його. Врешті, трохи заспокоївшись, він узяв картку в руки, щоб дочитати.

— Ну, що-ж там особливого? „Я здоров, коханий брате... як твое здоровля?... на святки може приїду“... От і все... Ну, взяв-би й написав-би „по-російському“... А то — Макар Іванович здвиг плечима й сердито подер відкритку на дрібненькі шматочки.

Другий лист вже у конверті, викликав тільки усмішку на устах Макара Івановича. Одна вельми поважна особа, звертаючись до його патріотизму, прохала порятувати молодого українського письменника, якому тепер дуже скрутно; особа та зісталаась в надії, що Макар Іванович дасть протеже її місце в своїй канцелярії, бо ще недавно натякав, що потребує помішника. Макар Іванович осміхнувся. Нема дурнів! На цей гачок його не зловиш. Він буде приймати в канцелярію „молодих“? На віщо? щоб скомпромітуватися, щоб мати неспокій, а хто-хто зна?—може й великий клопіт? Хіба він не знає тих шибай-голів, купаних в окропі.

— Ні, красенько дякую,—розводить він руками з уклоном, наче перед ним сидить та особа, що писала лист.—Звертається до патріотизму? Згода. Даю п'ять... ну десять карбованців до складки на допомогу голодному, але встромити палець межі двері... уклінно дякую... Може хто другий захотиться..

Осміхаючись, Макар Іванович зараз-же написав солодку відповідь, виставляючи прикрість, яку зробила йому неможливість дати місце певній особі через брак ваканції й запевняючи zarazом, що почувается до обов'язку зробити все можливе для українського письменника.

Задоволений з свого дипломатичного маневру, Макар Іванович заклеював лист, коли з другої хати, як бомба, влетів його чотирилітній синюк.

— Папа! папа!—загаласував він.—Мама сказала, чтобы ти послал по водку...

— За водкой... за водкой, а не по водку... Скільки уж раз я замечал тебе, мужиченок ти етакой!..

І роздратований український патріот, забуваючи на хвилинку на свій патріотизм, вибіг до другого покою, гукаючи на жінку:

— Маша! прошу тебе звернути увагу вчительки нашої на те, як балакають наші діти. Адже вони страшенно калічать „російську“ мову. Це бог зна що таке... це ні на що не схоже...

Макар Іванович хвилюється, бігає по хаті.

Усе наче змовилось сьогодні, щоб дратувати його: і лист, і діти, і згадки вчорашніх вечериць... Ай, ті вечериці... Треба-ж було зробити таку капітальну дурницю—піти на ті вечериці... Бути не може, щоб не пронохано, хто там був, про що балакано... і тоді... прощай, Макаре Івановичу!.. Попрощайся з посадою, з родиною в двадцять чотирі години... Ото вклепався, ото вскочив...

Буйна фантазія тручає бідного Макара Івановича по похилості в якусь чорну безодню, звідки нема стежки вверх. Страх обгортає його такий, якого він не пригадає в дитинстві навіть... Напевне сором переміг-би той страх, коли-б наш патріот міг з боку глянути на свою, громадську відвагу, чи то пак на брак на неї. Але де там йому до сорому, коли шкура в небезпечності. Шкура, розумієте ви? Шкура...

Макар Іванович так завзято бігає по хаті і так кривиться, аж дід Хо, що вже давненько крізь вікно придивляється до цієї сцени, не може вдержатись від сміху. Старий знає, що небезпечність не скаламутить доляного життя добродія Літка, і весело хіхікає.

— Хе-хе! От ще перелякана людина. Хе-хе! Мені-б нічого й стояти тут, так втішно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заєць той, полохається аби-чого. Почекаю ще часинку, забавлюся, бо нічого нема втішнішого, як старий страхополох—„філ“.

О, знов дзвінок...

Макар Іванович аж кинувся, так той дзвінок прикро вдарив його по напружених нервах. Яке там лихо дзвонить та й дзвонить? Марійко, Варко! Не чуєте, що там хтось дзвонить? Швидче відчиняти!..—Макар Іванович, бажаючи дізнатись, хто прийшов, крізь відхилені двері зазирнув у передпокій... зазирнув і похолов. Ой, леле! Офіцер... з білими шліфами. Макарові Івановичу аж в очах потемніло, як в п'ятах похололо... От і справдилося його передчуття! От і нещастя... Блідий, переляканий Макар Іванович підбіг до столу, скинув на його очима, ухопив бідну, невинну „Зорю“ і, не вважаючи на протестуюче „Д. П.“, укинув її під стіл у кошик. Запевнившись, що в хаті нема більш нічого „небезпечного“, він скупчив усю силу волі, щоб дати обличчю своєму спокійний вираз.

І саме був час. У хату вступив гість... військовий лікар, знайомий Макара Івановича.

Х-у-у! Як-же він налякав його.

Макар Іванович ледве перевів дух. Тремтячи, блідий, він привітався до доктора, попрохав його сісти.

— І чого він ходить до мене, отой ворохобник?—промайнула думка в голові Макара Івановича.—Адже я вже раз „не пізнав“ його на вулиці...

— Почну, коли дозволите, просто з діла, яке привело мене до вас,—почав гість, сідаючи на дзиглику проти господаря.—Учора ви так хутко покинули наш гурт, що...

— Голова в мене розболілась так, що, повірите, ледве до ліжка доплентався,—скривився Макар Іванович.

— Ото-ж ми доміркувалися, що ви либонь занедужали... Як вам відомо,—вів далі доктор,—позавтра в місті Луцькому має відбутися гучний похорон нашого славного письменника, що сими днями помер. Шануючи заслуги його на полі українського письменства, а також виходячи з того, що нам потрібні тепер між иншим і маніфестації, які-б свідчили про існування наше, перед широкою публічністю показували, що ми живемо,—ухвалила громада наша прийняти уділ в тому похороні депутацією й вінком на могилу покійного. Вінок вже замовлено, і гроші на нього помалу збираються, але...

— Чого це він хоче від мене? чи не грошей часом?—міркував Макар Іванович і перехопив, виймаючи калитку:

— Прощу не забувати, що й з мене належиться частка на вінок...

— Спасибі,—обізвався доктор, ховаючи жовтий папірець.—Властиво тут річ не в грошах, а в депутації,—казав він далі.

— Ми ухвалили вибрати трьох—двох молодших і одного старшого. Громада наша, чолом даючи перед вашим патріотизмом і заслугами, припоручила мені прохати вас поїхати депутатом на похорон і завести вінок, що я й чиню тепер з приємністю...

Макар Іванович зразу налякався.

— Може це небезпечно?... Але такі почесні запросини приємно полоскотали його пуху. Так. Не помилилася громада, називаючи його патріотом... Він так любить Україну й той добрий український люд. Бідна Україна, чого-б він не зробив для неї?

Макар Іванович цілком розкис. Він дякував за честь, запевняв в своєму патріотизмі, розводився над браком інтелігенції української і врешті обіцяв, умовившись що до своєї ролі з громадянами, виїхати завтра в місто Луцьке ранішнім потягом.

— А хто іде з молодих?—зупинив він відходячого доктора.

— Семен Пилипчук з Андрієм Гавриленком.

— Погана кумцанія,—подумав Макар Іванович, кривлячись.

Доктор попрощався й вийшов, обіцявши за дві години прислати вінок, а Макар Іванович лишився у хаті.

Ба не сам, бо й Хо втисся за доктором і причаївся в куточку, звідки вигідніше стежити за кожним рухом тіла й духу Макара Івановича.

Макар Іванович пройшовся по хаті, потираючи руки. Він радий. Він завжди був певний, що заслуги його, яко патріота, не загинуть марне. Золото — скрізь золото. Він навіть не дивується, що з-поміж чималого гурту громадян вибрано його депутатом на похорон. На честь таку він має право... Тільки... навіщо ті двоє молодих? Вони якісь... непевні... Адже можна-б було запрохати когось зі старих — правда, не таких славних патріотів, як Макар Іванович, бо не всі-ж зазнали в'язниці, видавали твори Рябоклячки, збиралися писати наукову розвідку — але все-ж людей певних, поважних, з становищем... А то... Семен Пилипчук... Андрій Гавриленко... Чекайте! Який се Андрій Гавриленко? Чи не той, часом, що недавно був під доглядом?.. Як-же се він, Макар Іванович, урядовець, людина офіційно лояльна, прилюдно виступить з ним у такій справі, що вже сама з себе трохи... як-би се сказати?.. ну, трохи небезпечна. Ні, се бог зна що таке. Се... се... просто неможливо. Тепер такий час, такі умови, що плюнути — підпасти під категорію українофілів, сепаратистів, політично небез-

печних et saet. А нащо се? Та й, межі нами кажучи, до чого нам тепер ті маніфестації, до чого такий бучний похорон, з промовами, з комедіями? Умерла людина — поховати її тихенько, зійтись потому у гурточок, згадати небіжчика, пом'янути сльозою (п'яною, шепнув внутрішній голос Макарові Івановичу, але він не звернув на се уваги), посумувати, що бідній Україні нашій щербата доля забирає кращих синів—і розійтись тихенько по хатах, не тремтячи за власну шкуру...

Макар Іванович задумався. Не потрібно, цілком не потрібно поквпився він з обіцянкою їхати на похорон. Що то в нього — дві голови на плечах, щоб отак ризикувати, або слава захистить його від „всевидючого ока“? Краще-б було відмовитись, краще-б не їхати. Як можна бути таким необережним? Цілий вік мати на меті обережність — і так вклепатися? А!

— Що мені чинити? що робити? Адже я згодився, обіцяв,—бігає по хаті збурений Макар Іванович.—Тепер якось ніяково назад лізти... А їхати не можу... І не поїду, ні за що не поїду... Але що мені зробити, як викрутитися?... боже!..

Макар Іванович бігає по хаті, як навіжений, а Хо не може далі витримати в своєму кутку. Його розбира такий сміх, що аж кольки під грудьми спирають.

— Ха-ха-ха! — регочеться старий, узявшись у боки. — Ха-ха-ха! чи бачив хто кумеднішу фігуру? Отсе „філ“, так „філ“, чистої, мовляв, води... Ха-ха-ха!

Біла борода Хо труситься від реготу, аж холодний вітер іде від неї, а наш патріот тіпається, мов у пропасниці, уявляючи буйною фантазією всі наслідки своєї необачної обіцянки. Тут і компромітація, і втрата місця, і допити, і таке страхіття, що й малим дітям не сниться.

— Не поїду! — рішає він врешті. — Не поїду!

— Барин!—ускакує служебка.—Там принесли з крамниці такий вінок з срібла, що аж сяє на сонці...

— Дурна!—гримає на неї роздратований Макар Іванович і сідає за стіл.

— Що його робити?—міркує він.—Напишу хіба, що несподівано заслаб і через те не можу їхати... Доведеться день, зо два не виходити на вулицю, посидіти в хаті, та що-ж робити? Усе краще, ніж компромітація...

І Макар Іванович гладенькими фразами (звичайно московськими) виливає на папері жаль, що несподівана слабість змушує його зректись великого обов'язку, ба й чести в ролі депутата виявити свій невтішний смуток над свіжою могилою українського письменника і через те відсилає вінок у надії, що він дістанеться не в гірші руки...

Одно можна додати — Макар Іванович не збрехав: він справді заслаб... від страху.

Хо вступає в здоровезну кам'яницю, лізе, покректуючи, по ступанці високо, аж „під небо“, і втискається в маленьку кімнату, в найтемніший закуток. В кімнаті — як в улику: гучний гомін молодих голосів бренть усіма тонами радості й смутку. То за столом, при світлі лампи зібралася в гурточок молодіж, щоб з тим розійтись ріжними шляхами, в-останнє може поділитися вражіннями пережитого та надіями на будучину.

Бачить Хо перед себе людей повних сили, енергії, віри, злучених з собою теплими, сливе братерськими відносинами. І не диво:

усі вони грілися біля одного вогнища, кожен брав звідти світло й тепло. Огнище—то любов до країни своєї, до свого народу; світло—то ідея, що дала зміст життю, то свідомість своїх обов'язків; тепло—віра в перевагу добра над злом, правди над кривдою, світла—над темрявою...

— Братіки мої! — здіймає річ один, — розходимось ми різними шляхами, розлучаємось... Розлучаємось на віки злучені одною ідеєю, ідеєю наційно-культурного відродження країни нашої... Перед нами життя, перед нами робота... Розійдемося ми парусами сонця, понесімо світло у темні закутки... Розпливімося глибокими річками, зросімо рідну землю, і—„як дівочії вінки, зазеленіють наші ниви“. Не лякайтесь великості праці, не жахаймося дороги важкої! В ідеї нашої, в нашої праці, в нашої сміливості—сила наша. П'ю за сміливість!

— За сміливість!—лунають голоси, вторуючи брязкоту чарок.
— Хе-хе-хе! за сміливість!.. — глузливо шепоче Хо — Розійдемося парусами... розіллємось річками... Хе-хе-хе! Ой, як устануть тумани, як закутають паруси ті, як потиснуть морози та скують річки, — побачимо, куди дінеться сміливість ваша... Хе-хе!.. А про діда Хо й забули? Не пам'ятаєте, яку чудодійну силу має борода його? Ге? А сього не хочете?.. — І Хо трясє бородою, сповнюючи хату холодним вітром.

Але молодіж з усмішкою слуха старого. Лякай, діду!..

— Нам кажуть, що думки наші не нові,—обзивається другий, — і раніш не одне серце закривалося такими-ж ідеями... Та тим-то й ба, що тоді тільки ідея набирає вартости, коли поростає тілом, переводиться в життя. Перевагу нашу я добачаю найголовніше в тому, що ми поставили собі завдання перевести наші ідеї в життя, і певні, що зробимо все, що в нашої силі й змозі... Будьмо перед усім українцями — чи-то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в своєму краї, чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, якою звертаються лиш до челяді... Хай вона брентить і ролгортається в родині нашої, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі — скрізь — де нам не заціплено... Не пускаймо собі навіть у дрібничках. Несімо прапор справи нашої в дужих руках а будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... Не жахаймося, що діло те таке велике, таке важке... Робім, що можемо: на яку-б дорогу не ступили ми — йдім сміливо, пам'ятаючи, що всі дороги провадять до Риму... А поки що, нам треба праці, праці і праці... Я, як ви знаєте вже, маючи шматочок власного ґрунту, йду на село господарювати... Придивляючись ближче до життя села, я пересвідчився, що навіть одна інтелігентна людина може багато там зробити, скоро потрапить забезпечити собі поважання та вплив. Аби охота, а знайдеться змога приложити руки й до освіти і до поліпшення економічного та морального стану нашого люду...

— А сила ворожа? А кроти, що стануть підривати будинок твій? А шивкар? А жмикрути всякі? — аж підскакує на місці Хо, трясучи бородою. — Чи-ж ти гадаєш, що то жарти?

— Знаю,—веде далі будучий хлібороб, наче відповідає на запитання Хо,—що доведеться мені рахуватися з чималими труднощами, стріти багато перешкод, але теж багато й віри в мене у свою ідею, багато сили молоді, багато енергії вкладу я в свою працю. П'ю за працю на пожиток країні нашої!

Випили за працю.

— Приймаючи цей тост,—обзивається третій,—додам кілька слів. Пригадайте собі байку про селянина, що вміраючи на пучку прутья-

ків показав синам, яку силу має єдність. Отож єдності, яка робила-б нас з кволих навіть одиниць незламанною силою, потребуємо й ми... Важка праця, перешкоди, що неминуче стануть нам на дорозі, усякі лихі пригоди,—здолають зламати хоч які сили, хоч яку енергію, і горе людині, що в таких обставинах почувється самотною, відірваним листком... Отож треба нам цементу, щоб нарівні з ідеєю зв'язував нас до-купи, а таким цементом уважаю я щирі, часто братерські відносини межи нами, обопільну поміч, пораду... Окрім двох тостів — за сміливість і за працю—п'ю ще й третій: за єдність.

— За єдність!—торкнулись всі чарками.

У маленькій кімнаті чам далі стає гучніше. В атмосфері, повній палких речей, сміливих поривань, надій, енергії, повній безкрайної віри в ідею та власні сили, загрітій юнацьким запалом,—гарно почуввається молодіж. Байдуже їй, що Хо з усієї сили намагається налякати її: то бородою має, з вітром холодним дріжаки посилаючи, то відхиляє заслону, показуючи спокуси й небезпечности, що мріють на шляху життєвому... Байдуже... Палка молодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його заходів, зве його порохном.

Хо має причину радити, бо хто-ж то, як не він нарікав на похлопливість, що трима його на світі, не дає спокійно зложити кісток у домовину? Але Хо не сьогоднішній, він старий, як світ, його не зведеш. Хо, багато бачив він на віку своєму. Бачив він і таких, що, повні молодечої відваги, викликали на герць потуги зла, а як прийшло що до чого — перші-ж п'ятами накивали. Ставиться, як лев, а гине, як муха. Бачив Хо таких, о, бачив і тепер... не вірить. Просто не вірить, щоб ця палка молодіж, скоро зіткнеться зі справжнім життям, витривала боротьбу з його чудодійною силою, не підхилилася їй. Адже й такі Макари Івановичі мали свої хвилини зваги, а тепер що з ними сталося? Пожалься, боже!

— Слова, фрази...—шепотить Хо,—се аби-хто зможе. А от ділом довести відвагу—й то не нерозсудливу відвагу, а таку, щоб давала змогу повсякчасної праці—це я розумію. Не могу, правда, наперед сказати, що ви не здатні на це, але не повірю, поки життя наше не покаже вашої правди... А тоді... О, тоді страхові Хо легше стане, бо ближче буде до могили.

Хо слухає, як молодий лікар розгортає плани своєї лікарської та просвітньої діяльності на селі, де має замір оселитись. Він веде боротьбу з темнотою, з забобонами, з ворогуванням селянина до інтелігента, організує дешеву медичну поміч... Чує Хо, як сільський учитель обіцяє хитро-мудро керувати поміж підводними каміннями сучасних порядків, а таки доплести, куди треба, таки досягти мети своєї... А ось починаючий письменник нахваляється щиро взятись за працю, за поважні студії, простати свої ідеї та працювати не то в свято, але й у будень... І Хо не може його ніяк злякати, ані цензурними умовами, ані фатумом українського письменника писати gratis, або за „біг-дасть“...

Довго ще, мов улик той, гуде маленька кімната „під небом“, довго ще чекає Хо, аж поки братерський поцілунок на прощання не закінчить цього пам'ятного вечора.

— Не полегшало мені з того, що глянули мені сьогодні в вічі, не полегшало...—шепотить Хо, пленчаючись за останнім з гостей.

— І не полегшає, аж пересвідчуся, що не порожні згуки лунали там у кімнатці, що час і життя не зламують відваги нашої... Почекаю ще... почекаю...

Минає кілька літ.

Змордований вічною блуканиною, знуджений полохливістю всього живучого та невдячною ролею страху, шкандибає по курній дорозі Хо, підпираючись довгим костуром.

— Скучно на світі, нудно на світі... скрізь повно страхополохів... мимрять старий у роздратованню,—а ти волочишся по світах, не бачу чи кінця-краю своїй мандрівці... Ох, важко-важко, спочити-б уже... —зітхає він до спокою.

— А що сеє манячить уліворуч?—зацікавився Хо, з-під руки вдвляючись у далечінь, що червоніла вся в проміннях заходячого сонця.—Село? Не піду туди: остобісіли мені оселі людські... Е, ні, стривайте—зайду, бо тут живе той хлібороб-інтелігент, що то нахвалювався запровадити на селі порядки... Побачимо...

Сонце вже сідало, коли Хо входив у село. Насамперед, як пристало порядному подорожньому, подався він до коршми. Але що за диво?—коршму хтось обгородив, прибив нову табличку над дверима та повиганяв звідти, мабуть, усіх п'яниць, бо якось там так дивно тихо, мов у церкві... Хо наблизився, глянув на табличку й прочитав „Школа“. Е-ге-ге! Ось воно що! Недавно була коршма, а тепер школа. Де-ж коршма? Хо обійшов село, але коршми не було. Чудасія та й годі! А що то робить пан дідич, цікаво глянути?—Подається Хо до чепурного двора, що дивиться на нього осяяними вікнами. Старий присувається до вікна, зазирає в середину й бачить:—у хаті, за столом сидять гості: учитель та селяне. Усі вони вкупі з господарем щось пишуть, рахують, міркують. У кутку двоє дітей граються, декламуючи байку Глібова „Вовк та ягня“.

— Що вони там рахують?—шепотить Хо, прислухаючись.—Еге, ось що!—касу оцадну заложили. Бач їх! А се знов що? Гомонять про якусь землю, що громада має купити в сусіднього дідича. Еге, він таки оре переліг свій, той хлібороб. Що-ж далі, що ще нового?.. Хо однак мусить відірвати увагу від товариства, бо в хату вступає жінка господаря, звертаючись до дітей чистою, неламаною мовою:

— А йдїть, діточки, гратися в другу хату, бо ви тут заважаєте...

За якусь часину господиня знов увиходить, прохаючи всіх на вечерю. Здивований Хо бачить, як усі посполу сідають за стіл і каже до себе:—А диви! тут наче нема пана й мужика, а сами люде...

По вечері гості примощуються, де кому вигідніше, а господарь виймає книжку.

Тут вже Хо не витримує. Його обхоплює непереможне бажання викликати відважного господаря на останню боротьбу з собою. Хо збирає всю свою потугу: проймаючим холодом віє борода його; чудодійна сила, мов хмари ті, насуває найстрашніші картини перед очі лектора, а лектор наче не помічає сього. Але врешті, почувши присутність страху, він відривається від книжки, обертається до Хо й дивиться йому в вічі довгим, зважливим поглядом.

І враз Хо помічає, що від погляду того діються з ним незвичайні речі: з бороди вже не віє проймаючий холод, вона тратить свою чудодійну силу, тіло його меншає, легшає, немов частина його парю взялась або порохом розсипалась. Хо чує, що на душі в нього стає легше, відрадніше, що більш таких сміливих поглядів—і скінчиться його довільна мандрівка і складе він на спочинок свої старі, натружені руки...

Хо відступається від вікна, низько схиляє сиву голову і, чолом даючи перед новітнім лицарем, шепотить:

— Спасибі...

Зрадлий Хо біжить далі. Його кортить побачити всіх, що пам'ятного вечора, в кімнатці „під небом“ об'явили війну страхові, п'ючи за смілість. Чи то всі вони витривали, як хлібороб той? Чи тож усі, мов подарунком найдорожчим, потішать його сміливим поглядом? Ей, коли б то, коли-б то...

Хо йде далі, не чуючи втоми, не вважаючи на глуху ніч. Ось і небо осміхнулось перед світанням, ось і сонечко землі вродливій на добри-день дало, а Хо чимчикує, поспішаючи до села, де молодий лікар, вірний своїй ідеї, мав розгорнути свою лікарську та просвітню практику. Врешті—село. Хо підійшов до села, і перша хата, яка кинулась йому в вічі була—шпиталь. Ця маленька, чепурненька хатинка серед саду—шпиталь, місце страждання і zarazом боротьби з тим стражданням. Хо став на порозі, зазирнув у середину. Що там? Чи нема лікаря? Ні, єсть; він на своєму місці, біля хорих. Тільки він не помічає Хо, що всіма силами намагається звернути на себе його увагу: лікарєві просто ніколи. Тут нового хорого привезено, там операція, а то треба й ліки самому налагодити. Сила роботи. Довго чигає Хо на хвилину, коли лікар буде вільніший... Аж ось і дочекався. Лікар йде додому, обідає, а по обіді замикається в своїй хатині, щоб ніхто не заважав йому писати популярний виклад з гігієни для селян, звичайно мовою українською... Отсю то хвилину й уважає Хо за слушну для свого досвіду. Він діймає трудівника холодом, він малює перед ним картину недостатків, убожества, бо що дасть сільська практика? Він показує йому всі засоби темної сили, що воює з світлом та чесною працею. Дарма. Не жахається лікар, а зводить на Хо очі й пронизує його ясным, сміливим поглядом чесноі людини...

І знов чує Хо, що сила його слабшає, що сам він меншає, і з вдячним серцем, повним поважання, низько вклоняється лікарєві, шепочучи своє:

— Спасибі...

А як там учитель?

І мчитьсЯ Хо до другого села і мусить вклонитися вчителєві, бо він сміливо пливе поміж каміннями до мети, ні на хвилину не забуваючи своїх обіцянок, своїх обов'язків.

— Еге-ге! поталанило мені,—радіє старий.—На добру стежку вступив я, піду і далі по їй...

І ось серед них меленька хата, а в хаті тій, зігнувшись над столом, худий, блідий, змарнілий—працює український письменник і лишь велика душа дивиться з його великих очей. Ледве-ледве пізнає Хо в йому того юнака, з повним рум'яним обличчям, що рвався до слова пам'ятного вечора. І не дивниця: життя йшло, а було в життю і кайданів, і голоду, і холоду і всього, що мусить зазнати співак невільного народу...

— Три чисниці до смерти,—рішає Хо, дивлячись на його.

— Покинь, бо вмреш!—лякає він господаря світлички.—Бачиш, який холод іде з бороди мові, а бувають краї, де ще холодніше...

— Покинути?—обзивається тихий голос з-над столу.—Ні, не покину.—Вмерти я можу, але що зроблю, те буде зроблено. Холодом-же не лякай мене, бо поки жевріє вогонь, що маю в серці, мені буде тепло й добре...

І Хо стривається очима з худою, мізерною людиною і не витримує того погляду, повного віри, повного кохання до країни своєї...

І ще раз схиляється Хо перед силою — вищою й сильнішою від сили страху.

Вільніше зітхнув старий страх, і радісно й легко зробилося на серці в нього. Йому забажалося самотини, бо полохливі люде, що стрівались по дорозі — стались гидкими йому. Чим дужч покинув Хо людські оселі й подався геть-геть полями аж до лісу. Тут, на знайомій галяві, сів він, загорнувся сивою, мов туман той, бородою, та й замислився.

Сидить Хо і не помічає, що все живе в лісі під впливом страху затаїло дух, перестало жити, що навкруги його запанувала мертва, прикра тиша. Пташки уцухли, звірина причаїлась, малі комашки завмерли в травичці. Рослини боялись навіть тягти сік з землі, пити холодну росу, виправити зігбані листочки, розгорнути звинені квітки. Пустотливий парус сонця зупинивсь у зеленій гущині, та лиш здалеку придивлявся до сивої, мов туман той, бороди Хо, боячись наблизитись до неї... Тихо було, мертво... Але Хо не помічав того: він сидів, замислившись, з радісною усмішкою на устах, з надією в серці. Надія та сягала аж у ті часи, коли сміливість візьме верх над страхом, і Хо зложить на спочинок свої старі, наболілі кістки...

Завдання: 1) Вкажіть сатиричні прийоми Коцюбинського в оповіданні про Макара Івановича.

1) Вкажіть риси ідеалізації життя й людей в останній частині оповідання.

2) Напишіть оповідання про Хо, що ходив-би меж людей в наших умовах радянського життя. (Напр. „Макар Іванович в 1920 році“).

Н а п е ч і .

(Українська патріотична дума).

Вірші Володимира Самійленка.

Хоч пролежав я цілий свій вік на печі,

Але завше я був патріотом,—

За Україну мою, чи то вдень, чи вночі,

Моє серце сповнялось клопотом:

Бо та піч не чужа, українська то піч.

І думки надиха мені рідні:

То мій Луг дорогий, Запорожська то Січ,

Тільки в форми прибралась вирідні.

Наші предки колись за-для краю свого

Труд важкий підіймали на плечі,

Я-ж умію тепер боронити його

І служити, не злязючи з печі.

Еволюція значна зайшла від часів,

Як батьки боронились війною,—

Замість куль і шабель у нових діячів

Стало слово гаряче за зброю.

Може зброя така оборонить наш край,

Але й з нею прекепська робота:

Ще підслухас слово якесь поліцай

І в холодну завдасть патріота.

Та мене почуття обов'язків своїх

Потягас служити народу.

Щоб на душу не впав мені зрадництва гріх,

Я знайшов собі добру методу.

Так нехай-же працюють словами й пером

Ті, що мають дві шкури в запасі...

І розваживши так, я віддався цілком

Праці тій, що єдине на часі.

На таємних думках та на мріях налких

Я роботу народню обмежу:

Та зате-ж для добра земляків дорогих

Я без мрій і хвилини не влечу.

І у мріях скликаю численні полки

З тих, що стати за край свій охочі,

Слово-ж маю на те, щоб ховати думки,

Як що зраджують їх мої очі.

До письменства я кличу, звичайно в думках,—

Щоб світили над нашою ніччу,

Хоч, на жаль, мати книжку народню в руках

Я признав небезлечною річчу.

О, Україно моя! я звязав свій язик,

Щоб кохати безпечно ідею.

Але в грудях не можу я здержати крик

У годину твого ювілею!

„Ще стоїть Україна! не вмерла вона,

І вмірати не має охоти:

Кожна піч українська—фортеця міцна,

Там на чатах лежать патріоти“.

Слава-ж нам! бо коли-б дух народу погас,

Не стерпівши свого ліхоліття,

То по йому хоч зо два примірники з нас

Дочекають нового століття.

Слава нам! хоч-би вмерла Україна колись,—

Її слід буде легко шукати,

А щоб краще навів ті сліди збереглись,

Буде зроблено з нас препарати.

Завдання: Які негативні риси українського інтелекту дореволюційної доби подає в своїй сатирі автор?

Р а б и.

Уривок з віршів Лесі Українки.

Так, ми раби, немає гірших в світі!
Феллаги ¹⁾, парії ²⁾ щасливіші від нас,
Бо в них і розум, і думки сповиті,
А в нас вогонь Тітана ³⁾ ще не згас.

Ми паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі.
Орлині крила чуюм за плечима,
Сама-ж кайданами прикуті до землі.

Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним ключарам:
Не нам, обідраним невільцям, казати
Речення гордее: „Мій дом—мій храм!“

Народ наш, мов дитя сліпее зроду,
Ніколи світа-сонця не видав,
За ворогів іде в огонь і в воду,
Катам своїх поводитарів оддав.

Одвага наша—меч, политий кров'ю,
Брязчить у піхвах, ржа його взяла.
Чия рука, порушена любов'ю,
Той меч із піхви видобуть здола?

Нехай-же ми раби, невільники продажні,
Без сорому, без чести,—хай-же й так!
А хто-ж були ті вояки одважні,
Що їх зібрав під прапор свій Спартак? ⁴⁾

Товаришам із тюрми.

Вірші Івана Франка.

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям:
З давніх брудів і думка розкута,
Оживемо, брати, оживем!

¹⁾ Феллаги—хлібороби в Єгипті.

²⁾ Парії—невизнані за рівних прості люди, з якими ніхто не об'єднувався, бо рахував для себе огидливим.

³⁾ Тітан—надзвичайно сильний велетень з переказів Греків.

⁴⁾ Спартак—провідник рабів, що повстали були проти Римлян.

Оживемо новим ми, повнішим
І любов'ю огрітим життям.
Через хвилі мутні та бурливі
До щасливих країв попливем.

Через хвилі нещаст' і неволі,
Мимо бурь, пересудів, обмов,
Попливем до країни святої,
Де братерство, і згода, й любов.

Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів, царів,
Не за церков, попів ані бога,
Ні за панство неситих панів.

Наша ціль—людське щастя і воля,
Розум владний без віри основ,
І братерство велике, всесвітнє,
Вільна праця і вільна любов.

Треба твердо нам в бою стояти,
Не лякатся, що впав перший ряд,
Хоч по трупах наперед ступати,
Ні на крок не вертатися взад.

Це-ж остання війна! Це до бою
Чоловіцтво зі звірством стає,
Це побороє воля неволю,
„Царство боже“ на землю зійде.

Не моліться вже більше до бога:
„Най явиться нам царство твоє“,
Бо молитва слаба там підмога,
Де лиш розум і труд у пригоді стає.

Не від бога те царство нам спаде,
Не святі його з неба знесуть,
Але власний наш розум посяде,
Сильна воля і спільний наш труд.

1905-ий рік.

Студент.

(Оповідання Володимира Винниченка)*.

Уночі палало село. З неба злякано дивився вниз поблідлий місяць і, ховаючись у хмари, тікав і з жахом озирався назад на полум'я. Деревата хитались і, від страху найживши голі віти, ніби силкувались зтікати; а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпуряв ними в сусідні хати, розкидав і лютував, свавільно й безпорадно. Побіля-ж полум'я бігали, метушилились маленькі, безсилі люде, ламали руки й кричали до неба, до місяця, до полум'я. Полум'я-ж росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар і не було порятунку ні від неба, ні від чорта, ні від людей.

Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднилось, вітер втомився і вогонь ліниво, байдуже, ні крихти не вважаючи на людей, наче й не їхні хати він пожег, став погасати. Куріли чорні, обгорілі сволоки, балки, недогоріла солома куріла теж байдуже, ліниво, втомлено. А з того боку, де згоріла половина села, сходило сонце, весняне й радісне. Наплювать йому на недогорілі балки, на сірі, чорні обличчя, на дику тугу, на повислі руки маленьких людей. Воно собі умить, веселе, сміючись, пливе з того боку, звідки нісся всю ніч вітер, звідки тікали і хмари і місяць.

На непогорілих-же вулицях валялись вирятовані діжки, скрині, кочерги, свитки; між ними плакали й востузились діти, жінки та діди; мов задубілі стояли мужики з повислими руками, з скляними недвижними поглядами, з опаленими бородами. Або, збившись до купи, без ладу махали руками, кричали, наче сподіваючись криком забити полум'я своїх мук, свого одчаю і туги.

Між ними сиротливо блукали собаки і, піднімаючи голови догори, жалібно, страшно вили. Вили таким воєм, наче вже бачили страшні постаті голоду, нужди, хвороб, які зрґаєю йшли на погоріле село. На собак з ненавистю і страхом кричали, вони підгортали хвости і знов, одійшовши, піднімали голови й вили. Прив'язані до тинів корови та коні ревли, купчилились; діти дріжали з холоду і плакали; хитались і голосили жінки.

А сонце велично, розкішно плыло собі, земля назустріч кадила йому фіміямом туманів своїх, і ніжно дихала. Деревата заспокоїлись і тільки часом здригувались голими вітами, неначе згадуючи страхіття ночі.

Але люде не могли заспокоїтись; вони ходили поміж почорнілих хат, розкидали недогорілу солому, диким поглядом озирали задимлену руїну і безсило схиляли голови на груди.

Коло згорілого трупа коняки і повалених стін стояв дід, без шапки, з пропаленою сорочкою й мовчав. Вітер несміло, боязко грався

* Володимир Винниченко народився 1880 року, один з визначних письменників доби революції 1905 року. Пише оповідання, повісти і драми. Для творчості Винниченка характерна цікавість до соціальних питань; він змальовує життя селян, сільського й міського пролетаріату, а також інтелігенції в добу революції 1905 року і після-революційні часи, часи реакції й розчарування в революції.

його сивим чубом. Довго стояв дід, потім підвів голову й дико, люто дивлячись в небо, заговорив:

— Ну, й усе?.. Чи ще мало? Га?

Він розідрав сорочку й випхнув жовті, кістляві старі груди з жовто-сивим волоссям на них. На губах йому стояла піна, у старих зморшках лежала сажа, полинялі очі блищали гострим, холодним світлом.

— Як мало, то можна й ще... Ось-сьо, о...

— Та схаменіться, діду! Що ви кажете? Людей винить, діду, люде винні.

— Де вони, ті люде?—повів очима дід навкруги.

— Нема їх тут, шукать треба, ходім...

Дід не хотів йти, але його повели туди, де стояли і кричали інші. Дід ішов, схиливши голову, і вітер несміло, винувато гладив і хилитав його сиве, розкудочене волосся.

— Студенти запалили... Вони... Не хто, як вони...—кричав рудий, веснянкуватий Гаврило і, показуючи замазаною в сажу рукою до ліса, грізно тряс головою.

— Я сама вчора двох бачила, своїми очима їх бачила,—випнула вперед Козубиха,—ішли і дивились на Домахину хату. А з неї як раз і почалось. Вони...

— Де вони ті студенти?—раптом пролізаючи до Домахи, глухо спитав дід, і полинялі очі його дивились гостро і люто.

— Де? — хитнула головою Домаха, — шукай їх. Ти його піймавш. Там...

— Де „там“?

— У лісі, у чорта в болоті...

— У чорта? Де ті студенти, давай їх сюди. Давай! Я вимотаю їм жили, я наточу крові їхньої і буду гасить мою хату. Давай!

— Жили їм вимотать!..—летів крик із грудей, із стиснених кулаків, з затуманених очей. Летів і нісся до високого, спокійно-радісного неба з веселим, величним сонцем. І собаки піднімали голови до цього сонця і страшно вили, і курилась чорна руїна хат, наче руки, простягаючи тонкі стовби диму до царя природи. А цар природи весело сміявся.

В кінці вулиці з'явився якийсь чоловік. Він чогось озирався назад і поспішав. Чоботи йому і свита були заляпані, шапка одсунута назад і з блілого лоба капав піт на худі щоки.

Надійшовши до розкиданих, скупчених діжок, клунків, до плачучих дітей, він зменшив ходу й часами зупинявся. Потім знов озирався назад і скоріше йшов уперед, дивлячись круг себе широкими, напруженими очима. І молоде, худе та бліде лице його наливалось чимсь похожим на крик і плач погорілих людей.

І де-далі йшов він, то все менше озирався назад і частіше зупинявся, розпитував і болючими, великими очима дивився на дріжачих дітей, на виючих собак, на шматки погорілих розкиданих дощок. А коли підійшов до купи людей, що стояли й кричали, губи йому дріжали і очі горіли.

— Драстуйте! — хрипло поздоровкався він. Хтось сказав йому „драстуйте“.

— Чого-ж ви ждете тепер?—дивлячись на всіх гарячими очима і лижучи сухі, дріжачі губи, раптом голосно скрикнув він. Всі здивовано і замовкнучи подивились на його.

— А ти хто такий?—суворо спитав чийсь голос.

— Хто я такий?—перепитав чоловік і на мент зупинився. Здавалось у грудях йому було щось таке велике, що не могло все зразу вистрибнути і, застрягнувши, здавило горло.

А потім воно, се велике, болюче стало вилітати йому з грудей шматками слів, шматками вогню, шматками гнівної муки.

А вони вже не питали, хто такий він.

— Голубчику наш!—плакав чийсь жіночий голос, а чоловіки шумно зітхали й дивились кудись далеко, поперед себе.

Від руїни-ж здіймались спокійні стовбики диму до ясного неба і вила недалеко собака.

— Стражники їдуть!—раптом хтось хмуро буркнув. Всі заворушилися, а чужий чоловік враз змовк, швидко засунув праву руку в кешеню і озирнувся. В кінці вулиці на конях, то зупиняючись і майбутть щось питаючи у людей, їхало троє людей в сірих одежах і з винтовками за плечима.

— Бачите?—повернувся чоловік до всіх.—Ось приятелі ваші... Вони когось шукають тепера, ворога свого шукають.—Чоловік посміхнувся.

— Так ось вони?..—виступив наперед дід.—Ще приїхали? Мало їм нашого лиха?

І очі йому дивились люто й чекаюче.

Коні фиркаючи підбігли до самого гурту. Стражники, підбираючи поводи, пильно шукали когось очима і не здоровкаючись мовчали.

Чужий чоловік важко дихав і дивився на їх. Очі його зустрілись з очима переднього стражника і той в мент привстав на стремена і скрикнув.

— Го! Є... Тут... Ось...

Два інші стражники повернули голови і подивились за його рукою.

— Він?

— Він... А ну, марш за нами.

Чужий чоловік стояв і не рухався; права рука йому глибоко була засунена в кешеню.

Люде то здивовано, то хмуро подивились на стражників, на чужого чоловіка, один на одного. Враз наперед виступив дід.

— Вам кого треба? Мене? Натє!... Стріляйте!—І дід виставив розхристані груди, жовті, як старий віск.

— Отойди, дед, нам треба ось його... Ступай за нами!

Чужий чоловік повернувся до людей і глухо спитав:

— Оддасте мене їм?

Серед гурту заворушилися. Зачулось бурмотіння, а далі крики.

— За що-ж його забірають? Не дамо... Геть!

Стражники хапливо й мовчки зняли з пліч винтовки й наставили проти гурту. Трохи затихло.

— Дасте студента? Чи ні? Говоріть!—крикнув передній і гидко вилаявся, злісно й з полегшенням.

— Студента? Якого студента? У нас нема студентів!...

Всі вмиг повернулись до чужого чоловіка і стали дивитись на його. І лица їм зразу стали чужі, холодні, з цікавими, пильними очима. Стражники присунулись ближче.

— Ні, браття, я таки студент. Вони мене шукають, я знаю—глянув на стражників чужий чоловік і молоде лице його покрилось тінню.

— Студент?—повернувся до його дід і близько нахилився вперед.—Ти студент?.. А ти-ж що тут говорив? Що брехав тут?

Лице чужого чоловіка спалахнуло:

— Брехав? Я? Так ви не вірите мені? Так ви не вірите моїм сльозам? Ви їм вірите? Ну, говоріть! Скажіть, кому вірите?

— Вовчі сльози!—буркнув хтось позаду.

Чоловік повернув туди голову.

— А хто хати запалив?

Очі чужому чоловікові поширились.

— Так то я запалив їх? Я, що кров свою оддав-би, щоб зага- сити їх? Я—я?.. Та що ви, люде? І ви вірите?

Він безпомічно озирнувся, з одчаєм провів поглядом по лицах, лица хмуро, недовірливо, вороже дивились на його.

— Та ви-ж плакали тільки що? Ви-ж...

— Ну, доволно!—крикнув раптом передній стражник і натягнув поводи.—Ступай за нами. Ми тобі покажемо сльози.

— Гайда!.. Марш!.. Живо!

І він вдарив коня в бік.

Чоловік вмить вихопив праву руку з кешені і виставив її напе- ред: в руці блиснув на сонці револьвер.

Серед гурту пройшло шамотіння, а стражник раптом потягнув поводи до себе й закричав:

— А ну, стрельни! А ну, стрельни тільки!

Чужий-же чоловік дріжачою лівою рукою потер лоба, потім по- вернувся до людей, з болючим непорозумінням повів по їх очима й закричав:

— Та не може, не може-ж цього бути! Як ви можете не вірити мені? Чим же доказати вам?.. Глядіть!

Він підніс руку з револьвером до виска, вона злегка здрігну- лась і револьвер блискав. У гурті хтось ойкнув.

— Глядіть: на ваших очах я прострілю собі голову, щоб ви по- вірили мені. Тоді повірите? Повірите, що не ворог я вам?

— Брешеш, не застрелився! Бий його, студента!

— Не застрелюсь?—хрипко крикнув чоловік і лице йому враз стало блідо-синім.

— Ви хочете, щоб я доказав вам? Хотите? Правда?

Стражники про щось шепотіли між собою. Чоловік безсило пу- стив руку і, важко дихаючи, поширеними, божевільно-напруженими очима водив по гурту.

— Та що ви його слухаєте?—раптом стрепенувся дід.— Жили йому вимотать... Жили йому...

— Стражникам його! Бреше! Розжалобить хоче... Бери його!

І всі заворушились, але зараз-же знов закам'яніли: чоловік під- ніс руку до виска. Підніс і зупинився.

— Брешу?—хриплим шепотом промовив він.—Брешу?

І раптом очі йому стали дикими, круглими, рука задріжала, по- тім застила коло виска, здрігнувся револьвер і вмить вибух вистріл. Чоловік криво хитнув головою і сторчака упав лицем униз.

Люде закам'яніли. Потім схаменулись, з жахом кинулись до чо- ловіка; нахилились до його, пили очима його кров, що мішалась з водою й брудом землі, одхилились і стурбовані говорили, дивились в очі один одному і знов звертали свої очі на чужого чоловіка, від за- дубілих рук його ішло їм в душі гострим туманом те, чого він ждав від їх: вони вже вірили йому.

Від чоловіка підвівся й стражник.

— Помер,—з жалем хитнув він головою.—Ну, щастя його.

Серед людей пройшла похмура тиша.

— Тобі-ж такого щастя!—глухо кинув хтось іззаду.

— Голубчику наш!—схлипнула з другого боку.—Занастили чоловіка!

Небо було ясне, велично-спокійне, а серед пожарища в бруді над трупом стояли люде з темними, хмурими лицами, з понуро-злісними поглядами.

— Я тобі покажу там!—зазирнув через голови стражник.—А ну, вийди сюди!

Люде заворушились,—між ними пролазила наперед сива голова діда.

— Де вони? Де?—гострим, скляним, божевільним поглядом шукали дідові очі.—Давай їх сюди... Це?—зупинився він на стражникові і, простягнувши жовті, костляві руки, став насуватись на його.

— Одійди, діду!..—стурбовано промовив, одсуваючись назад, стражник.

— Це вони?—рівно, не звертаючи на слова його уваги, сунувся дід і пальці його скручувались і тяглись до стражника.

— Діду!—крикнув стражник,—одійди, кажу.

— Це вони?—скрикнув дід і скажено, дико стрибнув на стражника, впився йому в шия руками і хитаючи головою захрипів.

Стражник з жахом пручався, одбивався, а пручання це запалювало людям очі диким, лютим гнівом.

— Ага... Так його... Дай йому щастя того...

Над гуртом збитих до купи людей стояв крик і рев. А по вулиці тікали інші два стражники, топчучи кінцями дітей, клунки. І навздогін їм нісся крик.

З неба-ж широко-величнього, ясного та чистого радісно дивилось на їх сонце й сміялось.

„Салдатики!“

(Малюнок із селянських розривів).

Оповідання Вол. Винниченка.

Ранок, сірий, холодний, мартовський ранок. Хмари темним, густим димом нависли над селом і незграбними величезними клубками низько повзуть кудись далеко-далеко. Січе пронизуватий, тонкий дощик і сріблястим порошком покриває і хати, і землю, і жовто-зелену травичку, що з'явилась з-під снігу.

В кінці вигону села, на самій дорозі, стоїть велика валка селян і чогось чекає. Худі, бліді лица їх похмурі і болісно сердиті, очі дивляться кудись у поле за невеличкий лісок, де ховається шлях із села. А з села, то по-одинці, то купками все підходять люде,—чоловіки, діти, баби, навіть старі діди. Підходячи, дивляться на лісок і похмуро питають:

— Нема ше?

— Нема. Щоб їх і до віку не було!

Стоять більше мовчки, перекидуючись короткими словами, та іноді тихо заплаче яка баба. Але її зараз-же зупиняють, суворо заспокоюючи:

— Каже-ж тобі дядько Явтух, що нічого не буде... Годі!..

— „Не буде“... А як стрілятимуть? Он як у Кавунівці..

— Ет! Мовчи краще!.. І без твого плачу тут... гірко... Стрілятимуть, то й стрілятимуть... Однак з голоду здохла-б...

— Дітки-ж у мене...

— І дітки новитягувались-би...

У валні тихо розступаються і до баби підходить невеличкий, сухенький чоловік у рудій, рідкій свиті.

— Плаче? Боїться?—повертається він до всіх, ледве-ледве усміхаючись доброю, ясною усмішкою.

— Стрілятимуть, каже...—одповідає хтось похмуро і твердо.

— Хм...—не кидаючи усмішки, дивиться чоловік на бабу твердим, яеним поглядом.

— У Кавунівці трьох убили,—знов схлипує баба, дивлячись кудись у бік червоними, заплаканими очима і видно, як чисті слюзи котяться по глибоких зморшках худого, негарного лица і падають на подрану свиту.

— Не бійсь, Ярино, не стрілятимуть, — тихо і не усміхаючись уже, говорить Явтух і щось таке тверде, ненарушиме ніби світиться на його маленькому гостренькому лиці, що не тільки бабі, а й усім стає якось легше і, здається, що й справді не стрілятимуть.

Балачки стихають, потім знов десь виривається гіркий, неупинний плач, повний муки і страху перед тим, кого тут чекають, які мають стріляти. І знов Явтух іде туди, знов чується його твердо-спокійний голос, і знов на якийсь час стихають і плачі і балачки; тільки чути, як десь на селі вис голодна собака, мов прорікаючи щось страшне, холодне, тяжке.

Але ні плачі ці, ні цей понурій, мокрий ранок не можуть зігнати з Явтухового лица того спокою й твердої віри, що світиться в маленьких, сіреньких очах. І всі вірять, хотять вірити йому. І ніхто вже не дивується тому, ніхто не питається, як то так сталося, що цей Явтух, якого мало навіть і примічали в селі, тепер мов староста, або старшина між ними.

А сталося це якось зовсім несподівано. До вчорашнього дня жило собі село, як і перше: голодали, боліли, умірали; хіба що відзначалося тепер тим, що стали ходити якісь чутки між селянами, ніби скрізь встають мужики на панів і одбирають собі їхню землю. Але тільки й того; говорити—говорили, а щоб самим зробити,—чогось не робили, а як ходили до пана Партнера в економію на роботу за 10 коп. у день, так і тепер поневірялись: їли в тиждень раз якесь варево із самої води та двох-трьох картоплинок чоловік на п'ять, ховали мертвих десятками на день, та про себе з ненавистю лаяли і Партнера, і земського начальника, навіть самих себе.

Аж ось одного дня з'явилися на селі мало не коло кожної хати якісь бумажки, невідомо ким підкинені. Стали селяне читати їх і, хоча добре не розібрали усього, але зрозуміли, що то про їх там написано, про той голод, яким вони моряться тепер, про панів, що обдирають мужиків, про царя, що гуляє та п'є за мужицькі гроші, про поців, що задурюють голови. Село мов прокинулось. З якоюсь дикою ненавистю і злістю закипіли балачки по хатах, з якимсь невідомим досі, гострим болем стали згадуватись тепер усі муки і здириства Партнера. І хоч ходили тепер до цього німця за ті-ж таки 10 к., але не було вже тої покірливості і боязкого підлизування, з яким уперед кожний випрохував у його роботи: суворо і похмуро робили вони на його, ніби чогось чекаючи.

Прочитав таку бумажку і Явтух. Прочитав раз, прочитав удруге і дуже замислився. Тихо він ходив по селу перше, мало хто чув від його якоїсь довгої розмови, а тепер ще більше затих, щось думаючи, твердо склавши тонкі свої губи і дивлячись кудись далеко ясними невеличкими очима. Так думав він щось днів зо три. Потім одного ранку пішов до старости, побалакав з ним, а на другий день соцькі вже заходили до кожної хати і скликали всіх до волости на сход.

— Чого то?—питали здивовані люде.

— Там узнаєте,—знехотя кидали соцькі і йшли далі.

На другий день мало не все село зійшлося перед волостю і, гулко розмовляючи, чекало старости і писаря. Староста, чорний, незграбний чоловіча, вийшов, щось бовкнув до селян і зараз-же одійшов убік, уступаючи місце Явтухові, що стояв позаду і мов тільки й чекав цього. Явтух вийшов наперед, тихо підняв картуза до громади і знов щільно насунув його на своє рідке русяве волосся. Бліде, зморене холодом і тяжкою роботою лице його було гостро-спокійне і тверде; тільки невеличка борідка часами здригувалась та з грудей виходило довге задержане зітхання. Він голосно і дзвінко почав говорити. Спершу путався в слова (хоча не соромився цього), запинався, але чим далі, то більше і більше розходився і, мов одрубуючи кожне слово, бив ними по серцях громадян, що як зачаровані слухали його.

— Правду! Правду тут написав хтось до нас у цих бумажках, —дзвенів його голос над похиленими головами.

— Обкрадають нас... Грабують... А ми робимо... мовчимо... Хто за нас заступається?.. Царь? А де-ж він?.. А чому-ж він нічого не одказав нам, як ми просили, щоб нам земство видало з казни хліба?.. Нема... А де-ж ті гроші, що ми даємо що-року?.. Нас як собак скрізь женуть... „Іди, кажуть, мужик!“ А хто робить, як не мужик!.. Та й мовчати?.. Годі!.. Он кавунівці пішли до свого пана, забрали хліб... І нам треба йти... Треба, люде! Бо подохнемо все одно... І всім треба... Треба неправду вигнати... Скрізь тепер неправда... І ми неправду робимо. Не по правді й ми живемо! Сказано: „в поті лица їж хліб“... Хто так не робить—не по правді робить... І хто помагає цьому, і той не по правді робить. А ми підсobiaємо панам робити неправду... Ми робимо за них, а вони тільки їдять та п'ють за нас... Неправду і ми робимо... І скрізь так! Скрізь мужики роблять неправду цю... За це й терплять... За що, кажуть, бог карає мужиків? Хіба-ж вони, як ті пани, живуть не працюючи, не заробляють потом гірким шматок хліба? Мало того! По-дурному заробляють, по-дурному й мають. Неправду роблять, неправду й мають. Коли не буде мужик робити на пана, не буде й неправди, гріха робити... А доки робитиме, доти й горюватиме... От так!.. Треба вбити неправду, тоді і всім легко буде... Треба, щоб робили на святій землі, як повелено було „в поті лица їж хліб“... Правду написано в бумажках; те що... як там сказано... Що той... що той має право на землю, хто робить на ній! О!.. Ми робимо, наша й земля... Кавунівці догадалися й беруть... І нам треба одібрати у пана землю... Треба неправду вбити... Та й не в одного Партнера... Не тільки у нашого пана, а у всіх... Бо що-ж нам з того, що ми заберем у цього, а неправда та житиме круг нас... Щоб нігде не було неправди, щоб нігде не було панів!.. О!.. Треба йти до всіх панів і у всіх одібрати. Хай роблять у поті лица... З свого села треба йти у всі села... У Хведорку, у Білі Берези, у... Скрізь, скрізь... Тоді тільки не буде неправди... Тоді і самі гріха не матимемо. От що я хотів казати, люде!

Явтух замовк. Хвилину всі стояли мовчки, мов ще чекаючи, потім раптом заговорили всі разом, товплячися біля Явтуха, перегукуючи один одного, сварячись комусь кулаками, лаючись і подекуди навіть плачучи.

Довго гомоніли. А ввечері з'їхалися біля Явтухової хати і тихо посунули по темній вулиці довгою низкою повозок.

На передньому возі їхав Явтух з Миколою, високим гарним парубком і пильно дивився вперед. Було темно і нагорі в економії, і внизу у селі; тільки там і там жовтіли в білих стінах невеличкі віконця, та сунули небом чорні та понурі хмари.

Біля воріт уже чекала їх челядь, яку поставив Партнер, якось узнавши про сход.

— Хто їде?—гукнув хтось біля воріт, коли Явтух зупинив коней.

— Свої.

— Хто свої?

— До пана.

— По віщо?

— По той хліб, що нашими руками склав у своїх клунях. Одчиняй, Іване!—спокійно скінчив Явтух.

— Ваш хліб? Ваш хліб?..—раптом скажено вискочив з-за воріт сам Партнер, що, не покладаючися на челядь, сам став берегти економію.—Ах ти-ж, злодію! Вон звідси (погана лайка)! Вон, щоб вашого і духу не було біля моїх воріт! Я вам покажу ваш хліб!

— Оступися, чоловіче добрий,—спокійно затремтів Явтухів голос, —бо переїду! Н-но!

Коні рушили.

— Іване! Бий їх! Бий по конях!.. Не жалій...

І не скінчив: якісь руки тісно вхопили його ззаду, боляче зім'яли всього і наче дитину однесли до покоїв.

— Ховайтеся у хату та краще мовчіть, — ставляючи його біля ганку, промовив тихо Іван і пішов за возами, що сунули вже до амбарів.

Партнера мов пришибло. Він справді сховався в покої і тихо сів на якийсь стілець, нічого не чуючи. Довго він так сидів, не слухаючи і відповідаючи якоюсь нісенітницею на слова і питання переляканої жінки та дітей, довго щось думав, потім встав, одягся як у дорогу і вийшов у двір. Там було тихо і темно, як у могилі, тільки біля амбарів вештался люде і видно було при світлі засвічених лихтарів, як вони щось носили на плечах до своїх возів. Постоявши трохи, Партнер рушив до стайні, засідлав коня, сів і потихеньку виїхав. Поминувши вози, він раптом повернувся і закричав на весь двір:

— Прощайте!.. Хутко побачимося.

— Хто то?—спершу не пізнав де-хто з селян його голосу.

— Партнер.

— Ей ви! Мурляки!.. Чуєте? Хутко побачимося, бо вранці салдатськими пулями будете ділитися!..

— Проїзжай, проїзжай!—гукнув Іван. — Та богові дякуй, що живий їдеш. Німець чортів!

— Прощайте! Побачимо ще! — ще раз долетів голос Партнера, змішаний зі стуком копит і в дворі знов стало тихо.

Ділили до півночі. Потім так само тихо і поважно виїхали і кожний повертав додому, промовляючи:

— Добра-ніч... Спасибі!..

— Собі дякуй,—одповів за всіх Явтух і кожному додавав:

— Завтра-ж не забувайте у Білі Верези... До пана Саминського...

— А як-же!

Весело запалали печі по хатах, весело, радісно вперше за тричотири місяці снідали селяне тою ніччю. Поснідали й поснули. Але не встигло ще надворі добре посіріти, як до Явтуха прийшов Іван і, поздоровкавшись, суворо промовив:

— Салдати йдуть.

— Хто? Які салдати?—не зрозумів спершу Явтух, але зараз-же догадався і також понуро додав:

— Звідки знаєш?

— Вернувся німець. Жінка і паничі сами ріжуть курей... Обід готують охвицерові, що йде з салдатами з города... Стара Явдоха казала. Вранці й будуть.

— Скликай людей на вигон!

І от вони сходяться тепер і чекають салдатів. Явтух ходить від купки до купки, од чоловіка до чоловіка й підбадьорює.

— Та не стрілятимуть-же вони! — аж скрикував він трохи нетерпляче, коли хто не вірив, або сумно хитав головою. — Не можуть вони стріляти! За віщо-ж? За правду? Та й хто-ж стрілятиме? Наші-ж, ті-ж таки мужики... Подумайте-ж сами...

— А в Кавунівці убили-ж трьох?

— Ет! Ви з тою Кавунівкою! Убили, бо... не знали.

— Як то не знали? Адже-ж бачили кого стріляли?

— Бачили! Та тільки й того, що бачили! Ніхто їм не розказав нічого, не довів, чого і як забрали хліб... То й мусіли стріляти. Хіба салдат той знає? Хіба він бачить, що не по правді стріляє? Розказати треба... Треба сказати, на кого вони руку підіймають... На своїх-же? На батьків, на братів... Бога-ж побійтесь, як-же вони стрілятимуть? Ні за що не стрілятимуть!

— Дядьку Явтуше! — раптом вміщується до балачки Микола. — А як теп... стрілятимуть, то тікати, чи битися з ними?

— Хм... Як стрілятимуть... Не можуть вони стріляти! Це-ж як божий день... Хіба-ж ми злодії, чи розбишаки які?

— Я буду битися! Все одно! — постановляє Микола суворо. Балачка переривається і всі ще пильніше починають дивитися на смужку ліса.

— Ідуть!—раптом зразу виривається шопотом у багатьох і наче хвиля розкочується по валці й ніби пронизує всіх холодним щемлінням десь далеко у серці. Розмови стихають і всі напружено дивляться на щось сіре і довге, що повзе з-за лісу по чорному з'ораному полю. Бліді лиця поблідли ще більше, засвітилися мукою; груди важко, глибоко зітхають, мов на всіх навалилася якась непосильна вага.

А сіре повзло та повзло, мов велика гадюка, то скручуючися по дорозі, то розтягуючися у довгу, рівну низку.

— З ружжями! — тихо промовив хтось. Всі заворушилися; десь захлипала жінка, зашичала дитина, але їх зразу спинили і всі знов наче покамяніли, очей не зводячи з гадюки, над якою справді можна вже було розгледіти, рівну гостру щотину з рушниць.

— А о-о!—зачулась ще здалека якась команда офіціра, що їхав поруч з гадюкою на коні, то випережаючи її, то знов зупиняючися і озирючи всіх.

Селяне знов заворушилися, почувши різкий той крик, і ще більше зблідли. Позаду хтось молився, хтось знов тихо захлипав, але їх уже

не спіянали. Всі не спускали очей з сірої гадюки, що вже переверталася помалу у рівний, живий сірий тин людей. Цей тин ішов рівно, прямо, гулко ступаючи сотнею ніг по калюжах і, здавалося, нічого не бачив і не чув перед собою крім свого офіціра.

Ось ближче і ближче... Ось можна вже розглядіти, скільки їх, можна вже бачити, що то не вороний, а буланый кінь під офіціром, навіть видно як повертає цей офіцір голову до тину і щось говорить до його. Ще ближче... Зовсім близько. Видно червоні, заляпані грязюкою лиця, видно жовте, безусе, прищувате обличчя білявенького офіцірика в сивій шинелі, чути дружне шльопання ніг по грязюці.

— Пол-рота-а стой!—вмить хрипло виривається з горла офіцірика.

Тин як прикинає; тільки щотина, майнувши ще раз над головами, ховається між сірими шинелями.

Офіцірик кинув оком на мовчазну валку селян і, скочивши з коня, тикнув повод якомусь салдатику, що зараз-же підбіг до його.

— Оправіться,—буркнув офіцір до салдат. Ті зразу зворушилися, засякали носами, закашляля, загомоніли, не спускаючи пильного погляду з нерівної, ріжкокольорової похиленої валки селян.

— Ну!—повертаючися до цих промовив звисока офіцірик. — Ви чого тут збрались?

Селяне мовчали.

— Ну?—піднімаючи голоса гукнув офіцір.—Я кого спрашиваю? Чого здесь збрались? Ограбили, а тепер просить вышли?

— Ми нікого не грабили, — глухо, але спокійно обізвався хтось із валки.

— Что?.. Кто там говорит, выйди вперед!

І з валки поважно виступив Явтух і став попереду ступнів на п'ять, не доходячи до салдатів.

— Что говоришь?

— Я кажу, що ми нікого не грабували... Ми не злодії і не грабителі.

— Вот ка-ак!—злісно-насмішкувато протягнув офіцір. — Так чого же вы вышли сюда?

— Ми вийшли, щоб спитати вас, чого ви їдете у наше село?..

— Что-о?.. Ах, ти-ж морда хохлацкая!.. Посмотрите на него. Да ты знаешь, морда ты этакая, что я тебя за этот твой вопрос до смерти засеку!.. Марш в деревню и чтоб я ни одной вашей рожи не видел пока не позову!..

— Ми собі підем, — спокійно знов почав Явтух, — от ви скажіть, чого ви їдете до нас... Ми...

— Малчать! — вмить скажено заверещав офіцірик. — Марш в деревню!.. Пол-рота! Смирно!—Салдати витягнулися. Селяне зворушилися.—В деревню, мерзавцы! Я вам покажу, чого ми пришли...

— Ми не підемо в деревню!—глухо промовив Явтух, не ворухучися.—Нема вам чого нам показувати... Салдатики!—вмить підняв він голос і ступив трохи вперед. Невже-ж ви піднімете на нас руки? Невже-ж...

— Малчать! — несамовито-люто перебив його офіцірик, почервонівши, як жар.—Полрота! Смирно! Рразойдись... тебе говорю!..

— Салдатики!.. Не слухайте його!..—ще голосніше задзвенів Явтухів голос.—Послухайте мене!.. Послухайте нас! Ви-ж не знаєте, за що ви нас стрілять хочете... За правду!.. За святу правду! Ми-ж не грабили...

— Рразойдись, говорю!.. — перелякано і злісно закричав офіцір,

бачучи, як салдати почали ворухитися і передивлятися між собою, пильно слухаючи Явтуха.

— Ррота! Слушай!.. Рразойдись, говорю, иначе я вас перестреляю, как собак!

— Не слухайте, любі, не слухайте! — хапаючись і простягаючи вперед руки, мов бажаючи спинити їх, закричав і Явтух, а всі селяне, мов і собі вкладаючи всю душу в його слова напружено, жадно слухали і навіть потроху посовувалися за ним.

— Ми не грабили!.. Ми-ж з голоду вмірали!.. Ми-ж сами заробили той хліб, що забрали!.. Послухайте!.. Хіба-ж ви забули? У вас же є батьки, матері!.. Ми-ж ваші батьки, ви-ж такі, як ми..

Салдати почали ще більше ворухитися і стурбовано передивлятися між собою і щось навіть шепочучи. Офіцірик з червоного зразу зробився білий як крейда і для чогось став витягати дріжачими руками шаблю, яка як на те не виймалася чогось.

— Не слухайте-ж, не слухайте його! — аж розкочувався повний муки, надії й страху Явтухів голос, — киньте ружжя! Ми-ж не бажаємо вам зла. Ви-ж не можете зробити такий страшний гріх!

— Рразойдись!—вихопивши нарешті шаблю і виставивши її наперед, закричав офіцір.—Последній раз говорю: рразойдись... Стрелять буду!

— Не стріляйте, не стріляйте, не слухайте його!

— Ррота! Слушай!

— Не слухайте, не слухайте!..

Салдати, зачувши команду, зразу стихли і насторожилися.

— Салдатики!..—викрикнув Явтух з таким болем, з таким отчаєм, що в валці мов прокинулися всі, а салдати аж здригнулися разом і похмуро глянули на офіціра. Серед селян зразу піднявся плач, крики, стогнання. Офіцір ще більше зблід, і навіть на хвилину зупинився, боячися командувати, але зараз-же схопився і диким якимсь голосом закричав:

— Слуша-ай! Прямо по мишеням... Пальба-а ротою!..

Салдати як машини разом підкинули рушниці і виставили їх проти селян. У валці аж ухнуло і де-хто навіть кинувся назад, але більшість твердо стояла і ненависно, злісно дивилася прямо перед себе, навіть не ворухучись...

— Стійте, стійте!—аж хитнувся Явтух,—вислухайте тільки! Вислухайте!... Тоді ви і сами не стрілятимете! Вислухайте, рідні!.. Пустіть ружжя!.. Тільки-ж вислухайте... Тоді хоч і стріляйте... Ви-ж нічого не знаєте... Він не хоче, щоб я вам сказав, він боїться... Бачите, він боїться...

Між салдатиками наче пройшло щось, рушниці почали несміло хилитися, хтось важко з них зітхнув, а з задніх навіть почувся:

— Треба вислухати! Хай говорять!

Офіціра мов опарило. Він весь аж дріжучи повернувся до роти і хриплим переляканим голосом закричав:

— Молчать!.. Застрелю! Смирно!..

Але салдатики вже почали ворухитися, хоча передні ряди й закам'яніли.

— Бачите, бачите, як він боїться, щоб ви не слухали! Слухайте, браття, слухайте!..

— Полррота! Слушай-ай! — заверещав несамовито офіцір. І не пам'ятаючи себе, скомандував:

— Пли!

Але з заднього ряду зараз-же хтось разом з ним крикнув:
— Не стріляй, братця!

Червоні обличчя салдатів пожовтіли, рушниці задріжали у руках, але ніхто не вистрілив, тільки ззаду почулося:

— Хай уперед мужик скаже!

Офіцір мов збожеволів. Він з скаженим хрипом, бризкаючи піною, що виступала у кутках його уст, кинувся до якогось салдатика, щось захрипів до його, зашарпав за рушницю, потім круто повернувся, озирнувся як застуканий звір, і, підскачавши до Явтуха, зо всього розмаху рубнув його шаблею. Знов у валці ухнуло і розкотилося страшним словом: „Явтуха зарубав!“ Але не впів офіцір озирнутись, як з валки з піднятою ломакою, з блискучими очима вискочив Микола, і щось безвзяно ревучи, з свистом опустив її на голову офіцірові. Зачувся тріск, мов щось розбилося, і офіцір, захитавшись, упав на мокру дорогу.

Коли селяне й салдати збіглися до Явтуха та офіціра, обидва вже були мертві.

Явтух правду сказав: салдати не стріляли. Мирно й сумно побалакавши з селянами, вони тихо рушили назад, несучи за собою тіло вбитого начальника. А в другий бік верталися селяне з другим мертвим начальником — Явтухом.

Завдання до оповідання „Студент“ та „Салдатики“:

- 1) Звідки взялося негативне відношення селян до „студентів“?
- 2) Змалюйте психологію селянства на підставі оповідань: „Студент“ та „Салдатики“.
- 3) Простежте психологію Явтуха.
- 4) Простежте особливості мови й стилю Винниченка.

Село в-осени 1905 року.

(Уривок із повісти Михайла Коцюбинського „Fata morgana“)*).

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходились в лісі і покладали забрати панову землю, минув цілий тиждень, але люде вагались. Всі напружено ждали, а чого саме—ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге—і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала чагунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутно, самотно якось і тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село...

Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить—не звісно. Важко, трівожно дихалось усім у ті похмурі дні і неспокійно минали довгі осінні ночі. Якби хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін, або розрізав густе повітря постріл рушниці, люде вибігли-б з хат та кинулись осліп одні на одних!..

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а сонце, бліде й зубожіле, висипало з-за хмар на землю своє останнє злото.

Гафійка ловила хустя, розметане вітром по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка, надувшись, котилась кругла, мов вагітна

*) „Fata morgana“ — марево, омана.

жінка, і рукавами ловила землю. Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, такі кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула, що він говорить.

— Що там таке?

— Неси твій прапор.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і діти, що скакали під полотом, як горобці.

— Швидче винось!

Що сталось?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він в'язав вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивився.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі і заскакали на ній слова, наче живі.

Земля і воля!

Всі зняли догори очі і щось пройшло по юрбі, немов зітхання.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Вона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталось. Сподіване, правда, бажане, але неясне. Якийсь маніфест.

Біля неї був Прокіп і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону юрми виривались окремі слова.

— Діждались люде...

— Всім буде, всім стане,—дзвеніла Маланка. Вітер рвав ті слова і кидав назад:

— Всім стане, наша земля...

— Тепер, пане добродзею, оділлються вовкові овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молодші вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світився.

— Озуем, Андрію, пава у постолі!..

— А як-же!

Під полотами червоні дитячі ноги одкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали:

— Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотався наче палав на вітрі.

З хат висинали люди. Вони здимали шапки, хрестились і приставали. Стрічні звертали назад.

— На зборню! Там маніфест.

Було нове щось у людях. Глибокі очі горіли на сірих обличчях, наче світло по сутінках у церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепеті короги, в тихому сумі осіннього сонця, в тривожно-ясних обличчях.

Раптом передні спинились.

З-за вугла вплив другий потік і перерізав дорогу. Там теж червоний прапор був попереду.

Прокіп високо підняв свою корогву.

— Земля і воля!

— Земля і воля! Будьте здорові, з святом!

— Будьте і ви...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

Вітер зірвав в ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві корогви, з'єднавшись, попливли разом.

Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром вогні.

Народ обліпив зборню так густо, що свити злились в одну суцільну лаву і не було чим дихать. На рундуці читав щось Гуца. Він вже втомився, захрип, але ті, що надійшли, теж хтіли чути. Дальні повитягали шиї, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати, щоб ще раз почути. А люде все йшли і одні другим налягали грудьми на плечі.

— Що він читає—воля, свобода, а де-ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту—їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Це вже всі знають, що землю оддали людам. Краще-б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидче, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Оце твоє, а це моє... Щоб порівну всім. А вони тут стоять!

Біля зборні зібрався весь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб солому по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Яксь баба, вилізши з хати, трималась за стіни і сердито кричала в пустку:

— Де люде? Горить що? Га!

Ніхто не обізвався до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертався з зборні.

Двое ідуть.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хіба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стрєбив панів. Котрий, значить, живе з людської праці...

Баби:

— Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли-б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси...

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки-ж наш...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спіялись, підіймали догори корогву і на весь голос гукали:

— Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Це їм як перець собаці...

Гущу та Прокопа мало не розривали.—Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю—чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене... се я, Маланка. Почекайте-ж бо, люде, дайте сказати. Чуєш но, Прокопе, чуєш... щоб мені одрізали ближче, там де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона згиналась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали до шенту, там спалили гуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за це не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Що-дня вітер приносив свіжі дими, а люде свіжі оповідання і ніхто більше не дивувався. Вчора це була казка, сьогодні дійсність, що-ж дивного тут? Правда, гуральня панича Льольо, економія пана—мулили очі. Чого ще ждуть?

— Хіба ми за людей гірші? Уже-ж рішили.

Невдоволені були, але верх брали Гуща та Прокіп.

Проте вчорами де-хто запрягав коні і порожнем вимикався на ніч з села. Ходили і піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрузлих дорогах безперестанку котились наладовані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті що виходили піші, вертались кінно, на панських конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня і лиш по колесах, умазаних в кал, сусіди знали, що той чи інший їздив вночі на здобич. Часом діти грались новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці.

Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смашні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла.

— Чому не їси?—дивувався Андрій.

— Не можу. Чуже воно.

— Нащо-ж ти брала?

— Всі брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти.

Багачі причаїлись. Їх наче не було в селі.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах,—сміялись люде.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Прихожу в село, день будний, а люде до церкви. Спинили й питають—хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Шваґер теж в церкві. Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоїть, очі червоні та каламутні. Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач. — Не слаба, каже, боюся. Од безсоння звелась. П'яту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо паліїв. — Кого ждете? — Голоти. Переказали, ждять нас, будем

палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні. Страх бере людей. Ще вдень нічого — видко, хто йде, хто їде, а прийде ніч — стережемся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив у дзвони. У мене так серце і впало. Ніхто, як палії. Збіглися люде, постягали тих з коней, звязали і повели на зборюю. — Палити хочете нас? Бий їх! Ті в крик. — Ми сами ідемо, кажуть, за паліями, що повтікали. — Ніхто не вірить. Та вже церковний староста, каже, урятував. Якби не пізнав, було-б вже по їх. — Розповідає сестра, а сама аж трясеться.

А тут шваґер прийшов із церкви. Круги під очима, видко зморився. Ну, добре. — Яке у вас свято сьогодні? — питаю.

— Свята нема, а люде молебінь найняли, щоб одвернув бог од лиха.

Сидимо, розмовляєм про це, про те, а шваґер і кивне головою, кунає. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути слово. Ну, добре. Вже смеркло, — який тепер день, — повечеряли ми, світло горить. Пора-б і спати — не сплять. Вийшов я з хати — на селі світиться скрізь, ніхто не лягає... Так якось моторошно, лячно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони вже наставляють вуха. Не рано, вже й пізні ляги минули, не сплять. Чуємо — півні співають, а в вікно видко, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось — дусь! Стрельнув хтось з рушниці. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а шваґер зірвався — і в сінні. Вхопив залізні вила і далі. А я за ним. Віжу і бачу, як з хат вибігає народ, в руках — хто що понав... Ах, Боже... Куди бігти? де? хто стріляв? Вибігли за село, якісь люде стоять. Не питали, а кинулись бити. Вили на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав...

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуца прийшов раніше. Він трівожно блукав під ганком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходяться щось, — турбувався Марко.

— Ще рано, надійдуть.

Однак і Прокіп був неспокійний. Не легко було утихомирить народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслися по селах палючим вітром і все захопили у своєму вихрі. Люде не хотіли одріжнятись од інших, своїх сусідів і багато треба було роботи, щоб спинити рух. Але Гуца і Прокіп перемогли. Вони довели людам, що не треба палити та руйнувати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балки балку і все те мусять тепер служити на користь людам. Сьогодні мало рішитись, за ким перемога, за ними, чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягався. Он показався Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповнявся і починав шуміти. Марко стискав усім руки. Щось душило його у грудях, підкотилось під горло і коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! Є! — обізвався Мажуга і, розгорнувши, підняв.

— Більше не прийдуть?

— Мабуть усі.

Можна було рушати. Але не рушали.

Тільки коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушились з місця й пішли. Нюги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку, і кривобокі халупки, бідні й обдерті, якось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дрімало, сонце й порожнє. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ виллявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки. На стаснім порозі з'явився хурман. Гуща звелів покликати пана.

— Пана нема.

— А де-ж він?

— Втік уночі.

Хвиля пройшла народом.

— Утік? Ну, добре. Нехай вийде прикащик.

Ян вийшов з контори блідий і без шапки. Його холодні очі неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подався назад. Але Гуща спинив, витяг з кешені папір і почав розгортати. Серед великої тиші чулося тільки, як шелестіли листочки. Здавалось, що Гуща занадто довго це робить. Нарешті він кашлянув, підтягнувся і високим, чужим трохи голосом почав читати. Всі уже знали той приговор, але тепер він здався новим, поважним, наче те слово, що вони чули у церкві. Так, как. Вони вже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбірає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дідів та унуків.

Всі слухали мовчки і затаївши дух.

Прокіп скінчив і обізався до Яна.

— Ти нам непотрібний. Складайся і забірайся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг і тільки безгучно ворушилились його збілілі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточився і як п'яний подався до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

— Мусію! запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вкололо.

— Бричку! А на возі з-під гною не хочеш? Чувте, люде, він хоче брички...

Народ збудився наче. Почувся сміх.

— Ач, пан! Чого схотів. Минулося панство...

— Не давать брички.

— Лагодь, Мусію, воза!

— З-під гною.

Мусій кинувсь до воза.

Але Ян не схотів.

— Не треба коней! Пустіть, я піду пішки.

Економ насунув шапку і якось боком просунувсь крізь юрму. Його очі, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличчя, руки були напоготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинивсь за ворітьми, всім стало легше, наче порошинка випала з ока.

Треба було приймать економію.

— Як будем приймати?

— Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

— Доволі трьох. Прокопа, Гущу та Везика може...

— Ні, краще Мажугу...

— Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс насеред двору стіл. Гуца за ним примостився.

Стояв сірий осінній ранок. Все було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люде. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримався в повітрі.

Стелився гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба-б списати, щоб швидче ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай-би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздри. Чому-б не покунать? Хоч воно і народне добро, як каже Гуца, але в домі певно багато цікавих річей. Наливок, м'яких подушок, посуду та всяких чудних витребеньків, яких мужикові і бачить не довелось. Так воно й лишиться там? Молодиці заглядали у вікна. Ключниця немов догадалась, винесла з льоху два кошики яблук, і всіх частувала.

Тим часом Гуца скінчив. Народ підходив довго і довго важкі робучі руки грамузляли кривульки, або ставили хрест, щоб було міцно.

Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі.

— Хто не хоче служити громаді, може йди з двору.

Не схотіли ключниця й хурмац. Їх не тримали.

Двір помалу пустів. Лишилися тільки обрані—Прокіп, Гуца й Мажуга.

Панський масток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не дбав про „народне добро“, як Прокіп. По цілих днях він вештався од стодоли до стайні, од обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував в книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою й дивувався: який нелад. Ні, таки з пана поганий господарь. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина і досі стоїть без направи. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлеї. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадились разом і Прокіп повіз продавати пшеницю.

Всі троє оселились в конторі, у тих кімнатках, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував вдома, їй було чудно без хазяїна в хаті, але він і слухати не хотів: його обрали і тут його місце.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гуцу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвір'я. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глянула в вічі. Не буде більше бідних і багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Оці будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуца людина—тепер підуть під школи. Тут будуть зібратись люде, там будуть читання. Уява малювала инше життя, ніч розступалась, сяли вікна вогнями, гомін розпірав стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, звонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожную народню копіюку, кожне стебло.

З села приходили люде.

— Ну, як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управителі роблять, що вигідніше—чи поділити землю, чи може гуртом обробляти поле і

тоді вже ділити хліб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидче ділили. Їм поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що ужити будинки.

— Тут-би варто школу зробити,—говорив Прокіп.

Але Гуща йшов далі.

— Школу маємо вже, зробім краще народній університет.

Люде приставали на все, на школу й на університет. Нехай навчаються люде, не все-ж панам.

Панас Кандзюба дививсь на поле, що простяглось од воріт і уперлося в небо і все зітхав. Йому було досадно, що пан утік, що він не побачить „пана у постолох“.

А по полю вічно блукали якісь фігури і чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись, скільки прийдеться на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля, переставляла ноги по глеюватій ріллі.

Хома сміявся і погано сміявся.

— Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. А як-же...

Зеленкуваті очі скакали в нього, як жаби по-над болотом.

— Він дума один із другим, що як пан втік, то вже й пропав. Як раз! Такий не згине. Нажене козаків повне село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, люде, що зберегли. На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пустка смерділа. Викури димом і вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня...

Хома тицяв грубим пальцем в долоню.

— О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та инше добро, ловили Хомине слово.

Бо таки правда. Коли-б не вигадував Гуща, в них усе було-б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тим часом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку.

— Де-ж правда? Нам таке роблять, а ми-ж що їм за те?

І поглядав на гуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і буха безжурно димом, наче сміється.

— Пан втік, а панича Льольо на насіння лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе-хе!

Хома сердито сапав.

— А тож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

— Спалити!

І те „спалити“ як вітер свистіло у нього в зубах.

Це було чудо, що гуральня досі стояла. Тільки мулила очі. Скрізь по селах покінчили з панами, скрізь димились руїни, а тут—гуральня. Куди не глянеш—вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудлатий змії, тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі, і все так само, як досі, наче нічого не сталося. Що за мара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулось. Навіть сторонні сміються. Коли-б не Прокіп, не Гуща—давно зробили-б кінець. А панич Льольо? Яка ко-

ристь од нього? Як ссав народню кров, так буде і далі ссати. Андрія скривдив, невже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій як і перше жалівся, але тепер його рука зробилась гаслом.

— Дивіться, що роблять з нами в ґуральні!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпа-лок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештався скрізь і скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ.

Навіть прихильників Гуці.

— Хіба ми гірші за других?

В середу знали, що це буде в четвер. Хома ходив од хати до хати.

— Як вдарять у дзвони—виходь. Хто не вийде, буду палити.

Він був рішучий; видко було, що він не жартує.

Пізно світилось проти п'ятниці світло, як у великодню ніч. Люде мовчки готували сокири, кілки, залізні лопати. Дитячі очі стежили з печі за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або впав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом здригалось повітря, немов од дзвонів.

— Тс! Тихо!

Прислухались і, не вірячи сами собі, одхияли сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялась з неба. Було вохко, непривітно і тихо. Здавалось—кінця цьому не буде. Нехай-би вже врешті подали знак, коли воно неминуче. А може Хома збрехав, налякався і нічого не буде? Верталися в хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збивались в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фігури, покручені непомірною працею, цю в одно злиту з п'тьмою масу важких лантуховатих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед ґуральнею юрма спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий і тільки одно віконцетмяно світилось, як око напіводкрите. За те ґуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стіною, злазив на сходи і чуно було, як гримнули двері. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилилися дрібненьку мряку, бились і розривались, а в п'тьмі драглила юрма. Раптом одчинилися двері і звідти почулось трівожне:

— Хто там? Чого вам треба?

— Се панич Льольо... се Льольо...

— Чого вам треба?

Хома одділився од юрми.

— Ага! Се ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди!—і погано налаявсь.

Маленька, самотня на сірій стіні фігура Льольо подалась назад.

— Не підходь! Буду стріляти.

І зараз під будинком блиснув наче сірник вогонь, сухо тріснуло щось і розколело важким розкотом ніч.

Юрма завмерла й осіла. Сполоханий дух заколотився на мент в порожніх грудях. Але Хома його підняв.

— Го-го! він ще стріляє! Бий його... бий..

Те „бий“ онекло тіло, як пуга, підняло ноги і погнало без тям вперед, в рухові тіл, у віддиху грудей, в натиску сили, що раптом збудилась з дрімоти, як під кригою будиться річка.

Темні сіни застогнали од тупоту ніг і під вагою тіла, збитого вкупу, двигтіли сходи.

Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він ще тут, чи може втік, чи його б'ють, чи тільки ловлять. Тіло налягало на тіло і ззаду чуло на собі гарячий віддих, що гнав наперед. Перед дверима зробився тиск, а знизу все напірало. Двері були замкнені. Хома бив в них плечем і в густій пітьмі, де не видко було лица сусіда, глухо гупали плечі, тріщали сухі дошки. Раптом двері подались і щось війнуло звідти, як із безодні. Люде хитнулись уперед, у чорну пустку.

— Постійте, зараз!—крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталось чудо, короткий сон, од якого усі посліпили. Електричне світло раптом залляло велику світилицю, наче махнуло срібним крилом і відбилось в помості, в ряді великих дзеркал, в золоті рам. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гоїдались на вікнах, зелені дерева схилились над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла білі, здорові зуби. Ся зміна була така раптовна, що схвильована юрма застигла і лица залляли усі дзеркала, ледве містячись в рамах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив її, замахнувся і спустився на рояль. А-ах!..

Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревноу під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люде збудились зі сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали коли на тихі води дзеркал і бризнули з давомом на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповнявся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіней, як осі з гнізд і накидались ослім на все, що попадало під руки. Якесь шаленство всіх обхопило.

Бий все!

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипались з вікон, як з дерева двіт. П'яніли все більше. Хотілося чути лиш бряк, стук, тріск, передсмертне хрипіння кожної річі, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль Хомі не дававсь. Чорні блискучі боки його кололись і западались за кожним махом кілка, але він все ще тримався на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кров'ю.

Потрівожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллі. Люде пили його один в од-

ного з очей, з передсмертного жаху скалічених річей, криків скла і метали, з стогнання струн. Всі ті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни—будили ще більшу жадобу нищити, ламати, бити, і ноги без тямї топтали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! ти ростеш! і упивався хрустінням горшків під каблучками.

Хома з перекривленим ротом, весь мокрий, блищав од поту.

— Гуляйте, діти! Прийшов наш день!

Панас Кандзюба силкувався до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, крєктав, волік до вікна. Йому помагали другі. Шафа лягла на вікно, задерла ніжки й білий спід, хитнулась і цезла. Панас висунувсь у вікно, щоб чути, як вона храсне грудьми об землю.

На подвіррі, у безпросвітній мряці, кишіли люде, як гусинь.

— Чого стоїте? Йдіть помагати! Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась од нового народу, що насилу пролазив через куши уламків. Люде розсипались скрізь, по всьому домі і кожду кімнату сповнили гвалтом. Гупали кілля і молотки, наче в великій кузні, тріщали меблі і двері, скреготало залізо, а скло дзвеніло й дзвеніло безперестанку і сипалось долі, як груші з дерева в бурю.

Весь дім трясся од зойку, кричав на пробі в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерлися рядна, літали, мов павутиння, мережки.

В ковалихи очі горіли, вона трясла гладкими боками, порпалась в купах і все кричала:

— Не деріть всього! Лишіть мені...

І здирала з поламаних меблів шовк жовтий, червоний, блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. З-за пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим іржавим залізом. Він сам не знав, куди її діти.

Олекса Безик сів. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна, на холод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті крила. Тільки лампи та канделябри лишилися цілими і завзято заливали цілу руїну світлом, до нестерпучости ясным.

Брудні, наче на лахміття подерті люде спинались і роздивлялись, щоб знищити ще. Але нічого не було. Голі стіни конали останнім диханням оддертих шпалерів.

В кутку Хома старанно трошив ще простий, кухняний ослончик, брудний, у помях, на половину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а гуральня?

Хома підняв на нього безтямні очі.

— Як бити, то бити все.

І далі трошив недобитий ослончик.

— Годі, покиньте,—кричав Андрій.—Пора палити.

Хома опритомнів. Палити? Його очі на мить спинились і в них мигнув наче далекий відблиск пожежі.

— Палити? Давай!

Вони склали на куну під сходи уламки меблів, ніжки стільців, шматки паперу і підпалили.

— Тікайте з дому, горить!— кричав Андрій.

Люде, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах. Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси. Вогонь охоче поліз по серпанках і чорні отвори вікон ще глибшими стали в червоних рухливих рамах. Дві Андрієві тіні заметались на прощання по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер гуральня. Чуєте, Хомо? гуральня, кажу.

Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніша по світлі. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл.

Тільки гуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих кам'яних грудях, ждучи чогось, трітьовжно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверей. Світло з вікон грало в каліжках разками золотого намиста.

Юрба й гуральня стояли напроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто переможе.

Між ними раптом з'явилась важка, кострубата постать Хоми.

— Чого ждете? Паліть!

Вікна паничового дому курились димом. Вогонь ліз по завісах, в'юнкий, веселий і вже облизував лутки знадвору.

Безлиця у п'яті юрма здригнулась і пішла на гуральню. Андрій біг попереду. У лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась як в трящі і блискавично мигтіла широким пасом. На мить Андрієві нідри вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі—і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зійшлися вони—машини і її жертва. Андрій почув на руці одрізані пальці і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувся на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав із свистом плавким лінєвим рухом, як мертва гадюка. Апаратна в останнє здригнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його драгували Андрія. Йому хотілось бити цю ситу, гладку скотину, почувти, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і ударив залізом по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизька видавався гострим і блискучим, як шило, лютість одняла у нього тямку, свідомість і розуміння. Він бив машину, що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про безпеку. Він не бачив, що діялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих козушків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, на-півбожевільних, поранених рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як

невгаваючий дух руйнування і сповняла луною тисячі згуків високі стіни гуральні.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жузіль од горіння душі, викидав з себе:

— Бити! палити!..

Де тільки з'являлось його обличчя старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напружував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув втоми. Його руки наче залізні кліщі крутили мідяні труби і чим твердіші вони були, тим більшу розпалляли охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки давно обливалися кров'ю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити і підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогонь торкнувся спирту і легка блакитна хмарка захвилиталась над ним. З цілої гуральні збіглись дивитись. Синавий вогонь, такий легкий і невинний, що, здавалось, пекти не може, м'яко згинався і розгинався, наче плавав на спирті і тільки часом здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі.

Це-ж горить спирт! Ніщо инше, а спирт. Було досадно. На саму згадку пекло у горлі, розливалось тепло у грудях. Нащо було палити, не давши навіть покушати! Тепер ні паничеві, ні людям. Вогонь жере.

Олекса Безик мало не плакав. Невже пропаде?

Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути з-підсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок і протиснувся крізь натовп.

— Куди ти?

Його хотіли спинити.

Але Безик вже розігнався і сунув руку просто в вогонь.

Синє полум'я стиха хитнулось, хлюпнуло в чорні криса цистерни і впало додолу кількома вогняними клубками.

— Ой, братці, пече!—скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Це була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиц зверху; під сподом чистий, здоровий спирт, треба тільки дістати.

Натовп захвилювався.

Тц! тц! скільки добра загибає... скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити посуду? Пробити збоку? Дух спирту лоскотав ніздри і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боги цистерни, готові втягнути в себе, висушити повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чащі, повні вогню, як жертви невідомому богові.

Раптом з-заду почувся крик:

— Розступіться! дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетіло щось мокре, все у рідкому болоті, забризкало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки мигнула перед очима чорна фігура, піднята

рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курився, як серце, тільки що вирване з груди.

— Пийте!

Але як пити?

— Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс воду і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнувся, дихнув в-останнє й сконав.

— Ура! Горілка!

Руки здіймались і простягались—тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидче дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки. Їм треба було самим роздобути. Вони бігли в подвір'я, скакали в калюжу, як були в одежі й качалися там в якійсь гарячковій нестямі, щоб краще замокнуть і не боятись скакати в вогонь.

З густої осінньої мряки безперестанку вривались в гуральню і лізли в вогонь, наче нетля на світло, дикі, напівлюдські фігури, мокрі, покриті корою рідкого болота, з-під якого блищали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і вже цвіли на вершечках червоним, як хмари при сході сонця. По обличчях розлились мертві синяві тони. А серед тіней од поламаних труб і машин, що з жахом бились по стінах, чорні заболочені люде скакали у дикім танці і черпали вогонь з палючих чаш:

— Хто хоче? пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догорав. Падали балки у прірву отворів і розсипались снопами тріскучих іскор. Гуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаюча полум'ям в вікна і двері, як рана кров'ю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безодні ночі.

Другого дня скрізь було тихо. Люде ходили в'ялі, спорожені наче, ліниві. Чорний задимлений комин стирчав на горбку замість гуральні; мимохіть він притягував очі і було чудно, що око не упіралось, як досі, в стіни, а йшло кудись далі, в порожняву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок ліниво здіймався над грузом завалених стін, наче пара у холод з ніздрів худоби. В широких отворах вікон білили кафльові печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порнались в теплій землі, знаходячи всякі уламки та дрібні річі, налів зотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій ввійшов у гуральню. В туманому світлі сірого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі, міцні апарати, що упірались і не давались, коли їх били. Сьогодні—вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облізлі. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплющені, зм'яклі, наче стоптані кишки, і червона іржа од вогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Невже це він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очі од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Невже це він? Не чув уже злоти, як досі,

вона десь щезла за одну ніч? Йому навіть жаль стало тих апаратів; він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось во-рушиться.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

— Геть все сплюндрували, — обізвався Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивувався.

— Як-то не ми? А хто-ж?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така певність і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила.

До гуральні під'їздили підводи і від'їздили повні заліза, цегли, обемалених балок.

— Розберім все, зрівняймо з землею, — говорили один одному люде, але вже оглядалися, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась тривога.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки. Хто пустив по-голоску, звідки вона узялась, ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть — той не мине розстрілу.

Видимо, це справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер лю-дям біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

Що діяти? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть не важився думати, чим запобігти. Звістку приймали, як спо-діване щось, як щось неминуче, мов по хоробі смерть.

Де-які мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залізо, або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба це допоможе? Хіба, як що до чого, не викажуть люде?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім за-спокоїв село.

Хтось вигадав видко. За що-б мали карати, коли навкруги було те самє. Скрізь попалили і розбили панів, бо таке право наступило.

Минало з полудня, а в селі тихо, нема нічого.

Прокіп хазяйнував на панськім полі, орав на зяб, кінчав пізню сівбу. Робота ішла своєю чергою — пан не вертався одбрать землю, панич Льольо теж видко не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь було спокійно і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула і друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жал-кували.

Однак новіна впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевно. Олекса Безик їздив у містечко, але з дороги вернувся. В село Тер-нівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого пору-бали, інших забрали в город. Трусять, в'язуть і б'ють.

— Ждіть і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Це було ясно.

Панас Кандзюба довго, уперто чухав за вухом.

— То це і нас постріляють?

Його налякані очі, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги. Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима.

— Я не палив, мені нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Я сидів вдома.

— Огак. Я-ж тебе бачив на власні очі.

— Кого? Мене? Хай тому повилазять, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на гуральню, то тільки на те, щоб подивигись. Кому-ж не вдавалось затяти, той всіх винуватив. Село винувато, село буде й одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, на верх спливали забуті кривди й гріхи. Спокійніші всіх гамували. Дятьге. Нічого не буде. Тепер наша сила і наше право.

В полудне од перебіжних почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люде не схотіли виказати винуватих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав громаду? Хома і Андрій. Не мине лихо, видко, й за панську землю. Поки не було Гуці, в селі був спокій. Що тут казати. Гуца і Прокіп збунтували народ, вони в сьому винні. Казали—народне право, наша земля, а тепер—козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

— А що? На мов вийшло. Озуть пана у постолі... от і озули!

Що-ж тепер діять?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чутно було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб. Жах малював усе страшніші й страчніші картини. Од неспокою люде не могли всидіти в хаті. Що треба робити? Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїна і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменший галас будив тривогу.

Завдання: 1) Простежити зріст революційних настроїв у селянстві.

2) Роль жінки в революційному русі на підставі оповідання.

3) Порівняння психології Пржопи з психологією Хоми.

4) Риси дрібно-буржуазної психології селянства на підставі оповідання.

5) Аналіз особливостей мови й стилю Коцюбинського.

Три менти.

Вірші О. Олеся*).

Тихше, тихше: ходять звірі,
П'ють народню кров вампіри..
Нахиляйтесь,
Пригинайтесь:
Може мимо пройдуть звірі..
Тихше, тихше —
Хто це дише?..
Тихше... тихше...

Тихше, тихше: сплять вампіри,
Упилися кров'ю звірі..
Нахиляйтесь,
Підкрадайтесь:
Як убиті, сплять вампіри..
Тихше, тихше —
Хто це дише?..
Тихше... тихше...

Гей до зброї! Бийте в дзвони!
Будьте смілі, як дракони!
Всіх гугайте,
Всіх селикайте —
Хай гудуть, як громи, дзвони..
Хто там ззаду?—
Кулю гаду!
Хто там ззаду?..

* * *

Вірші О. Олеся.

Ми не кинемо зброї своєї:
Наше військо сміється, б'ючись,
Наше військо в боях бенкетує,
Наше військо вміра, сміючись.

Ми не зложим червоного стягу...
Кров червона із нас пролилась,
Власну кров ми ворожою змиєм,—
Гострі коси залізні у нас!

*) Олександр Олесь (псевдонім), народився 1878 року. Поезії його пройняті настроями особистих переживаннів, а також мотивами боротьби за волю.

Ми не підем з кривавого бою!
Наші друзі по тюрмах гниють,
Наші друзі в Сибіру конають, —
Ми назад їм проложимо путь.

Ми не кинем боротись за волю:
Наші браття упали в борні,
Їхня кров ще гаряча на ранах,
Їхні рани горять ще в огні.

Ми не зложимо зброї своєї...
Дужі в нас і бажання, і гнів,
Ми здобудемо землю і волю,
І загоїмо рани віків.

Ми не підем з кривавого бою:
Наше військо сміється, б'ючись,
Наше військо в боях бенкетує
І в боях уміра, сміючись!..

IV. В полумені соціальної революції.

I.

Не спочивайте: ще не час!
Нехай останній промінь згас —
Сами запалимо вогні —
і в стумі витворимо дні!

На креміль — крицю: буде світ!
Ми не похитні, мов граніт.
Ми йдем і йдем, несем вогні,
і творим блиск, і творим дні!

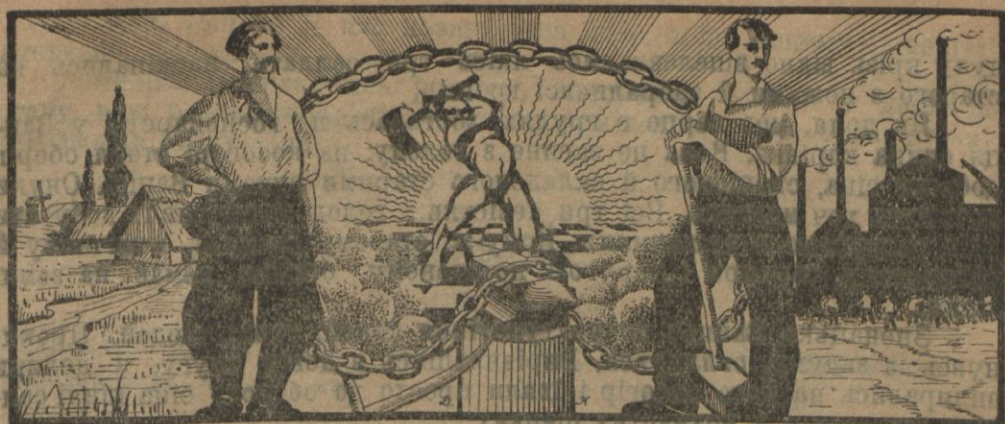
II.

Доволі! Кільцями ланцюг.
Тріпоче прапор соколинний.
Вони спинить хотіли рух,
але ми линем, линем, линем.

І наш завзято кутий гимн
Ширяє срібні блискавиці.
Туди — в червоні береги —
з низин. Туди. Ми — крила! Птиці!

Вас. Чумак.

Світова війна і воля.

Решта.

(Оповідання Х. Майстренна).

В-осени, коли струнки, білорі берези, розпорошені по косогах Карпат, одяглись в щире золото; коли рожаїсті буки гаряче почервоніли, нагадуючи на темно-зеленому тлі соснових зарослів, засвічені смолоскипи,—старий гуцул Ванцьо Токарук прийшов на власну землю, на косогір рідної гори, щоб повіситись. Так таки: зашморгнувши шию налігачем, видертися на першого ліпшого бука і почепитись на гілляці.

До такого кінця, до наміру силоміць вкоротити собі віку, старий Ванцьо прийшов не зразу, а повагом, довго міркуючи над своєю долею, зо всіх боків підходячи до свого становища. Скільки не бивсь, як не митикував, виходило одне: куди не кинь—то й клин. Уривок, петелька, бук,—іншої ради не було.

Рухаючись по рідному косогорі, вибіраючи гілляку, де-б найкраще зачепитись, старий Ванцьо в-останнє полинув, шибнув думками назад, оглянувся на той життєвий шлях, що привів його нині на косогір з налігачем у руці.

Мав старий трьох синів, поженив їх, думав віку дожить за їхніми дужими спинами. Але золоті мрії, рожеві сподіванки зникли, розвіялись порохом. Усіх трьох синів покликано на війну, поставлено в ряди активних вояків,—в шанцях усі три й полягли, як батою лягнуть. Живуть нині в халуді Ванця три невістки з численними, дрібними дітьми—онуками старого. Ротів багато, а їсти нема що.

Колись, ще перед тим, як чужоземне військо мало вступити в Карпати, Ванцьо мав трохи пшениці на стеблі, грядок зо-три бараболі, мав штири корівки і буйно зелену траву на цім самім косогорі, де він зараз ходить. Було та сплидо. Чужоземне військо витолочило, збило пшеницю, лавами посуваючись у глибіню Карпатів. За лавами піхотинців надійшли трени: од бараболі не лишилось навіть бадилля, трьох корівок забрали силоміць: реєвізували. Правда, дали скількось там паперових грошей, але що з них? Вночі, після реєвізії, в ха-

лупу крізь вікно вшелевкались якісь три салдати, наскіпались на старого з ножами й забрали всі гроші.

Як доля, мов серце в грудях, зосталась на господарстві у Ванця єдина корівка. Вона не загине з голоду: на косогорі стоїть оборіг доброго сіна, скошеного й складеного старими руками Ванця. Онуки матимуть хоч молочко. Всі три невістки... голод примусив їх добувати хліб розпуюстю з чужинцями. Йому-ж, старому Ванцеві, німечному й нікчемному, соромом і наругою поточеному, більше немає на землі місця...

Зненацька Ванцьо почув тупотіння коней, гомін людей. Прокинувся із задуми, оглянувся. Вирівнявшись в довгу смугу, з долини видирались на його косогір і їхали просто до оборогу сіна кінні салдати-чужоземці в мохнастих шапках.

Ванцьо відразу зрозумів, серцем відчув, що його оборогові сіна приходить край, що єдина корівка його повинна буде здохнути, онуки зостануться без молока і вищезнуть, як в-осени мухи...

Ванцьо раптом і цілком відкинув думку про власну смерть,— він ще встигне вкоротити собі віку, поспіє з козами на торг. Онуки дрібні—ось кого необхідно рятувати насамперед.

— Гей, панове! Схаменіться, не руште! То сіно моє... решта!

Чужоземні салдати, ніяк не сподіваючись стрінуги тут людину, в першу хвилину оторопіли, а потім зареготались.

— Ну, і пусть тебе остайотся „решта“. А сено ми заберьом—нада.

Шпарко й моторно салдати розбірали оборіг, в'язали сіно на в'язки і вантажили на коні, приторочуючи до сідел. У Ванця охололо серце, одчай онанував душу. Кивнувся до в'язок, почав торсати їх, стягати з коней, розсмигувать.

— Не трогай... уходи, старий пьос!

І бачучи, що Ванцьо ще таки силкується розв'язать в'язку, один з салдатів підбіг і так затопив його кулаком в обличчя, що старий упав.

Коли Ванцьо прийшов до тям, очумався і підвівсь з землі, од оборога жовтіло на землі тільки місце. Кінні салдати-чужоземці в мохнастих шапках з'їздили в долину, обвантажені в'язками його сіна, немов великими вінками. На долині коні пішли підтюпцем.

Ванцьо поклав собі не відставати од вершників, побіг навздогін. Немов крізь чад, він чув, що дихать йому важко, що груди його рвуться на шматки, горять, а серце кидається так сильно, як підстрелений птах. Перед очима вже були не вершники—жовтогарячі плями, божевільний танок якихсь огненних хвостиків.

Ванцьо біг і, час од часу, показуючи наперед, де кінні салдати-чужоземці везли награвоване у нього сіно, дико викрикував:

— Решту забрали!

В селі, обіг дороги, котрою їхали чужоземці-салдати, стояв їхній начальник,—високий, сивий, кремезний генерал. Він спинив Ванця, уважно почав розпитувати, як і що? Здавалось, генерал цілком перейнявся його нещастям. Показуючи на сіно, Ванцьо знову викрикнув:

— Решту забрали!

В цей викрик Ванцьо вложив весь свій одчай, всю душу, весь біль і горе. Хто-хто, а цей великий пан оборонить од кривди,—подумав Ванцьо. Так йому здалося.

Але генерал весь якось затіпавсь, очі приплющились, щоки розтяглись; він голосно зареготавсь.

— Как? Решта? У нас називається сено, а по вашому — решта? Інтересно. Ха-ха-ха!

І генерал, заливаючись реготом, швиденько рушив у двір, до штабу, щоб розказати ад'ютантові нову сміховину про чудернацьку гуцульську назву сіна.

Труп русина.

Вірші Я. Савченка.

Хай ждуть тебе в журбі і муці.
Не знати їм — коли і як?
Обняв ти дерево в розпуді,
І так, пристрелений, заляк.

Ти в лісі біг. А кров клекоче.
А темна ніч глуха мольбі...
І от ударив морок в очі —
І гнить при дереві тобі.

Стоїш... застиг... Смутна зозуля
Ридає в хащі лісовій:
Що влучно б'є ворожа куля,
Що смерть од неї — жереб твій.

Минають дні. В глухім одчаю
Чекають, ждуть: оде-ж він, де-ж?!
А ти в лісах, у руськім краю,
Обнявши дерево, гниш...

Чорні маки.

(Оповідання С. Васильченка).

Сплять мої товариші, як мерці, стогнуть у сні, — мучать їх мерт-
вачі сні.

Встану в темряві і вигляну з своєї могили, помалу-малу, крадь-
кома...

Тихо в палаці Чорної Марі, дрімають по темних вітах жахи,
притаїлись...

Стиха, як злодій запалю мій смуток синій, гарячий, оживлю на
ньому серце, засвічу мисль.

І буду думать, і буду писать, писать мов дрібне писання і буде
горіть в могилі живий огонь, поки заспівають півні.

Такого отруйного нуду ніколи не зазнав я, як тої пам'яткової
травневої ночі. Тільки упали на землю ночні тіні, у мені пробуди-
лась якась незвичайна тривога — якесь передчуття...

Казали, що тепер весна, що в саду коло зруйнованої мизи чули
солов'я, і я виліз із своєї нори. Було тихо, і було видно, хоч листи
читай.

Примостившись під землянкою, почав я викликати свої найяскраві
спогади, рідні обличчя, тихі знакомі села, зелені, смутні, ов'язні теп-
лом і негодою. Але чого так нудно стало одразу, так тоскно? — Очі
з несвідомою тривогою все тягнуться туди, де між лісовими квітками
сумом чорнів якась нова квітка. Здавалось, що там розцвіла вона,
незвичайна, жива, гаряча, куриться чорним сумом, здаля коле жахли-
вими голками і труїть світ. Моторошно стає і неспокійно на душі,
мимоволі схоплююсь й поспішаю до неї.

Ах, це-ж чорні маки; ті сумні й жахливі квітки, що розцвітають коло палаців Чорної Марі, що після огняного дощу виростають тут, як гриби.

На стеблах бур'яну чорніє під місяцем, потьмарена срібним промінням, кривава марля, горить, як червона квітка, спалена на поїл блискавкою, і одсвічує містичним огнем. І полиняли мої яскраві спогади, як давній, залежаний, цвілий крам. Нудьга і сум чорним рядном огортає душу. Дивлюсь навкруги: тоскна сутінь Чорної Марі стоїть в повітрі, — та жахлива тінь, що курявою завжди висить над нами.

Чи робиш що, чи думаєш, навіть коли спиш — все лежить вона, все давить тягарем душу: ось тут десь недалеко невидимкою стежить за тобою страшна сусіда. Кожну мить можуть спинитись на тобі її кам'яні очі, перед якими людина брязне на землю бездыханою грудкою глини; кожну хвилину може над головою несподівано тріснути повітря і в чорному дам'ї заблищать її огняні, смертельні зуби...

І всі дні наші потьмарені, ночі посумлені, кволі надії, в'ялі радощі... і очі посліплені і думки погашені...

Без думок, без бажань пішов никати по-між деревами, як по мертвому царстві. І скрізь нудьга, нудьга як печія. Тіні од листя й од квіток манячать під ногами, як холодні гади, що виповзли грітись на місячне проміння; мимоволі, гидливо, переступаєш їх, щоб не роздавить.

По фронту тихо. Раз по раз хрипко хававкають ракетниці; лупотять і шиплять хижі світляки-птиці, перелітають, крадучись, од таємного сусіда і шпигунським оком зажерливо розглядають задвірки. Далі сідають між кущами, тріпотять світячими, холодними крилами і поринають у землю, як у нору.

Немає простору думкам; куди не кинуться, натикаються на мури...

Зазирає в окопи: сухі, чистенькі, навіть прибрані зів'ялими квітками довгі ями; у бойниці, як у могильні віконця, просвічує небо, зверху по-над окопами стрімлять иноді дятячі млинки з очерету. Здається, що оселились тут мерці; повірили, що більш ніколи не бачить їм ясного сонця й почали придивлятись до своїх могильних стін — таких сумних, таких немилых...

Почали придивлятись, почали їх боязко квітчати, почали розважати свою могильну нудьгу тихими, кволими дятячими забавками...

І хвиля гарячого нуду, як нарою гонить звідтіля... Не знаю, куди пішов-би, де подів-би ся. Хотілось щось скинути з себе, розірвати якусь намітку, за якою почувались і радість, і краса, але вона міцна, як мури.

І я шепочу в смертельній тузі: мені нічого не треба в цьому широкому світі, хай тільки світять мені, поки не склепились на віки мої очі, хай світять, говорять до мене небесні огні, хай цвітками дше на мене земля, хай голубить мене, хай смутить мене своєю тихою журбою блакитне небо, — і більш мені не треба нічого — ні ласки, ні привіту.

Білим сліпнем, мертвим, тухлим оком без змієту, без таємного смутку мулить очі місяць. І вся ніч з квітками, з кущами, із соснами і ялинами здається зів'ялою, мертвою декорацією.

Голим кістяком одсвічує між бур'янами недавно обтесаний сосновий хрест на свіжій могилі, та димлять сумом чорні маки, надихають тоскним трунком німу ніч.

Стало здаватися, що все на світі холодне й кам'яне, і кам'яний жах проймає мозок і кістки. Почуваю: щось обмерло, щось усохло в мені, окам'яніла якась частина моєї душі.

Що це? Божевілля?!

Холодний піт струмками покотився по лиці. Шелеснув в розмаху кущами, — засвистіли, як сухий деркач, і обірвалися у грізній тиші.

— Упав на траву і став механічно повторяти своє заклинання, свою молитву, витворену в хвилину чорної нудьги і смертної туги: все минеться, минеться, минеться...

Засне сонце, оживуть радощі, зацвітуть квітки... сині, рожеві, білі, білі, білі...

Мигнула, як блискавка, думка: чого така тиша? Чого нікого не бачив в окопах, чому не видно вже ракет? Стукнуло в грудях: тут щось не так, щось там зчинилося, щось має трапитися!.. — і чогось вільніше зітхнулось.

Схопився і побіг в окопи.

Не видно дозорців на пунктах.

Так, щось трапилось, — подумав; одлягло од серця. Тільки тремтять ноги.

Насилу нагмадів одного, — стоїть не в окопах, стовпом стоїть на бруствері, уп'явшись кудись очима.

— Що там зчинилося? — з тривогою питаю його.

Вартовий не зразу, з жалем одірвав прикований до чогось погляд і повернув до мене таємниче, радісне лице.

— Ідуть... мириться ідуть!.. тихо й довірливо повідав він мені, заблищавши в тіні гарячими очима, і знову швидко повернувся.

— Та де-ж, де? — нетерпляче сіпаю його за полу.

— Ось уже, ось, на галявині, — показав він рукою.

Спершу я нічого не помітив на знакомитій галявині, тільки здавалось, ніби там занадто багато вже кущів росте. Але тіні од них чогось дуже чітві й одноманітні.

Приглядаюся пильніше — і в грудях похололо: вся рота стояла непорушно, як заворожена, за колючою загородою. Навпроти їх, коло ворожих загород, товпився великий гурт таких-же тіней.

Не пригадаю тепер, як вискочив із окопів, як опинився між людьми своєї роти. Пам'ятаю тільки, що я там нікого не сполохав, не здивував, — на мене всі дивилися тими-ж ясними, дружніми очима, як і один на одного.

— Ідуть! Пішов по людях шелест і відразу обірвався. З чужого гурту випливли дві тіні й, стрибаючи по траві вперед і назад, посувалися до нас. Раптом в руках одного замаяло щось біле-біле, як сніг, як цвіт черемшини й засяяло таємним, хвилюючим світлом під нічними тінями.

Всіх немов вітром огняним опалило.

— Ай!.. — вирвалось в усіх коротке, як мить, і тихе, як зітхання, і всі зааніміли. Ясніли лица, як перед сходом сонця. І стало видно: стоять люде обірвані, змарнілі, брудні.

На зчорнілих лицах, заснованих синім промінням, мов білою китайкою, темніли, як у мерців, глибоко запалі очі.

І в тих чорних ямах засвітилися несподівано бриліанти. Стояли вони, склавши руки на грудях, мов перед дверима давно оплаканого,

забутого, загубленого раю і на білих брудних обличчях, легкими тінями малювалася глибока, невимовна скорбота..

Тіні наближались і махали рукою, викликаючи посланців із зачарованого гурту...

Обсмикавши на собі шинель, мов збираючись до церкви, вперед вийшов бородатий фельдфебель з хрестами й з медалями на грудях і рішуче пішов назустріч.

Під наметом кучерявої ялини, що росла по середині галявини, тіні зійшлись і змішались, всі ясно почули тихий, як шепіт, звичайний голос людини:

— Здрастуй, рус

Радісно затремтіло в грудях: так оце він такий, ворог!..

Так хвилювало в грудях колись в дитячі часи, коли, бувало, в переодягненій марі, що лякає незнайомою страхотливою машкарою, по голосу впізнаєш свого-ж рідного брата.

Засяяли на промінні простоволосі, русі голови й вороги сплелися в обіймах.

Мить тремтіли всі, як в пропасниці; це-ж давній закон ламається, це-ж чиниться чорна зрада, прокляттям запечатана, огнем і залізом наказана!

Але тут-же маяла біла правда, а за нею з темряви віків прилинув невиразний Привид...

— Я з вами, маловіри!—забреніло у кожного в душі.

І рванули якісь кайдани, кинули до ніг.

— Ура-а-а!..—Вирвався пекучий, радісний крик.

— Віват!—гострим огнем оддалося по той бік.

Гордо й побідно маяла біла корошов: янозоряний янгол злетів сюди, в метву пустиню і пізньої ночі сурмив у срібні сурми: — вставайте мертві, воскресла правда, воскресла радість...

І мерці оживали: засяяли їх очі, розкувалася мова і залунав у скам'янілому царстві радісний, вільний гомін людського життя. І кругом діялось диво: чорна сутінь, де висів жах, як од світу блискавки шугнула кудись за обрії і щезла без сліду, і ніч оджила, мов окропила її живою водою. Ожив місяць, оздоровів, ожили дерева, кущі, тіні. Видно кожний листочок, кожну тіннь тоненької биліни. Під тканкою із ночної тіні й срібного проміння, як на дні прозорої води, бреньять потьмарені, кольорові головки польових квіток; під ними багвинням поплутались їх тіні, і здається — на старому, сумному кладовищі, на потрухлих, поламаних хрестах виріс живий, свіжий квітник. Запахло деревієм, буркунами... З-під мертвого покривала вийшла красуня ніч, ніч травнівка в шовках, в дорогих каміннях, в срібних мережевах, ніч лікарка, шептуха з пахощами, з любощами, з купільними травами, з цілющими зіллями.

Здається, було для очей помітно, як рухається вона в своїй невідомій подорожі, невідомо, звідки й куди. Поволі-поволі гонить невидимкою хвилею місяць по блакиті, і вся блакить, як безмежна вода, сунеться. Вниз на тінях, як на човнах, плинуть скрізь дерева й кущі; хтось міцно й напружено керує човнами й впливає з кущами на світ. І така приваблива ця таємна подорож, і повна радощів, химерних снів і обмар, що бажається без кінця плисти цю чарівну плінь, плисти й самому горіти іскрою, і не гаснути.

А прапор під ялиною сьє, як полум'я, білим, тихим і радісним світом, віє білими чарами, як животворчими пахощами. І світ став широкий-широкий і вільний-вільний і стільки радощів, надій, пісень,

стільки дум і мрій зразу заворушилось у ньому, що захлинулися груди. Зростав гомін радісний, сміливий, повільний, як у ярмарку.

Обидва табори перемовлялись, перегукувались і тягнулись все ближче й ближче туди, де під ялиною посланці вели тиху, таємничу нараду.

Радість п'янила душу і хотілось кричати, плакати, обніматись, хотілось співати так, щоб лунав голос далеко-далеко... Перед очима сплила вже домівка і радо осміхаються близькі і рідні, тут уже рядом. Всі сміялись без нагоди, як діти.

І вже здавалось, що той кам'яний жах, та отруйна тінь Чорної Мари безслідно зникла, як нічне навождіння, і більше ніколи, ніколи не вернеться назад...

Несподівано важко задвигтіло повітря, зашкварчали кущі, люто задзижчали рої ос...

— А кя-кя-кя!... — металевим горохом далеко навкруги розкотівся холодний одворотний регіт... Тут, здавалось, — за спиною підкралось темне страхіття—застукало...

Кожного рвануло за серце, покривились болісно обличчя, поспалились тихі прокльони:

— О, щоб тобі провалиться, проклятому, виродкові, недолюдку!..

Над чужим натовпом немов ударив кам'яний, град—всі кинулися врзтіч. Велетенським чорним крилом майнула над фронтом грізна тінь, і затремтів білий прапор під ялиною, як полум'я свічки на вітрі. Хто звелів odkривать огонь! хто смів! арестовать кулеметчика!—залунали гнівні вигуки.

— Дурні! сволочі!—обурено кричали з чужих окопів.

— Стій, братці! ми ще доборемся з ними!—кричали наші.

Скільки душ швидко побігли в окопи, і кулемет, що був знову заскреготів, замовк, як здушений за горло.

— Виходьте, товариші! не будуть більше стрілять!—радісно закричали салдати.

І чорна тінь знову розіходилаь, як хмара од вітру, і знову полум'ям загорівся білий прапор; як пожежа шугнуло світом, радістю, життям. Здавалось, білі чари змагались з чорною тінню, що з усіх кінців насувала ряднами, щоб погасить, і не дати загорітись пожежою тому білому, чудодійному світові.

Кралоци повітря, як бляху, поснішались один за одним, над головою злісно прошуміла черідка снарядів. Німо спалахнули над чужими окопами, окутані чорним димом, криваві стовпи в повітрі. Момент—моторошна тиша...

І несамовито, на десятки верстов, застогнав сонний велтень ліса немов почувши в грудях застромлений, гострий ніж.

— Ой! Ой!.. Ой!..

Тріснуло в повітрі коло ялини. Кривавий велетенський ліхтарь затремтів коло дерева — і німе дерево крикнуло на увесь ліс диким живим голосом і з довгим зітханням, спускаючи дух, поволі звалилось додолу трупом.

— Рвіть проводи до батареї!

— Скажіть, щоб спинили огонь!

— Стій, товариші!.. — Голоси лунали схвильовані, лихорадкові, як на пожежі. Повертались туди, звідки летіли снаряди, насварялись мовчки кулаками, і в очах палав такий огонь ненависти, на якому, здавалось, згорять на уголь, на попіл ті вороги, що здавна, як болячка, сидять десь за спиною. В трівожному гомоні—безпорадна тоска і мука.

— Товариші! то...

— Трах-тах-тах...—рій смертельних жал з ворожого боку зашумів між людьми.

— Гур-гур!.. Гур!..

Ударились об землю огняні шуліки, рвуть пазурями землю, розкидають людей, як тріски, як пірря.

Згасли очі, мов ударило на всіх сліпотою, зблідли обличчя, скам'яніли. Тихо стало, як під час грози. Умер місяць, мов зів'яв, скам'яніли дерева, погас світ. Чорним ураганом закрутила страшна мара, змітаючи все живе. Чути тільки, як судорожно-швидко, оддаючись моторошною луною в грізній тиші, тупотять сотні здерев'янілих ніг та свистить повітря, як хвилі по стиглому житю. Здається, підвистує за спиною сам огняний жар і гонить із галявини отару скам'янілих тіней. Все густіше й ближче рвуться із землі огняні стовпи, грім і шелест не змовкає в повітрі; роями жуків скрізь гудуть черепки й скалки і ліс—повний хрусту й чавкання, мов туди увійшла череда.

Раптом в натовпі, що потоком ринув з галявини, то на одному, то на другому почали розцвітати на людях червоні квітки, попалені чорні маки—на грудях, на ногах, на плечах...

І повіяло зразу холодом і мороком темних мурів-будинків. В голові тихо кружиться туманіє. І перед очима—невідоме, чуже місце, зводи якогось сумного храму, які бачиш тільки в снах; і в ньому закурилися, як сумні кадильніці, чорні квітки.

Люде з чорними маками спинались, блідли, мов чаділи од духу тих квіток, і чудним огнем світилися їм очі; хитали головами і заспівували повільними голосами щось урочисто моторошне.

— А-а-а!.. О-о-о!..

— Братіку, рідні... допоможіть... о, боже мій, убили...

Але змісту слів ніхто не розумів, і стукались вони об наше серце, як об дерево.

Присідали й лазили на колінах, на животах, визбірюючи щось при місяці під сумний, релігійний спів.

Де-які спотикались і падали мовчки, без крику; жах і ненависть спливали з їх лица, ставали такі тихі, покірні.

Все лишаю вам, все прощаю, все забуваю...

І під синім промінням, мов од чар, швидко, як на огні, блідли, косяніли й витягались глиняними статуями з шкляними очима.

Дихала ще життям вся одежа, але з неї визирав один невиразний спомин, стара, полиняла фотографія, викинута на смітник.

І змело, як сухе листя, чорною мітлою мертвілі тіні людей у ями, в могили. На одну хвилину розбудила могутнім подихом весняна ніч могильний їх сон, засвітила їх сліпі очі, на мить обвіяла золотими чарами життя, і знову закрилось усе темною завісою.

Пливають, пливають по глибоких ровах полотнища—мари, як човни по воді, видніються на них білі, задумані обличчя; на грудях, на чолах, на руках білють пов'язки, а на пов'язках пришпилені, як у заручених, червоні, попалені квітки.

Пливають і пливають довгою низкою і немає їм краю, і мають чорні маки—одні од других буйніші, одні од других чорніші.

І тьмариться світ од них, і темніє в очах...

Величній храм гаснув і блід, в синій мертв'ячій імлі; полиняли, як ганчірки, його блакитні, темно-зелені шовки, постиралось і почорніло срібло на узорах, гилля і квітки зів'яли... І лежать розкидані, на шматки побиті, повергнуті в порошок його божественні статуї, ті найдивніші із усіх див на світі, в очах яких найдорожчими каміннями горіла жива мисль.

Синіє в синьому промінні на галявині, як на смітнику манекен без голови; розкидані по бур'янах поодбивані руки й ноги, глиняний бюст одсвічує скляними очима.

І не кричить ніхто, на порятунок не голосить: ні голосів гніву, ні гуків обурення...

Тиша страшна, моторошна, в якій оддаються і задавлені крики, затоптана гордість, погашена совість. Свіже злочинство дише і німо святкує перемогу.

І тільки на руїнах спустошеного храму, серед огиженої краси його й осміяних святощів, серед німої пустині живими запалали мовчазні, чорні маки—сумні, священні квітки.

Горять і блищать, як огонь гнівних, фанатичних очей:

Кари! Кари!..

Гур-гур... премить в опустілому храмі, самотній переможний вистріл важкої гармати.

Сонні бори—темні полчища чорних стягів,—шиплять і шумлять тисячами сполоханих гадів.

І німіють.

Гострішає тиша, густішає жахлива тінь.

А над чорними квітками, немов дихнуло свіжим вітром—спалахнули з новою силою, заяскрилися і чорнішають, і горять, і шелестіють сталевим, мстивим огнем...

Завдання: 1) Запишіть військові події з уст людини, що брала участь у світовій війні.

2) Запишіть пісні, оповідання, легенди, думи, в яких відбилась війна і які передаються з уст в уста народом.

3) Ваші настрої, переживання під час мобілізації до війська ваших кривних.

4) Обробіть записане з уст в художніх, літературних формах.

Пісня про волю.

Вірші К. Поліщука.

Я пісню про волю співаю.

Я прапор червоний люблю,

Я волю, як сонце, кохаю

І згоди у неба молю.

Я знаю, як рвались кайдани,

Як мури валились тюрми,

Так мертві здвигнулись тумани,

Бо чули, що встали і ми.

Брати мої! Гляньте навколо!..

Чого-ж сатаніє так тьма?

А поле, вкрівавлене поле,

Мовчазне, як пуста німа.

А нині, чого-ж ми спинались,

Чого-ж наші руки тремтять?

Одвічні Титани схилились,

Хоч очі їх гнівом горять!

Посипте удар за ударом,
За щастя гартуйте мечі,
Спаліте палаци пожаром,
Світіте огнями вночі.

Я з вами сміятися буду;
На лірі заграю пісень,
Співатиму рідному люду
Про казково радісний день.

І нами збудуються боги,
Як сили незнаних ще сил,
Бо встане весь люд наш убогий
І збудить померлих з могил.

Таке собі маленьке слово „воля“:

(Оповідання Н. Романович-Ткаченкової).

I.

Сіра, велика, брудна кошара. Нарі туляться одні до одних так щільно, наче людям вже стало тісно жити на землі, наче нема за цими холодними стінами просторих ланів, зелених степів. І тому загнано в цей куток людей, мов звірів у клітку. І тому вони сами такі похмурі, такі сердиті, такі непривітні.

— Ей, ви, там, не галдіть! Крижановський Іван, чуєш ти?

Товстий фельдфебель, стоячи на порозі, кричить грізно на молодого парубка, що зібрав навколо себе купку досить шумливих слухачів і перекрикує їх.

— А тобі що, язик заболить, як ми проміж себе освідомляємся?— муркнув Крижановський і веде своє далі.

— Пашол! Чого пристаєш?— сердиться величезний, здоровенний салдат з посивілою довгою бородою. Він захоплено, півголосом вимовляючи одно слово по одному, читає газету, а до нього тягнеться рука сусіда, змарнілого, блідого, маленького салдата.

Газети... їх видирають тут один в одного. Читають їх з захватом, пильно й уважливо. Бо якісь такі чутки доходять до кошари, такі неймовірні, фантастичні чутки: ніби всі порядки на світі перевернулися, ніби відчиняються двері до якогось нового невідомого, кращого життя. І ось одні читають уголос газету й сусіди слухають, а ті, кому не чути нічого, і хто не має для себе газети, або в карти грають, або лежать нудьгуючи і дивлячись на стелю, на стіни, пописані вгорі великими літерами.

Омелько Тягнирядно лежить і чекає терпеливо. Ось до нього дійде черга, з'явиться у сусіда газета, і він почне слухати, що й як робиться на світі. Цікаво, хоч багато він не розуміє з того дивного, що коїться.

Розуміє, коли написано, що колись мир настане і люде покинуть битись,—тоді ввижаються йому шанці і шрапнелі; розуміє, коли пишуть про землю,—тоді наче живі, встають в його уяві жінка, діти, хатина, садок, буланка, Сірко... І золоте жито. А більше він не розуміє нічого з тих газет. Та й що йому? Пани правлять, пани розуміють, пани все знають, куди йому йти та що робити. От казали: „Сиди у шанцях.“ Сидів. Тепер кажуть: „Сиди тепер тут, в цих стінах.“ І сидить. А що йому, припустім, хотіло-б-ся по-своєму жити:

не у шанцах сидіти, не бити людей і не нидіти, а за плугом йти своєю нивою, то хіба це дозволять йому?..

Лежить і нудиться Омелько Тягнирядно. А перед очима тільки стіни сірі, брудні; над головою стеля гнітуха.

Тисячний раз очі читають мимоволі ті самі докучливі написи на стіні:

В бою винтовка да лопата
Всего важнее для солдата.

Поведут в атаку на немца,—
Бей его штыком от сердца.

Кто в плен от трусости сдается,
Тот родины своей предатель;
Он всем народом проклянется,
Возмездье даст ему создатель.

II.

Омелько Тягнирядно зажмури́в очі і, лежачи на своїх нарах, думає, на-пів мріє. Сусіди бубонять поруч, і він мимохіть час від часу вслухується. Але тоді самі собою розплющуються очі, щоб подивитися на сусідів і знов перед ним сірі, брудні, холодні стіни. І на душі стає холодно і сіро. Краще не дивитись і не слухати, а з заплющеними очима мріяти далі.

— ...А я, брате, так було в окопах, і не знаю, чи день чи ніч— все одно. Одна тоді радість: бах та бах. Висунеш голову на волю та й назад, поки ціла. А як дощі пішли, думав—і не вийдем на світ, втопимося. Позаливало нас. Ну та їх тоже.

— Їх то не дуже,—впевнено озивається бас сусіда,—у їх, у німців, окопи такі, мов дома сидиш собі на печі: і сухо й вольготно. Зайняли ми раз їхні окопи: стіни там кам'яні, м'ягкі дивани, гітара—усе в комплекті.

— А нема лучче, як на волі, на просторі значить,—дзвенить тонкий верескливий голос, і Омелько мимохіть розплющує очі. Бачить з-за плеча басистого бородача, молоде змарніле лице з западеними щоками.—От тою весною стояли ми в селі, в Березовицях, в Галичині. Весна, бузок, як дерево великий, цвіте тобі, пахтить... Ляжеш під ним, нічка—немов в раю. А вранці сонечко, мов мати, будить тихо, теплою рукою. Е-ех ловко! Оно конечно, оті вражі ероплани—було часом безпокойно. Так тобі тихо, тепло, любо і з неба зразу—бух...

— А найлучче воно дома,—чує Омелько хрипкий, невеселий голос хоровитого сусіда Мусія,—у нас на селі. В своїй хаті. Пішов-би це я туди. Кха-кха-кха—тягучий кашель перериває мрії слабого.—Взяв-би торбу на плечі та й потяг-би пішки. До самої Вербівки, до самої своєї межі, до свого тину. Постояв-би, постояв...—кха-кха-кха... кха-кха...

— Земля висхла-б,—сам собі продовжує Омелько ці мрії слабого сусіда.—Висхла-б... і взяв-би я застріг карого, баба вкинула-б у торбу сала, хліба, цибулі...

І Омелько вже на волі, на просторі, під ясним небом, під теплим сонцем.

На хвильку...

Розплющуються очі, і та сама гнітуха стеля, ті самі сірі, брудні, холодні стіни навколо. І ці остогидлі чорні літери, припаси салдацької моралі.

С врагом до последней капли крови сражайся,
А в плен не сдавайся.

Опрятность и чистота—солдатская красота.

Кто самовольно отлучается,
Тот за дурного солдата считается.
Помни, что без спроса никогда
Уходит не смеешь...

Холодно, тісно й тужно. У сусідів ідуть далі оповідання про фронт. Дзвенить тугою спомин молодого салдата про весну в Галичині. Хрипить і переривається кашлем мрія Мусія про свою межу, про свою хату і гуде однотонно хор голосів, що читають газети.

Але-ж нема й сьогодні нічого в газетах про те, що весь світ перевертається, що ніби настає якесь нове невідоме гарне життя.

Холодно, сіро, тісно й тужно.

III.

— Воля, братця, воля! Царя нема!

Кількох молодих жвавих салдатів прожогом вбігають до кошари з газетами в руках; їх очі сяють захопленням, їх голоси дзвенять і радіють. Попереду від усіх Іван Крижановський, той самий, на якого кричав фельдфебель кілька годин тому і який після того зник швидко з кошари.

— Ось слухайте! Тут про волю пишеться.—Махає в повітрі газетою й гукає він.

— Про волю й про кращу долю,—підхоплюють його товариші і коло них збираються вмент усі.

І вони починають читати. По черзі вигукуючи, хвилюючись, з гарячковим запалом, кидають в напружену тишу нові нечувані слова, від яких загораються десятки очей, дихають швидче десятки грудей.

Серця тремтять і завмірають, почувавши щось дуже велике й радісне в цих гучних словах:

„Комитет Государственной Думы постановил не расходиться... принять всю власть на себя...“

І далі:

„Признали мы за благо отречься от престола государства Российского и сложить с себя власть...“

І ще далі:

„Волею освобожденного народа и для защиты революционных прав его организовался и работает Совет рабочих, крестьянских и солдатских депутатов...“

Нове, нечуване, радісне несуть в кошару ці слова.

— Граждане...

— Товариші салдати!—Промовляє Іван Крижановський після прочитаного. І він розповідає, як наставляли кулемети на голодних людей, як стріляли в них поліцаї і жандарми, як в оборону голодних став волинський полк, як провадилася війна на вулицях... Як мусів

усунулися старий уряд і як тепер сам нарід казатиме за себе, встановлятиме нові порядки.

І довго гомонять серед сірих брудних стін, під гучною стелею молоді, палкі голоси. Нові, нечувані слова кидають вони в напружену тишу. А потім довго шумить, хвилюється, гомонить усе салдацтво в кошарі. Мов вітром розбурхане море, що вийшло з берегів і котиться вільно.

IV.

Наче ще темніше стало в сірій, брудній, величезній кошарі. Так здавалось і Омелькові, коли він після муштри лежав з напівзаплющеними очима і чи думав, чи мріяв.

Якось дужче давлоть його, гнітуть ці кам'яні стіни, серед яких тепер при читанні газет лунають слова що-день сміливіші, що день вільніші.

Тісніше, видно, усім стало в кошарі. І після п'яти годин всі тикають, хто тільки може, з цих сірих, гнітючих стін. Поділившись на групи, ходять, шукають від дверей до дверей вільного слова, шукають нового життя, про яке чують, про яке читають.

І Омелькові не лежиться. Він мандрує з одного мітинга на другий, із салдацьких зборів на селянські, на студенське віче, на мітинг двірників. І всюди говорять про таке гарне і такими хорошими словами, що хочеться плакати. Він забуває, що він темний, нещасливий Омелько; забуває за непривітні кошари, за мокрі шани; забуває за свою муку — покинуту хату, поле, господарство, бідолаху-жінку та дітей. Коли стоїть Омелько в юрбі, що, як і він, напружено ловить кожне слово, його груди розпірає незазанане радісне поривання і йому хочеться гукнути на весь голос:

— Так! Так! Все це так!

Або хочеться заспівати разом з усіма щось величезне й зворушливе, як гімн.

А повернувшись зі зборів пізно вночі, Омелько засипає не одразу. Він ще під впливом усього того, що чув; його поволі вколискують нові, радісні почування.

Ранками-ж, коли Омелько лежить на нарах, освіжений після муштри на повітрі, з напівзаплющеними, по свому звичаю, очима, в його уяві встають яскраві й могутні спомини всього того, що чув та бачив увечері. І він немов знов чує ці всі заклики до нового, вільного, прекрасного життя, він думає над тим, якими шляхами йти до того життя, він бачить ці шляхи. Їх вже вчора намічали і говорили про них багато. І почуває він себе не самотнім Омельком, відірваним від свого життя, не парієм-салдатом, що кожний йому „тикає“ і може дати в зуби, а частиною усієї тої живої маси, що ловить нові слова і поривається до нового життя.

І ці години спочинку після обов'язкової муштри, коли заново переживалося все чути та пережити напередодні, були такі радісні.

От і тепер лежить Омелько і пригадує вчорашні збори. Він хотів піти на шкільні збори, про школу послухати, але опізнився й потрапив на робітницькі збори.

Не про землю там говорили, про яку він так любив слухати, не про салдацьке життя, не про мир, як оце було на ріжних зборах за ці дні. Там говорилося про свято волі. Як святкувати його? Як для цього треба об'єднатися всім присутнім, об'єднувати всіх товаришів

разом зі всім народом, відсвяткувати величним походом пишно та урочисто це велике свято.

— Нас мало, організованих робітників, у нас нема представників від усіх заводів та чи встигнемо приготуватися до свята.—Сумнівалися промовці на зборах.

— Нас мало, кажете,—відповідає їм молоденька робітниця з сміливим обличчям і палкими очима,—ми, не організовані? Ми не готові?.. Так, свідомих менше, ніж несвідомих, але—нас багато, скажу я вам. Таке дуже воно, отце маленьке слово „воля“, воля, яку ми хочемо святкувати, воля, яка дала нам те, що маємо тепер і що ще в безмежних перспективах перед нами, воля, яка нас тепер відродила, з рабів зробила людьми... Це таке собі маленьке слово—„воля“, таке велике, таке могутнє, таке всесильне. І стане нас багато при його сяйві і станемо ми зорганізовані, дужі. І зараз-же мусимо готуватися, щоб відсвяткувати достойно це свято волі, яка нас з вчорашніх рабів зробила людьми, громадянами.—„Воля,“—гукає далі молода дівчина,—а її очі блищать мов зірка,—хіба не чарівною луною відгукається це слово в наших серцях. Хіба не посує воно нас на велетенські діла... Таке собі маленьке слово „воля“!..

І Омелько весь час слухав її з насолодою, а тепер він лежить і йому вчувається вчорашня промова робітниці і він повторяє її слова з усмішкою:

— Таке собі маленьке слово „воля“...

І воно, те слово „воля“ говорить йому про все те велике, нове, могутнє життя, яке малювали йому різні промовці на зборах. Воно говорить йому про село, хату, про діти. І не бачить він більше ніяких кам'яних набридливих сірих стін, ні гнітючої стелі, не бачить набридливих, чорними літерами намальованих слів наказу салдацького.

Перед його очима степ, село, лани, садок, і двері рідної оселі. Туди лине його душа і несе його на крилах. І встає з глибини його душі спів про хоробрість, про відвагу в бою, про обов'язок перемогти ворога, ворога „волі“ охоплює цілу його істоту.

За волю-ж він битиметься до загину! І маленьке слово „воля“ росте в величезну волю, яка будуватиме життя і його, Омелька, і всіх сусідів земляків та усіх людей на широких степах і ланах, під ясным небом та сонцем золотим.

Завдання: 1) Опишіть події, настрої, переживання в вашому селі, містечку, заводі, фабриці, родині під час звістки про волю.

2) Коли у вашій місцевості є моде, що брали участь у політичному перевороті в Петербурзі в 1917 році, розпитайте їх про ті події і запишіть. Ознайомтесь з літературою, в якій овітлюється ця подія і колективно напишіть оповідання від імені самого героя.

1-ше травня.

Вірші О. Олеса.

Червоні прапори, куди не кинеш оком,

Цвітуть на вулицях, як макові квітки,

Під ними хвилями, нестриманим потоком

Ідуть і йдуть робітники.

В щасливий край розрівняна дорога
З віків неправд усіх веде трудівника;
В очах його і в рухах перемога,
В ході—удари молотка.

О, марсельезо, бий в серця черстві, холодні,
Глухих, сліпих під прапори скликай,
Зови народ на свято всенародне,
Веди народ в обітний край!

Революція.

Червоний заспів.

Вірші В. Чумана.

I.

Риемо, риемо, риемо
землю, як тії кроти,
відти плазуємо зміями,
сіємо, сіємо, сіємо
буйні червоні квіти!..
Пишно розсійтеся бурями,
маки—червоні вогні!
Там по-за ґратами-мурами
тінями сірими хмурими
ранки копають ясні.
Збудимо гучно ми дзвонами
люд, як надійде наш час,
крикнемо вільно-червоними:
— Владарі світу з коронами,
ви непотрібні для нас!

II.

На зелені килими
папірцями білими
прилетіли вершники з миром розмовлять.

— Гей, не спи, робітнику!

На панському смітнику

вороги не сплять.

Гордою, сміливою

бурею бурхливою

встань, народе зраджений, як один устань:

з гімном-перемогами
новими дорогами
підемо на брань.
Блисками-пожежами
небо обмережимо,
прапор наш малиновий засія вгорі.
Годі вам лишатися,
кров'ю упиватися,
гетьмани-царі.

III.

Ми тіні, ми—тіні меткі,
ми влучні рушення руки,
ми носимо в грудях ненависти море,
і в ночі осінні, в обіймах імлі
ми гімни тобі сплели,
Червоний Тероре!

Ми—жах, ми—караючий гнів,
ми молимося культу вогнів,
і хто є відважний, і хто нас поборе?..
Ми ті, що зруйнуємо трони!
Навіщо нам сльиво корони,
Червоний Тероре?

М а р ш.

З поеми „Маніфест“ М. Семенка.

Розносить буря всесвітній пожар,
Хитаються будови, корчиться світ.
Там, де пройшли, вже немає хмар,
Ісходять червоні зорі над сутінками віт.

І блисне сліпуче сонце, і запалають міста і села,
І зворухнуться серця одверті у золотому огні
Приходьте до нас, у кого обличчя веселі.
Хто життя не шкодує у червоній борні!

Темні сили радіють. Заженем їх у моря!
Розіщнемо на стінах, хто кориться не міг!
Хай покриють всю землю червоні прапори—
Лише той веселий, хто світ переміг!

Дівча.

(Оповідання Гната Михайличенка).

Я вийшов на вулицю.

Гамір міста охопив мене, заволодів моєю душею, не залишаючи місця для аби чого іншого, крім гнітючої туги й самотности. Безупинно минали мене, вспішали кудись люде, чужі, ворожі... І може теж самотні.

Ранній осінній мороз у листопаді щипав за ніс і щоки. Підсунув тротуари і підморозив усі калюжі на вулиці. Від цього гамір здавався сухим, злим і занадто дужим.

На тротуарі топталось мале дівча. Обличчя їй посиніло, а пальці рук закоцюбили. Воно вигукувало:

— Купіть шнурків для ботінок! Купіть шнурків для ботінок!.. І кризь її вигуки чулися сльози. Сльози звіряти, що вдається до плачу від невдачі і злоти на провинних в ній. На всіх, що безупинно, байдуже минають його, не зважаючи на голосні вигуки. Тепло вбраних і не голодних.

— Купіть шнурків для ботінок! Дешево, дешево! Купіть шнурків для ботінок!..

На голові у дівчини була пов'язана велика притерта руда хустка, а на плечах довга, мабуть материна, кохта, з котрої звідусюди стирчало сіре клоччя. Панчохи з діряччям і блаженські пантофлі не захищали від холоду ніг. Дівча все топталося і підстрибувало, аби зогрітися й не закоцюбити.

— Купіть шнурків для ботінок! Купіть!.. дешево!..

Мені иноді кортить висадить все місто в повітря і зруйнувати розкішні палаци...

А обшарпає дівча все підстрибує з нікому непотрібними „шнурками для ботінок“ на холоді і кричить про них від голоду, аби заглушити його.

Тротуаром йшли ситі й задоволені, задоволені й ситі. Ось пройшов пан з товстою бичакою шиєю. А з ним висока, тонка пані, як цяцька.

Я пішов за ними. Я не міг не піти.

Я не міг відірвати свого погляду від брижів червоної шиї, і в середині мені щось клекотало.

Мені кортіло зробити щось таке, від чого-б та гладка шия більше не хиталась, як холодець. Кортіло так злякати паню-цяцьку, щоб вона перестала бути собою.

— Купіть! купіть шнурків для ботінок. Дешево!..

Щоб дівча... щоб пані... щоб купила!..

Я міцно стис ще в кишені руку в кулак. Вигнувсь, як шакал і... Стрибнувши на товстого пана, почав його бити!..

Коли мене вели до поліційного участку, я ще чув:

— Купіть шнурків для ботінок! Купіть шнурків для ботінок!

Завдання: Яка соціальна несправедливість лежить в основі буржуазного суспільства і які почуття викликає вона в робітничій класі і тих шарах суспільства, що не належать до буржуазії?

Революція.

Вірші Я. Савченка.

У диких нетрах чорні сони.
Хрипіли кров'ю рабські дні.
І враз—як фатум—легіони.—
В трухлявих хатах—крик і гнів!

А там—огнево квітне слово:
—Рабам не падать більше ниць:
...Ідуть рядами, чугуново,—
Крізь вікна—злоба каменіць.

На бурю встала буйна сила,—
Не ждять-же чуда чи Христа?!
...Давно згоріли рідні села,
Давно зруйновані міста.

На сірих плечах—блиском—леза,
Серцями—крицю—на пролом!
Розносить вітер марсельезу
І шарпа прапори крилом.

Даремно скиглить скарга в муці:
—Мерцям зотлілим—краплю сльоз!
...Вперед на прапор революцій!—
А там—чи сонце, чи хаос!

І бліднуть злякано бенкети:
—У лаві—смертно!—раб і хлоп!
...Одних іклатих—на багнети!
А иншим псам—дві кулі в лоб!

Щоб хиже серце помсту знало,

І революції жорстокий хід.

...Лунає крик:... „тер-на-ці-о-на-ла!“

Та дзвін цвяхованих чобіт.

Революція.

(Твір М. Ірчана).

Непохитна, чиста ідея. Бунт душі і тіла. Божевільна радість.
Похорон і Великдень. Потім хаос. Кров. Голод. Холод. Після радості
і прокляття. Тисячі думок. Мільйони зітхань. Тверда віра і зневір'я.
Підлість. Честь. Нахабство. Фанатизм. Винні і невинні. Могили і свя-
та. Все разом.

Тріскіт обручів життя. Законів. Культури. В поезію влилась ули-
ця. Шуршання машини. В мистецтві фронт. Бої. За нове! Невідоме!

Поневірювана маса—владарем. Могутнім і безпощадним. Бо роз-
лилася жовч терпіння. Немає сили спинити її.

— „Гей! Все на вулицю! Стягніть пахучу—шовкову сорочку з
тої пані і проженіть голу по базарі. З кобилячими дзвінками на шиї!“

...Брама галерій, музеїв, театрів і двірців—наростіж! Для голоти!
Дати корм душі чорній маси, що блудила і не знала про ніщо. І шу-
кала краси в підвалах і шинках. Бо двері правдивої краси були
замкнені перед нею.

...Що? Старий собор? Товаришу шофер! Облий його бензиною і
черкни запальничкою! Так-так. На чорта нам пам'ятка. Кінець! Пам'ят-
ками залишиться це, що збудуємо ми. Сьогодні в нас здох 1917 рік.
А народився рік 1-ий.

Запінена маса. Скажена стихія стихій. Страшна. П'яна побідою.
Сліпа. Задивлена в свічадо розливої жовчи. Не думає про завтра.

Хоче знищити все. Що тиснуло її віками. Що було недоступне їй.
Невідоме. Ненависне.

Бої на вулицях. У селах. У полі. В мистецтві. Думках.

Клекіт на землі. В повітрі. Грудях.

Довкола темінь і крик. Дикої радості і розпачу. Все разом.

А потім світанок. Потім день. Смерть хаоса.

І знову: Голод. Холод. Мільйони думок про завтра. Тверда віра.

Невпинна праця. Напруження мускулів. І мозгу.

І непохитна, чиста ідея.

Переоране, перестріляне, перевернене, перечищене життя—во-
скресає. І серед важких мук родить небувалої краси дитину: Н-О-В-Е
Ж-И-Т-Т-Я.

Завдання: *Даний твір написано імпресіоністично. В попередніх відділах ви
здибували форми реалістичного письма. Порівняйте стиль реаліста письмен-
ника з імпресіоністом (фразами з їх творів, близьких своїм змістом).*

П и в о.

Байка С. Пилипенка.

Броварник молоденьке пиво

Мав на броварні у барилі.

Шумує пиво і буркоче,

На волю хоче,

Угору днище випинає,

Бо вщерть наляте, аж до краю.

— „Ти чуєш, як воно булькоче?“

Броварника упереджають

Дотепні люде:

— „Потрібно затичку відбити

І трохи пива відточити,

Бо лихо буде.“

— „Дарма, ущухне незабаром!

Чого там клопотатись даром?

Барило й затичка дубові,

Тому й ніколи...“

Трісь!

Броварнику! Дивись:

Нема барила,

Нема вже й пива.

Не треба, мабуть, і казати

Кого до пива порівняти:

Терпець невдовзі увірветься,

Барило панське розірветься

І на весь світ

Інтернаціональний гімн побідно загремить.

На майдані.

Вірші П. Тичини.

На майдані коло церкви
революція іде.
—Хай чабан!—усі гуннули:
за отамана буде.

Прощайте, ждіте волі,—
гей, на коні, всі у путь!
Закипіло, зашуміло—
тільки прапори цвітуть...
На майдані коло церкви
посмутились матері:
та світи-ж ти їм дорогу
ясен місяць угорі!

На майдані пил спадає.
Замовкає річ...
Вечір.
Ніч.

Червона армія.

Вірші Михайла Йогансона.

То було не геройство білих,
Не п'яна відвага шляхетних бандитів,
То було дуже просте й дуже звичайне діло:
Зубами вигризти браму в граніті.

Коли в смертних полях Перекопу
Хорі, голодні й голі
Руками брали окопи,
Пазурами видерали волю,

Не сурмили сурми тяжкої перемоги,
Не лічили, скільки любих, коханих убито,
Пішним набрякли ноги,
Коні побили копита.

Коли в смертних боях Перекопу
Хорі, голодні й голі
Руками брали окопи,
Пазурами видерали волю.

Не згадають імення в сумній панахиді
Попа ні живої, ні мертвої церкви,
—Задзвенять слезою в залізі й міді,
Не умруть в робочому серці

Ті, що вмерли під Перекопом,
Ті, що хорі, голодні й голі
Руками брали окопи,
Пазурами видерали волю.

Світовий Жовтень.

Поема Я. Савченка.

I.

О, нас мільйон мільйонів—і в нас
серця, як скелі.

Хто з нами був—той нашу радість п'є.
Ми світ взяли в безоднях, у пусте-
лях, —

Рука рабів і трощить і кусє.

І от тепер такий закон дано:

Віки для вас. Для вас і соняшне вино.

Ну, хто-ж нам скаже не радіти:

Ми всі брати. І нам земля сестра.

За нас огонь співа, шумить по світі

Внизу, в проваллях, у вітрах.

І ми—всесвітня воля—всі йдемо
у-ряд,

Хай ворог дивиться назад.

О, так. Ми знаєм, знаєм, знаєм—

Де нам безодні, гори, що нас жде,—

Та кожний день, мечем стоїть за
нами,

І наша кров і кличе, і цвіте.

Ми смієм все. Ми світ розколом по-
полам:

Гіенам—ніч. А сонце—нам.

Для всіх були раби ми, гній і сміття,

Для всіх—погорджена юрба калік.

Йще й тепер несуть глухі століття
Наш смертний розпач і наш крик.
По нас історія що-дня
Вела залізного коня.

Ми знали все: неволю, голод, стужу.
І люту смерть від ката, від ножа.
Над нами час летів холодний і бай-
душний,

Нам туга серце гризла, як іржа.

І в муках ми пили з порепаних
долонь

Свій піт і кров гарячу, як огонь.

І так було: ведуть шляхи в безодні.—

Ну, що-ж? Кричи, як звір, у ніч,
до хмар.

О, як змогли дійти ми до сьогодні,

І запалити світовий пожар.

І сонце викресать з грудей

Для всіх рабів! Для всіх людей.

О, як сказати нам про нашу долю,
Який безумець зважить кров на
терезах?

Хто позбіра її на дикім полі,

У вохких ямах, в нетрах і в лісах,—

За рабство все. За всі віки—за сто!

Ніхто. Ніхто. Ніхто.

І тільки ми. Бо пам'ять пломені!—
О, пам'ять-вихорь. Океанське дно.
Ми чуем хрип предсмертний Жакерії¹⁾,
Ми чуем бурю Дольчино²⁾,
І все вікам передаєм
Про смерть залізом і огнем.

Про те, як ми безсилимими руками
В розпуці розривали груди гір,
І добували золото і камінь,
А потім—кляли шию під топір—
О, наша пам'ять згадує про все
І нам криваві келехи несе.

О, келехи гарячі! О, наші муки п'яні!
І хто їх вихлющне, палаюче питво!
На що-ж нам загуляти свої рани,
Коли в них—ми. А ми—людство.
О, ні. Ми розгортаєм біблію рабів
Для всіх нащадків і віків.
Страшні слова, як наші жили,
Що лопнули, в копальнях погнили,
Як гнів, що ми скували й положили
І поруч спати з ним лягли.
О, люта біблія. Сліпа, як ешафот,
Як наш, роздертий катом, рот.

Ніхто сторінок темних не полічить,
Не змірить муки в скривлених устах.
Ми тільки бачим скорчені обличчя
І кривду нашу на утомлених ру-
ках,

І дні зневаги, безуму і зла,
І хижу ніч, що гадом обвила.

О, наша кривда—вона росла і спіла
В землі, в огні, у бурях, в крові
лез,
У наших мускулах, у наших тілі
І в зубцях кованих колес.
І гніву нашого вулкан
По краплі капав в океан.

Не хочем ми стражданнями рівнятись.
Не горді ми їх мірою й числом,
Ми й так віки посміємо розняти
І сонцем викувать новий псалом.
Бо вже погнів давно ланцюг
І ми доходимо проклятий круг.

II.

Несуть уста вітрів палаюче: доволі!
Вагу століть ми кидаємо з плеч.
О, нас мільйон мільйонів. І ми—
єдина воля,
А серце наше—вігострений меч.
Ми більш не платим свою дань,
Ви вієм крилами повстань.

Ми—космос. Вихорь огневий до пе-
ремоги.

У нас бетон, машини, динаміт.
І хто загатить прірвами дороги,
Коли в долонях наших цілий світ.
Клекоче полум'я. Хвилює заграва
огнів—
Тепер. Навік. На тисячу віків.

Наш шлях летить бескетами на гори.
Од нас моря—на північ і на схід,
У нас обличчя—спалені й суворі,
А тіло радісне—граніт.
Горить мета рабів—волосожар.—
Ми—крила! Птиці! Ми—пожар!

О, ні, не хочем корчитись і ждати,—
Дозріла правда наша, як зерно.
О, ні, не будем більше подавати
Своїм катам і меч і стремено.

Великий раб ярмо своє зносив,
Ми буйний вибух віковичних сил!
І скрізь, де ми, осяяні, проходим;
Де бризнуть іскри нашої зорі,—
Встають з могил поховані народи,
І нашу силу п'ють і вихорі.
І скрізь, де ми посієм сосяяні слова—
Росте і мак, і жито, і трава.

¹⁾ Жакерії—криваві повстання французьких селян в XIV столітті проти поміщиків.

²⁾ Дольчино—ватажок італійських повстанців проти духовенства і панства.

Ми мудрі правдою, а молодістю п'яні,
О, буйна радість оп'янілих сил!
На всі віки вулканів наших стане.
І сльва нашого і наших крил.
Ми піт пили. Тепер огонь п'ємо.
І свій огонь в майбутнє несемо.
О, так. Майбутнє з нами бенкетує,
Тримає прапор наш в руці своїй.
Ми палим. Творим. Ми куєм, будуєм,
На мертвій землі сім перегній.
І там, де мука мертвою лягла —
Шумлять до сонця джерела.
Ми знаєм труд, боротьбу і пориви
екстазу,
Ми — мозок всесвіту, довічна суть.
З усіх країн, з печер, із диких Азій
Нам сурми відповідь несуть.

Ми знаєм землю. Знаєм льот—
Ми—всім любов і щедрий плод.
Ми—щастя всім. І наші смолоскипи
світять.
Пломінний стовп, сто вічних сонць
вгорі.
Уже здійснюються великі заповіді,
Усе, що кров'ю писано рабів.
Хай п'ють усі із соковитих грон—
Ми п'яні правдою й добром.
О, світ старий. В безодні сховався і
зійшов ти,
Гниєш смердючим падлом у ярах.
Над світом небо розтєляє Жовтєнь,
Співа в душі у нас, в крові, в очах.
Великий Жовтєнь—біблія нова.
Ми всі ідем на соняшні жнива.

Завдання: 1) Які моменти революції зазначають сучасні поети, які настрої, стремління, домагання ставлять вони в своїй творчості?

2) Сучасні революційні події відбилися в літературній усній творчості; коли не записати нині, вони може зникнути зовсім, тому бажано все це зібрати і скласти музей при вашій школі.

Мій дух.

Вірші В. Поліщука.

Живу я так, як пахне фіялка,
Просто, без мудрого лукавства —
І все ясно, ясно мені,
Як весною пвіт вишневий
Ясний через те, що дух мій розійшовсь міжзоряним етером
По безмежах всесвіту.
І всюди, де мисль моя торкнеться хоч єдиним променем,
Багато даліше ніж за Сіріусом білим —
І там відчуваю я частину мого духу,
Простого, безмежного.
Я прийшов туди і там його вже застав.
За гранями трійчасної космічної системи,
Куди мене бунтарське шорце з холодної планети занесло,
За зорями, сонцями, туманними формаціями —
І там я ось зараз в цю хвилину,
У свіжому кленовому помолодку,
На якому зморщились червонясті листочки,
Мов плястир напівпрозорий,

І в пальцях зеленої трави, —
Всюди відчуваю себе,
Тому такі вони близькі мені, як мати.
І в тонких крихких із жовтавим пилком тичинах волохатого сону
себе знахожу,
Як і в першій зустрічній істоті живій.
І кожну людину і гурт—я цілую в душі:
Я мислю про них, я відбився у кожному з вас.
Ти, робітнику, що йдеш засмальцований,
Ти, докторе, що крізь окуляри дивишся на світ, як на тканину
тіла перед операцією,
Ти, жінко, що дитину кормиш своєю груддю,
Сидячи й продаючи з кошика маковники, що сама народила,
Ти, агітаторе—запальна машина революції,
Ти, вояко завзятий, що несеш комуни на Захід,
Ти, людино,—пручателью в бурних хвилях життя, —
Всім я близький, в кожному частка моя.
Для цього гурту—для всієї людськості —
Я живу.
У вчинках своїх я не маю вагань,
Бо всюди господарь я
І складова частина всього.

В горні нового життя.

Облога міста.

(Оповідання М. Ірчана).

І.

Завили трівожно в останнє фабричні гудки і—замовкли. Ахнули ще раз грізні машини, замелькали широкі паси, зацокотіло болісно залізо, заскреготіли огидно колеса і все—втихло. Задрімали заводи.

А їхні діти, чорні, обмурзані з вереском вишпилилися повинню на вулицю.

Місто — не місто, а базар. Не торгують, не купують, а кричать. Так дивно. Був лад і спокій—а стало пекло. І чого?

Тарахкочуть залізані засуви крамниць і довгими хвостами сунуть товсті перекуцки в божий храм. Гудуть дзвони, гудуть тяжко, а бога не видно. Пузаті дармоїди благословляють обшпелених жиром православних християн і молять на голос всевишнього о помилуванні. А в думці думають: пропало наше золото...

На лискучих колясах женуться бліді, перелякані пани і нага-няють візників.

— Швидче, швидче!

— Куди-ж?

— Там, де безпечно!

— Всюди однаково, пане.

— О, будь ти проклятий! Поганяй!

А там, де червоніють казарми, тихо, хоч від людей чорно.

— Салдати! — кричить підстаркуватий генерал. — Діти мої! Воювали німця, завоюємо їх запроданців! Ми...

Та не докінчив. На смітник вискочив сухенький чоловік, розірвав сіру гімнастюрку на грудях і докінчив:

— Ми є ми! Хто не з нами, той проти нас! Товариші! Там на вулицях наші брати — ми з ними! Смерть генералам!

— Смерть генера-а-а-лам! — Заревіла сіра тисячна маса.

Мелькнуло бліде обличчя колись грізного командира і сховалося під тисячами салдатських чобіт. Сіра маса виплила на вулицю.

— Хай живе революція! Ур-р-а-а!

— Ур-ра-а-а! Ур-р-р-а-а!

Реве місто, аж стогне. Розперезалася свобода і гуляє, як п'яний дядько. Немає одиниць, є тисячі. Всі однакові. Серця б'ються в один такт. Раз, два, три. Без команди. Команда — біль. Гей, виляяти цей біль!

Дзеленькочуть вікна, сиплеться вапна, падають вивіски, як підстрілені горобці. Божеволіють люде, бігають, кричать. — Товариші! — надриває голос якийсь замуруваний в кашкеті: наших за мостом б'ють!

— Де? Хто?

— За мостом, за мостом!

Понеслися вихром — і вулицею, як-би замів.

Аж вигнувся міст від натуги. Майнула юрба і вереском та грохотом рушниць заповнила блискучий квартал! Ех! Яка-ж смішна смерть! Свиснуть кулі — впаде трьох, а десять вперед. Хто може зупинити їх? На карті все: життя або смерть. І вперед, вперед! Перескакують убитих і несуться. Перескакують їх і несуться. Тріскотить квартал і звужується.

Бухнули дими і сумними клубками покотилися вгору. А гомін дзвонів у слід за ними, та бог не виходить.

Місто — не місто, а макове поле. Червоніють прапори, лопотять жваво на вітрі:

— Побіда! Побіда!

Сива пані припала під муром до окровавленого тіла в лискучих чоботах зі шпорами. Здрігнеться плачем, а шпори бренчать.

— Саша! Саша! Коханий мій!

— Що там Саша, матусю! Наших Саш сотні по вулицях лежать, а ми сміємося.../

Пливають, колишуться, аж розпирають вулиці. А пісня над ними. Крилата і радісна. Виривається і відбивається від мурів, від вікон. Розколисана і могутня. А прапори — маки червоні. Цвітуть — розцвітаються. Червоне море...

А в кімнатах з-за вікон боязко виглядають бліді обличчя. Шепоче тихий голос.

— Страшні вони всі, мамо... Мабуть, п'яні.

— Не йдуть до нас?

— Пішли...

В той-же день стукотіли апарати, розмовляли з мільйонами. Відгукнулася земля від Балтійського до Чорного моря. Села закучерявилися димами панських палаців і загуляла голота шостої частини світа. Та й танець-же, танець! Розхристаний, кровавий!

— Вся влада радам!—загуділо місто.
— Вся влада радам-радам-радам! — застукотів телеграф.
— Радам-радам-радам-радам! — шептало тазмне, меланхолійне радіо і несло світами нову вістку.
— Вся влада радам! —могутніми, волохатими грудьми крикнуло Село і покотився гомін срібний та й замотався в кучерявих димах.
— Смерть гадам!

II.

Минали місяці безупинної—хаотичної праці. Замурзані Кашкети Міста і волохаті Кожухи Села сиділи біля себе і переконували один одного.

— На заході збирає ворог сили. Задавить, як не розпорошимо його, — твердили Кашкети.

— Нехай! А ми земельки не кинемо. В нас села, хати. Хто їх боронити буде, як підемо? Добули, що потрібне, і годі! — відмовились Кожухи.

— Але-ж, товариші! Він не помилує і вас. Відбере і зростить вашою кров'ю земельку!

— А навіщо-ж в нас руки? Не дамо! З дому не підемо, земельки не кинемо.

— Значить зрада!—кричали Кашкети.

— Ваша зрада! — у відповідь Кожухи. — Хочете витягнути нас, а земельку поділити між.. себе...

Заметушилися одні і другі. Закричали переконуючо, щиро.

А в повітрі висіла туча і грім розмахував важку залізну кулю. Ось-ось покотиться і загремить.

Зірвалися волохаті Кожухи, окричали зрадниками Кашкетів, та й подалися надуті в Село.

Лютує Місто, пиниться від злоби, але здержує себе. А на другий день рознеслася чутка, що Село облягло тісним перстеном Місто.

Замурзані Кашкети остовпіли. Рідні брати пхають ніж у серце.

III.

Облога.

Місто — як муравлисько. Снуються Кашкети і дивуються. А дні пливуть, котяться. А з заходу грім пустив залізну кулю і регоче глухо грохотом.

Вийшла за місто делегація.

— Смерть зрадникам! — привітали волохаті Кожухи і вирвались з поля на них.

— Товариші! — почала була делегація.

— Смерть! Бий їх!

І сумні повернулись Кашкети назад.

Минають дні. Минають ночі.

Місто смутком оповите. Очі блудять, очі шукають.

Голод простирає крила і все далі і все далі.

Останніми голосами лементують діти. Останнє молоко віддають бліді матері з засохлих грудей. Вже собаки і щурі повбивані. Здирають жінки кору з дерев по парках і варять. Що-ж буде? Що-ж буде?

А замурзані Кашкети тиняються гуртками і не важаться виступати. Теліпається зброя на плечах, а обличчя в них не пізнати. Віле полотно.

— Може нарозумляться. Як-же стріляти в братів?—питають себе і блудять і снуються.

А волохаті Кожухи зарились в полях кругом міста, окутались і смакують, аж розперізуються.

Місто вимірає. По парках зажовтіла, свіжа земля. Виросли братські могили. Ой леле! А голод чорні кікті простирає, впливається ними в сухі тіла, пригортає любовно під свої крила, а все в могили, а все в братські могили.

Жах. Тривога.

Як сонце золотило вершечки мовчазних башт, загуділо придавлене Місто і посунуло чорною плямою в поле. Здалека кричало рідним ворогам:

— Брати! Ми-ж однакові! Ми допомогли вам добути волю і земельку...

— Назад!—заревіло Село.

Та Місто в одчаю сколихнулося і кинулось вперед.

— Хліба! Хліба!

У відповідь затріскали рушниці і затуманились поля. Замаячили волохаті Кожухи і замелькали замурані Кашкети.

— Смерть! Смерть!

— Хліба! Хліба! Хліба! — ревіло останками сил голосів Місто і надало на сиру землю і давилось кров'ю і болотом.

Не видержало — відступило голодне місто. Заликувало волохате Село. Друга перемога.

А з заходу котилася грізна кбієниця, все ближче і ближче.

IV.

Поминуло де-кілька днів.

Над ранок прийшли з поля до Кашкетів Кожухи.

Перелякані, винуваті.

— Простіть! Помилуйте! Він прийшов. Палить села, вбиває нас. З заходу сунуть орди і ми не в силі перемогти їх. Пропадає земелька, тліють рідні хати. Допоможіть, не дайте пропадати так марно. Ви-ж брати наші!.. — молило волохате Село.

Болісно-сумно усміхнулись висушені обличчя замураних Кашкетів Міста. І радісна хвиля заграла на них. Вони—без проливу крові —побідили волохатих Кожухів.

Закинули костистими руками зброю і без слова дорікань потягнули в поле.

V.

Громи—не громи. Бурі—не бурі. А змагання двох світів. Старий паршивий і молодий—неповнолітній, а кріпкий.

— Смерть гадам! — покотилося по рівних степах аж до Чорного моря.

— Вся влада радам! — відгукнулися степи.

Загуляли, закричали та й помчалися, як на герць. Били-били і рубали, знову землю полокали, знову землю засівали і родились маки. Кучерявіли дими старі села і оселі. Та Село і Місто в лаві все котилось, як бурун. Перед ними ворог рідний стелив трупи і конав.

І перемогу записало ані Місто, ні Село.

Тільки—„МИ“.

Псалом залізу.

Вірші П. Тичини.

I.

Ненавидим прокляту мідь,
бетони і чугуни!
Ой що там в полі, що за гук—
татари, турки, гуни?

Виходим вранці як з печер—
курять по всій країні!..
Замість квіток шаблі, списи
виблискують в долині...

Спахне—ударить—прогремить,
затихне за горою—
і вже спішить і вже шумить
вгорі над головою;—
копне копитом, зареве,
підкине хмару сизу—
і з криком в небо устає
новий псалом залізу.

II.

Десь за морями право, честь.
За окіяном совість.
Хоч-би вокзал побіг, гукнув,
розбуркав промисловість!

Заслабло місто: кашель, кров.
На труп—ворони, галки...
Лише часом немов крізь сон
музика й катафалки.

І ходить чутка: генерал
утік із міста вранці.
Без бою, певно, іздадуть,
коли кругом повстанці.
Стоїть завод,—не п'є, не їсть,
аж цвіллю взявся знизу...
І мовчки в небо устає
новий псалом залізу.

III.

Минув як сон блажений час
і готики й бароко.
Іде чугуний ренесанс,
байдуже жмурить око.
Нам все одно, чи бог, чи чорт—
обидва генерали!—
Собори брови підняли,
розбіглися квартали.

Над містом зойки і плачі.
немов з перини пірря...
Зомліло, крикнуло, втікло
зелене надвечірря.

Це що горить: архив, музей?—
а підкладіть-но хмизу!..
З прокляттям в небо устає
новий псалом залізу.

Повстання.

Вірші Я. Савченка.

Роздертими горлянками кричать
мільйони.
Хриплять сурми залізні.
Гранітові.
Залізні бурі. Океани.
Од півночі й до сходу,
Од сходу і на захід:—
Голодний, червоний вітер,
Червоний вітер,—
Над пустинями,

Над чорними містами
Розносять свистами і ревом
Напружене безумство тарабанів:
— На бій!
— На бій!
— На бій!
Червоними колесницями—
Підпалені душі.
Крилами—
Урагани.

Топчуть черепи.
Топчуть тіла.
Од краю і до краю,
Од землі і до неба,—
У громах всесвітніх,

У полум'ї катастроф—
Вперед! Вперед! Вперед!
Із хаосу—
В хаос золотий!

Завдання: 1. Випишіть символи з творів Тичини і поясніть їх.
2. Порівняйте символістичні прийоми письма Тичини і Савченка.

Солонський яр.

(Оповідання М. Хвильового).

I.

До слобожанських млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три версти зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гущавину доріжка по папороті, повз сивих кущів, до Солонського Яру.

Солонський Яр: яр і село.

В лісі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром-селом, а нижче в провалля поплентались струнки й темні явори, і тільки за десять верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клапоть перламутрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям,—тоді Солонський Яр горить огнямицями—і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр — природна фортеця.

Солонські острожники казали:

— Є Холодний Яр, а це — Солонський Яр... А тож...

А у Млинківській волості скаржилися:

— Прахвости! Чортового батька видереш їх відтіля.

Чухали потилиці.

— Яку тут прахтіку зробити? Га? Запетлювати, як той казав...

...Коли приходе ніч, Млинки напружено дивляться на темну стіну полтавського лісу і чекають. Але не відомо, в яку кошару заберуть солонські вовки. Тільки уранці шумить село.

Уранці дізнаються, кого обібрано „до цурки“.

...Стоїть могутній дуб на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, від вітряків перекиляється на ділянку молодняка.

... В немите вікно волосної ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко — безусий голова з гострим обличчям — подивився у вікно і підійшов до натовпу.

— Ну що? І сьогодні обібрано кого?

— А як-же: Матвія Юхименка.

Підійшов іще один селянин і безпорадно розвів руками:

— Не инакше, як дивізію треба сюди.

Притакують.

В кімнаті смердить архивним папером, а писарчуки перами риплять.

Савка вдарив себе по чолі:

— От напасть!.. Прийдеться воювати.

Згодились.

— Дивіться, вам видніше... А що напасть — то правда.

Але Савчин сусід попередив:

— Ти гляди, Савко, п'ять председателів ухекали, то... може й тебе одправлять на той світ. Це, брате, тобі не хрунт, не австріяка галичанський.

...А в село із Солонського Яру вилазили постаті і зникали за тинами: І ще чути було там про Савка:

— Така йому фортуна: плохим буде — хай головує, а зачепе — лихо буде...

...Над Солонським Яром розтанув останній промінь, в лісі почало темніти. Із півночі поплила хмара, теж ішла на захід.

...Пахло дубовим молодняком.

П.

...„Наказую негайно виловити банду, що в Солонським Яру. Отряда прислати не можу, бо майже усі люде в роз'їздах“.

Такий папірець від повітового військового комісара.

Савка подумав: „дійсно пора“.

Зібрав міліціонерів:

— Гайда!

Міліціонери старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

— А що того... можна буде в Солонівці самогону... Чуєш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає він, що йому робити: острожників, звичайно, на селі не застанеш, а солончане своїх не видадуть.

...Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха і прислухаються до луни, що гулко йде в гушавину від ударів копит.

Глухі, столітні ліси Полтавщини і чогось тут журливо.

Насторожились кущі, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на весь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кisetом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

— Слухай, друже, може не будемо трівожити їх, уладнаємо?

— Це кого, Солончан?

— А вже-ж!

Савко сказав:

— Наказ есть з уїзда. Ніззя.

— Ага... Ну то инше діло.

А потім погладив рукою коростяву шию свого коня.

— Слущ, Савко! Кажуть по газетках руминський король селянам слабоду проголосив?

— А тобі що з того?

— Та як-же, все-таки слабоду...

Савко скрушно похитав головою:

— Мало тобі слабоди!.. Під ким ти сидиш: під королем, чи ні? Ну?

— Звісно, що ні!

— Ото-ж бо й е. Бандисти ви гарні; як на вас подивишся.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гушавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленню.

...Під'їзжали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з иншого боку.

Пустили коней в гущавину і зашумів, затріщав ліс.

Загончане потикали обличчя в арчики, а коні легко хропли і шперто продирались до ріжи.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було.

Тут ніколи не було сонця і завше стояла тінь.

...Порішили: коли вийдуть на ріжу, гайда на Голохвастський край (це квартал в Солонському Яру). Винтовки приготували, але без наказу голови не стріляти.

Іще продирались, і, нарешті, крізь гущавину прорізалися стьожки світла.

Нарешті загін вискочив на ріжу.

...Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.

— Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси загончан метушились в зелені і зі всіх кінців одкликались луни.

Савка скрикнув:

— Стріляй в повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом село стало мертвим.

Підїхали до голохвастських будівель.

— Дома хазяїн?

Виходили баби, перелякано дивилися на загончан, але впізнавши млинківських хлопців, сплескували руками.

— А, щоб вам ні дна ні покришки! Як-же ви налякали! А ми подумали — і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився і спитав:

— Де ваш председатель?

— Який председатель?

— Та староста-ж!

— Так-би ви й казали... Марфо! ану-бо поклич голову.—Незабаром прийшов і голова.

До його:

— Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ заарештувати їх.

Усміхається:

— Де-ж я їх візьму... Ліси-ж таки не маленькі—є де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

— Пожди, Савко, я мабуть піду дістану чогось. Як-же так: гості приїхали, треба-ж таки підправитись.

Савка рішуче одрізав:

— Никоторого гвоздя. Спольняй, що требують.

Рудий міліціонер досадливо почухав потилицю:

— Слий, Савко, а могорич і не помішав-би, їй-бо!

Але млинківський голова нічого не слухав. Наказав своїм хлопцям вибирати з голохвастівських скринь шмаття, а „старості“ наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби; заметушився „староста“.

У кожній хаті розчинено було скриню і повибрано з неї одіж на підводу. А уїзжаючи, Савка пообіцяв ще й спалити усе голохвастівське кубло, коли острожники не являться доброхітно у Млинки.

Скоро загін з підводою зникли в лісі, як до хатів посунулися чоловічі постаті. І довго чути було грізний гомін в Солонським Яру.

III

У Млинках гомонів базар. Де-кілька осілих, тутешніх циганчат спітали коней за хвості і вигукували, як і двісті літ тому.

Бігали, цокотіли перекупки.

А біля блискучих гір горщиків стояли поважні ганчарі Полтавщини.

Савко і рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонському Яру і викрикували:

— Люде добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикнув пізнати своє.

В натовп падало біле сонце і пахло сливами і яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покірні корови.

...До Савки підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками і здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно і ледве чутно промовив:

— Конешно Дуньчина... Дуньки моєї...

Але раптом зник кудись: випірнув у натовп. Тільки біля „потребілки“ він підійшов знов до Савки і тоненько, ніби горох розсипав, запитав:

— А що, Савко, чи не чути, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку і зітхнув про себе:

— Конешно Дуньчина...

...Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховив сонце. Десь викрикують щетинники і біжить гул за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

— Люде добрі, пізнавайте своє добро!

...Але не бачить Савка, що за ним стежать солончане: злосливо, лукаво дивляться на нього. А коли повертається до них, вони показують йому спину, а по спині бісового батька пізнаєш.

Ще з годину походили — ніхто не признає...

— Що за напасть!

Пішли у волосну раду, зложили солончанське шмаття біля шафи.

...В раді повно народу.

Зайшло де-кілька чоловік в кімнату голови:

— Не так ви робите, Савко, не слід його виносити на базар.

— Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезама, на вухо каже:

— Тут вони.

— Хто це?

— Та солончане-ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

— Так он воно чого ніхто не визнає!

Покликав рудого міліціонера:

— Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут.

Похитав головою рудий:

— Де там їх тепер найдеш... Давайте, мабуть, удвох.

Ніколи Савкові базікати, сховив винтовку і побіг.

Ходе повз ганчарів, ніби горщики уважно розглядає, а сам оком уп'явся в натовп.

...А голохвастівці мабуть запримітили щось недобре, — до коней пішли.

Нарешті Савко побачив їх. Кинувся в натовп.

Але вже було пізно: тільки пил закурів до вітряків, що на полтавський ліс.

— Гей, держи!

Савка націлився і вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітряками.

Кинувся Савка до волости, скочив на кобилу, покликав рудого міліціонера і гайда за солончанами.

Затрівожився базар, ганчарі заходились складати торщики на вози, цигагчата потягли за хвости коней, посунули люде до дворів. Тільки щетинники уважно розглядали свій крам у скриньках і ще закликали до себе наляканий нарід.

Деь кричала перекупка:

— Куди ти потягнув, харцизяко! Лядоньки добрі, держіть злодія!

IV.

...Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему і зойкає росю на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками і ніяк не найде веселого шляху.

...Болять наше міліонне серце і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сьйвом... Темна наша батьківщина...

...Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савка:

— Втікли!

В рудого міліціонера від скаженого бігу ніс був мов та цибуля. Втирав хусткою піт.

— Повернемо мабуть додому, чи що?

— Ні. Гайда на Солонський Яр!

— Та чого-ж ми поїдемо?

— А того, що треба видивитись, осточортіли вже.

Рудий казав, що небезпешно вдвох в таке кубло тепітатися. Але Савка був упертий.

Поїхали.

За півверсти зупинились, позлазили з коней і з гушавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село — усе ховалося в зеленій тиші.

Так перебували мабуть з дві години. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув у дубнякові, куди не добіралось око.

Коли посідали на коні, у ліс зайшов уже вечір і знову гостро пахло молодняком. Зірвався заєць і залопотів по листях.

...Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині мовчазно на захід, на південь.

...Казав міліціонер:

— А може-б помирилися... Слиць, Савко?

— Нізя...

— А то, морочиш в гушавину.

Сонце мабуть уплило за обрій, і в лісі ходив уже важкий присмерк.

Коли знову зїхали на стежку, що веде на Млинки, Савко раптом схопив рукою винтовку. Але в цей мент — гримнув випал і далеко пішла грізна луна.

Коні рванулись і кинулись з лісу.

Засвістів вітер.

Гримнув ще один випал і зашумів ліс від цокота капіт: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

— Братці, не бийте!

Але Савко розумів, що йому милости не буде. Як божевільний гнав він свою кобилу на Млинки.

— Цок! Цок! Цок!

Ще далеко позаду солончане, але Савкові треба добігти до вітряків, поки острожники не вискочать із лісу.

— Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила запинилась, важко дихає на дерева... (невже наздоженуть).

...Свистить вітер.

...Нарешті Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал — то вискочила на узлісся ватага солончан. Савчина кобила пролетіла ще де-кілька кроків і гепнулася на землю.

Захропла.

Савка заліз за кінський тулуб і почав одстрілюватись.

Ватага зупинилася.

Але то був один мент: одразу-ж солончане пішли в обхід.

Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю і кинувся до першої хати.

Ускочивши у двір, він заліз під комору...

...Скоро у дворі були солончане.

...Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах.

Зачувши постріли, млинчане поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли із хати хазяїна:

— Кажі, де він? Ти-ж бачив, куди він сховався?

— Та я-ж... їй бо...

Свиснув чмілем у повітрі нагай.

Хазяїн заплакав і вказав на комору.

Заревли солончане, оточили будівлю.

— Гей ти! чого перелякався — вилазь!

І наставили під комору одрізи.

...Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе і похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його і голого повели у поле.

Шов по дорозі Савко і тупо дивився на полтавський ліс.

...Млинки мовчали.

...За вітряками голохвастівці зупинились:

— Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай.

...А потім двоє одійшли вбік, підійшли до хати і пустили два червоних півні.

...На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запавні бур'яни.

Піднявся вітер.

Зашуміли Млинки.

Забили в розбиті дзвони.

Загаласували вулиці.

— Рятуйте! Рятуйте!

...А глибокої ночі зі злизаного пожаром краю, посунулися натовпи людей до голохвастівців.

...Тієї-ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром.

І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запавні бур'яни і гостро пахло дубовим молодняком.

Трепілля.

Вірші І. Кулика.

Ті-ж самі лани під Трипіллям —
Село на зеленій долоні.
І плямами-згустками крові між зіллям
Так густо росипались маки червоні.

Той самий Дніпро—непокірно-широкий
Розпластав бутівливі лабети під гору:
Ніби це все було вчора...
А минуло вже три роки.

Три роки, як розквітчали
Зелень матову маки-троянди...
Посувалися. Все ближче підступали.
Лютували розбещено банди.

Здавалося—беззахисний Київ:
Всі сили—далеко, на фронті...
Гей, а що-ж то за стяги жевріють?
— То нові, молоді оборонці!

Хай рушницю тримають невміло,
Але випустять з рук—тільки з смертю, —
Бо хіба чие серце коли горіло
Таким вогнем саможертви?

І прийняли бій. До останнього
Загинули, як гинуть найкращі.
І чорні ями захланні
Вщерть переповнили пащі.

Розумієте,—це-ж частка нашого майбутнього —
Загинули в борні за сучасне!
— Чи не з вашої крові, — Ясні, Незабутні, —
Розквітнули маки у полі так рясно?

Чи не кличуть болючими плямами,
Як ви—вмірати вміти?
Незабутні. Ясні. Ви з нами.
Найкращі Прийдешнього квіти.

На сполох.

Вірші І. Кулика.

І. Лихоліття.

Насувається знов лихоліття.
Тивняються зажурені горілиць,
Стежать, чи немає на небі жаданого лахміття.
Та, ніби криця,
Безхмара жорстока блакить.

Не чувати вимріяної вохкості,
Не наближається злива:
Ніби хто натуру роззлостив —
Не вгамовує застигло-упертого гніва.

Не врятували хресні ходи
(Та вже й ніхто не вірить)
І мучить думка: чи що! вродить,
Чи так усе згорить?..

ІІ. Над Волгою.

Знову чуть над Волгою остогидлого стогону,
Знов просякла слізьми аж до дна.
Не спинити жалібного двзону.
І суне за труною труна.

— Ех, позбувалися панщани-барщани,
Вільні засіяли на червонім світанні.
...Погоріло у Саратовщині, не вродило у Самарщині,
Прахом пішло у Казані...

Захопило землі завжди врожайні —
Навіть в Уфі! Навіть на Уралі!
— Світ за очі, — втікли у шляхи безкрайні
Від землі зрадливої — далі!

Та куди втечеш? Невже у Вологду?
Та чи краще здиблеш, — хто знає?
...І женеться ненажерна примара голоду,
І підстьобує і підганяє.

На Вкраїну! Остання надія:
Хоч там перебутись до нового.
І, ніби журавлі у вирій,
Розтягнули підводами дорогу.

III. Відчувайте, неможливі.

Не легко і на Україні:
Знищені місця найбільше хлібні;
На сонцеві краї—загрозливі тіні,—
Погоріло чи не все на Півдні.

Та пощастило, вродило на Правобережжі:
— Слухайте-ж, відчуйте, неможливі!
У дні, коли горе всенародне безмежне,
Хай на поміч зголоситься кожний.

Бийте в дзвони на сполох! Скликайте громади,
Відгукнися все чесне й путяще.
Не дайте загинути Владі,
Кров'ю вашою зміцненій Владі Трудящих!

Пам'ятайте, вас не раз рятували
Від навал грабіжницько-хижих:
Так невже-б ви спокійно чекали,
Доки голод захисників ваших винище?

Розумійте, єдиною долею сполучені
Всі краї під Червоними Зорями:
Так невже братам своїм змученим
Не подали-б ви руку в їх горі?

Тямте, північних братів допомога
Вам не раз іще буде потрібною, — чуєте!
Так невже від найлютішого ворога,
Від голоду — ви їх не врятуєте?

IV. Переборемо.

А як всі ми зіллємось до лави непорушних,
Всі трудящі, од краю до краю, —
Хай ще будуть роки засушні —
Не злякаємося неврожаю.

На борню з вередливою натурою!
Під сніга—всю землю заоремо,
Розвіємо засхлість грізнотворчою бурею,
А як бог — ми й бога переборемо!

V. Машиною.

Переборемо працею. Переборемо м'язами.
Переборемо волею до нових перемог.
Перелогі розмаємо золотими озами
І, розбитий і знищений — людям скориться бог.

VI. Засів.

Зором зірниць видокруги розоримо,
Землю заспрагнену взриймо, роз'оремо
(Дощик, насич її сочними трунками).
Заздрісні борозни знов визерунками
Злотих зірок — зороспадом зароймо,
Працю утроймо, лихо затроймо:

— Зернятка — зірки, крізь мду непрозору
Скрізь зазирайте, зворушуйте кору,
Паростком-променем землю зірвіть,
Колосним килимом лан взолотіть!

VII. Володарь життя.

І забудеться гіркий і чорний
Останній голодний рік,
І безсмертним стане, в гурт небороний,
Безроздільний Володарь Життя — Чоловік.

Завдання: 1) Коли у вашій місцевості була посуха, то опишіть у художній формі з'явища в природі, селянські настрої, розмови, бажання, страх.
2) Голод у художніх символах поетів і письменників.

Україні.

(Гвір Вас. Елана).

Тобі, Україно моя, і перший мій подих і подих останній тобі!
Я сію слова в твоїх нивах—посію слова, хай з них виростуть
трави, і квіти розквітнуть—а внуки на чоло тобі покладуть з них
вінок...

А я—вже щасливий, що можу кропити рубінами крові терни-
стий свій шлях в ім'я будучини твоєї—бо бачу тебе, Україно моя,
в Будучині.

Щасливий я—ще і тому, що як крила могутні—минуле твоє
наді мною.

О, як люблю я його!

Як його ненавижу я!

Запорожжа... Коліївщина... Моря крові, небосхил у червоних за-
гровах пожеж... Смерть і бенкет, що сплелися у гаслі „повстання за
волю“—що це за іскра у порох душі!

Йі що це за хрест, нетерпимий тягар на душі у народу—Мину-
ле твоє!

Нас тягне воно до землі—і не вільно шагнути в Майбутнє.

Вогню-ж.

Динамиту!

Хай зникне минуле в ім'я Будучини.

Церкви старовинні—в повітря!

Вишневі садки—під сокиру!

Прорвати Карпати тунелем!

Динамитом—пороги Дніпрові!

— Гей, Сивий, вже бачу тебе я у шорах камінних—у шлюзах.
О, Степу! О, Луже Великий! Ти будеш лиш море пшениці і жита,
прорізане стрілами колій, блискавками експресів розкраяне.

Криворіжжя! Донеччина!—Ви два смоки гігантські, що смокчуть
з підземних глибин блискучу і чорну кров огнедавчу, й вона—розли-
вається в жилах заводів і фабрик; а ті, ненажери, дихають важко й
списами своїх димарів погрожують небу.

Хто-ж це йде урочисто твоїми шляхами, хто виступає ходом
звитяжців з обличчями чорними (сонце і дим), із блакиттю в душі—
і червоним прапором в руках?

О, Україно моя,—це гордість, надія твоя,—пролетарі твої діти!

Я бачу вогонь в очах їх—вогонь той, як доля, як фатум.

Я чую удари їх серця—так гукає молот могутній на крицю ко-
вадла—непереможно, невпинно, невтримно...

— Чи чуєш, моя Україно? То доля кується твоя на ковадлі.—
Твоя Будучина кується.

Вже бачу її—і тому я щасливий, що можу ще жити і вмерти в
ім'я Будучини Твоєї—бо бачу тебе в Будучині!

Чудова скрипка.

Байка С. Пилипенка.

В музики скрипочка була.

Коли він спроквола

По неї смиком поведе,

Вона задеренчить,

Немов бджола

Гуде,

Як колесо рипить,

Реве.

Колись чи мимохить чи вмисне,

А саме як—не звісно,

Але хтось сів

І на тріски ту скрипку потрощив.

Схопивсь за голову музика:

—Оце настачив лиха!

Ну що йому робити?

Трісок цих не стулити,—

Хоч зараз викидай...

—Еге, стривай!

Спинила жінка харпака:

—Віда ще може й не така.

Вдягай-но ти жупана,

Бери п'ять злотих на ралець

Та чимчикуй до того пана,

Що в місті десь майстерню має:

Він, певне, добрий фахівець

І щось тобі порад.

Музика повагавсь, потилицю почухав,

Але послухав.

Приніс.

Музичний майстер подививсь

І каже, вставши діло:

— „Гаразд! Приходь лишень в неділю

Ще буде скрипка жати,—

Нехай той гевал не радіє,

Що певно мав лиху надію

Тебе без неї залишити“.

Приходе у неділю знову—

А скрипка вже й готова.

— „А ну, лишень, заграй!

Та тільки знай:

Не сіпай смиком, наче батоном

По спині, по волоні,—

Натискуй повагом,

Поволі“.

Бере музика

Ту скрипочку і смика,

Та як заграє,—

Немов хто скрипку підміняє:

Де хижє ділося гудіння,

Настирливе, бридке рипіння?

Чудовий срібний згук

Бренить з-під його рук,

Сміється, ластиться, чарує,

Ридає, стогне і сумує,

Безмежне чується весілля,

Журлива пронесеться хвиля—

Все скрипка грає-виграє,

Немов-би то жива співає.

—Та що-ж це ти зробив з того отрібку?

— „Як-що? Ти-ж бачиш—скрипку.

Напасник твій, замісто шкоди,

Зненацька став тобі в пригоді:

Пощілені платівочки бренять.

Іх треба тільки постулять—

І з тих окремих голосів

Полине пісенька без слів“.

Віда і нашій скрипці.
Та подштукуєм—не журіться!
Буде в Федеративній лад
Без жодних вад.

Село.

(Оповідання А. Панова).

Обгорнули село лани...

Побігли до лісу, жартома з ним перемовляючись та до себе ваблючи... Ліс хитав задумливо головою і, по-старечому всміхаючись на пустунів, трохи поступався, даючи їм місце в себе...

Село й ліс були байдужі одно до одного... Село приятелювало з цими ланами, що різаними-стрічками помережили простори навколо. Чисто малі діти гуляються: підбігли аж до самого села та й тікають геть-геть аж до чорної толоки...

Підбігли до городів, обнялися з ними. А тут і вулиця. Гадюкою в'ється між хатами, перебігає містком невеличким річку, вирнула під верби, поблукавши між хатками, вибігла знову у поле.

Хатки підсліпуваті, біленькі, біленькими гуртками, як дівчата на буряках, виструнчилися над вулицею й переморгуються. Білі, рівні, наче сестрички. Заліз між них чужий чужинець—попів дім мурований та крамниця вгніздилася хазайновито, як перекупка на базарі...

А хатки на їх і уваги не звертають... Через вулицю лише одна одній підморгують.

Поважно попіднімали свої однібокні плечі колодязні ключі. Однією рукою щось на землі шукає, а другою у небо уг'явся. Прийде молодиця, начепить відра і поміняються руки: перша піде вгору до блакиті розпитувати про все, а друга в воду зазирає та відро все в холодній росі з прірви витягує.

Куда вітрякіз вибігли за село, і працюють, працюють, ловлячи вітер. А один—високий, високий—в селі залишився.

Лащиться до села річка, ласкаво пригортаючись, вбігаючи аж у вулички і знову, роздзвившись там що треба, вибігає на зелені простори луків.

Що-року весна обсіпала село білим цвітом та оперезувала зеленню, викликаючи на чорні простори людей з білих хаток з плугами, боронами та ярим зерном. Вечорами в повітрі пісні дзвеніли дівочі, що без втоми співались до ранку, щоб потім, спочивши годину, знов на роботу йти. Прив'язали до себе міцно панські буряки...

Літо спекою дихало, на горбочках травцю з'їдало і несло на село нові накази й турботи. Дзвін кіс, ранкове возів рипання, а вечорами ціла музика kleпання з гомоном вечірнім і пилом линула аж до синьо-рожевого неба.

А лани додолу колоски жовті понахилилися. Підрізали їх серпи блискучі, гострозубі, задзвеніли коси—і лани окропив людський піт, гіркий і солоний.

Полукіпка вирости, як військо. По глибокій пилюці рипли вози...
Йшла золота зажурена осінь...

Зацокотіли по токах ціпи. Не довго цокотіли тільки... Панські

лани до себе кликали... А з золотих вузеньких різ хліба на день молотити—на місяць їсти...

Ткав своє вохке мереживо дощ, як панські буряки копали. І гуділа машина на панських мастках. Клала, неначе жива, величезні стоги. Люде такими на них маленькими-маленькими здавались...

Йшла вохка, зажурена осінь.

Пригиналося нижче до села небо, наче хотіло вкрити його і притиснути до себе. А тоді потихеньку над ним плакало...

А лани завагітніли озиминою.

Біла зіма понадівала хутряні шапки на хатки; річка злякалась і стала... Потемніло в хлівах од худоби, що стоячи мріяла про зелену весну та розкішне літо...

Задзвонили дзвінки поїздів весільних.

Чорний ліс наче вмер, тільки зелені сосни мріють. А до його вже підкрався ворог,—зачорніли комашками люде в снігах. Повалились могутні дуби. Порізали їх, рівно поклали, одвезли кудись.

А селу не було з того холодно зімувати. Спочивало воно, про весну запашну тихо мріючи.

II.

У села були вороги.

Це були панські мастки—економі. Вони навколо нього розташувались, взявши в лабеті міцні. Глузували з нього, з його убогих різ, пишаючись своїми просторами безкраїми, коливаючи дужим, повним колосом.

І коли там село поливало ті різі убогі своїм потом гарячим,—тут машини гуляли,—грались... Але іноді вороги й село закликали на поміч,—щоб панські лани теж потом скропити... Село покірно йшло, помсту в грудях затаївши.

Глузуючи, ворог кидав хліба шматок, і село те приймало, бо тим лиш жило...

Ось на ворожих ланах будинки нові повставали. Не такі зовсім, як на селі...

Із червоної цегли, як паночки в невідомих убраннях.

Будувались мастки панські. Неначе чати стоять, вартуючи. Он один, он другий, а навколо аж п'ять... До села зазирають хижо...

Ревуть там воли й корови... збудували став тиховодий—і машинам село помагало, з дивом-жахом дивлячись на нові споруди...

А тоді ці мастки дротом пов'язались гучливим одне з одним. Гуляла по тих дротах людська думка, а за нею гнався вітер... І наче в струни дзвонив... Щось непевне село в тім дзвоні чуло... Якісь невідомі пророцтва...

Але йшло—і нові споруди будувало своїм ворогам. Гнав бо ще найдошкульніший ворог—Голод і Злидні...

Де-далі все міцніш обгортали село ворожі обійми, насуваючись усе ближче.

Байдуже хитав головою ліс—нерозмовний сусіда... Він ніби і сам був з ворогами у спільці. Давав їм себе на офіру, і з його тіла виростали там грізні споруди.

А село пригорнулось до нього, як до брата, ніби захисту шукаючи.

Та було нерозривно вороже коло.

І село в ньому жило зі своїми ланами, садками, гаями... Таємних пророцтв дзвонів вітру по дротах гучливих не могло відгадати.

III.

Підійшов уже ворог як раз до села... Знов таємні споруди якісь почав біля нього будувати... Каміння, залізо і криця... Село, не вчуваючи знову нічого, усе будувати допомагало... Бо не тямиле вітровонних пророцтв.

І виріс поруч села не то приятель, не то ворог-велетень.

Щось високе в небо вп'ялось, наче велетнів палець нового бога селу вказав...

Ба село й цього не збагнуло.

...А одного ранку завод зазирнув йому в вічі, могутнім гудком проспівав невідому пісню. Чутно було в тій пісні і міць переможця і ще якийсь невідоме пророцтво.

І не знало село, чи приятель це, чи ворог... Бо з ворожого стану прийшов...

А він, обгорнувши село чорним димом, з піснями гудків у своє черево до блискучих машин та до печей некучих взяв половину села.

Почались там дивовижні дива творитись, ще дивніші од тих, що на ланах що-року творились під ласками сонця, поцілунками вітрів та дощів...

З буряків, що село копало у осінні похмурі дні, чарівник цей творив білий цукор,—солодкий, принадливий.

Але село чуло тут якусь небезпеку для себя... І хоч частина навіть лани свої кинула і до нього пішла творити дивні дива—все-ж дивилось на нього вороже...

Бо не знало, чи це друг, чи ворог.

І не тямиле вітру й гудків віщувань...

IV.

Ліс ще дав себе на офіру.

Тіло його розрубавши, покладали на насип. Потім розклали залізні нитки довгасті... Побігли вони десь далеко-далеко по ворожих ланах...

А по них застукотіли, загуркотіли, линучи в безвісті якісь невідомі залізні тварини, з огненим подихом, швидкі як вітер—ще дивніші дива.

Щось заводу крикнуло рідне на його мові... Блищать на сонці швидкі колеса, б'ють повітря свистки...

Це завод собі нову худобу придбав. Вона також, як і він сам, дивовижна й могутня... Все йому страву возить—буряки, ті, що село десь копає на ворожих ланах, і ліс, і чорне блискуче вугілля...

Що за тиждень село буряків накопає—те одразу цей злий чарівник одвезе по залізних нитках,—той пожує, поворожить—і сиплеться срібний цукор.

В повітрі нові дротини повисли... По них гуляв вітер... Вплітав їхній дзвін у розмову гудків та свистків...

І було в тій розмові якийсь невідоме пророцтво.

Та село ще не могло його розгадати й ще ворогам працювало.

V.

Раз залізна гадюка везла буряки до заводу. Искра подиху її на солом'яну стріху впала. Хатки спалахнули і до неба полинула ціла вулиця димом...

Минуло півроку,—і натомісць повстала нова. Не така тільки зовсім.

Ані стріх солом'яних, ні біленьких хаток, ні тинів, ні садочків вишневих.

Будував нову вулицю приятель села—суворий завод.

Він спалив—він і відновив.

Зрівняв усі хатки, як одну. Обшив їх червоним камінням, а дахи дав залізні...

Рідніше там стало світлу громовинному, що завод туди послав; не лякалось воно ні долівки, ні стелі низької; проміння радо крізь широкі шибки на вулицю бруковану било.

Тільки... з нових цих хаток не пішли хазяї вже до поля. Їхній приятель—ворог-сусіда взяв до себе за хатки оці червоні...

Зрадили вони тихі лани, віддали себе новому богові—машині. Так одірвало од себе частину села...

І пророцтва вітрів та тиходзвонних дротів розуміти трохи вже почало.

Але ще міцно воно спало, дужі ще були обійми рідних хат і ланів.

Тісним кільцем давили обійми ворожі...

VI.

Час пришов...

В крові, в пожежах, в руїні і будуванні прийшла з ясною усмішкою Волі свідомість села.

Так чудно було не почувати коло себе ворожих обіймів, що село спершу впало в нестяму...

Захлинулося цею повинню нечуваної, невиданої волі, про котру казки тільки чули, та сні снили...

Випросталося село, обнялося хатками з приятелем сусідом...

А приятель невпинно все мережив димом небо...

Обнялись вони з селом—давні, щирі друзі...

Обнялись, злилися...

Стала в їх одна кров, одні нерви...

Ласкаво, ласкаво вкрив завод груди уличок свого приятеля кам'яною бронею...

І пустили вони разом на зелені лани гуляти нових тварин, родичів блискучих машин у заводі...

Заспівали нові казки молотилки...

Заблищали плуги тракторів...

Які простори стали необмежні, зелені...

І почали соромитись вузенькі різи; почали до купи збиратись, обійматись, зливатись...

А дрти все гудуть та гудуть...

І до їхнього дзвону приєднався і гомін машини у полі, і стукіт тракторів на толоці, і гудок на заводі...

Всі вони пісню співали, пісню нову, пісню перемоги...

І село зрозуміло цю пісню...

VII.

Снився весняної ночі селу сон...

Наче в сні цьому воно згинуло й знов народилось...

Народилось і себе не пізнало...

Вже воно не таке... Немає біленьких похилих хаток, не здіймаються вгору ключі колодязні...

Невидані просторі будинки-палади б'ють із вікон на вулиці сльотом веселим...

На майданах грають - шумлять водограї...

Уночі в повітрі сонця коливаються штучні...

Над ланами дощі йдуть рясні по волі людини...

І лани—як в казках... Такі пишні, просторі, веселі...

Невидані рослини... Дивовижні машини...

Над будинками садки запахні поввисали... Вулички всі в холодку... Дерева все якісь незвичайні...

І повітря тремтить од невидимих крил...

І музика нечувана лине...

А по вулицях мчать невидані коні... Синім блиском кидають до хмар...

...А приятель суворий—неначе підріс... І могутньо стукає серце—розганяючи силу—кров... А в небо ви'явсь ще далі палець...

І земля скорилась зовсім селу... І бачить село, що скорила усе могутня людина...

Бачить нові часи... Не пізнає себе... Лише дзвони чує старі, знайомі... То вітри по дротах передзвонюють...

Мережать укохану пісню, влітають, як дівчина в любий вінок, у ту пісню, і шум водограїв, і шелест садків дивовижних невиданих рослин, невидиму музику і гомін машин на ланах і стук-перебої великого серця...

...І село—це село зрозуміло цю пісню.

Весняної ночі снівся селу сон.

Завдання: 1) *Опишіть у художніх образах сучасне село, завод, місто з вираженням носія поглядів, думок, переконань.*

2) *Опишіть у художніх образах політичні свята на селі.*

Промова тов. Троцького.

(Привітання до непартійних робітників на VII Всеукраїнській партійній конференції в Харкові).

Товариші робітники, товариші непартійні переказували за кілька годин перед цим, що низка делегацій від харківських заводів збирається завтра вітати нашу комфракцію, а сьогодні мав бути мій доклад і дискусія. Але от несподівано розчинилися ці двері і вийшла робітнича класа, що назвала себе непартійною, з червоними прапорами, з привітанням партії, яку ви,—ми цим пишаємся,—назвали „авангардом робітничої класи“. І, товариші, коли ми відціля спостерігали, як цей вузький прохід розсовувався ліктями непартійних робітників і робітниць, над головами котрих підносились червоні прапори, в ці хвилини ми тільки справді відчули, що означає зв'язок між партією й класою.

Що таке партія, товариші, що таке комуністична партія, відкіля вона? Коли оглянутись назад на сотні й сотні років і тисячоліттів і позбирати надію, тугу, скарги, боротьбу й кров сотень поколінь робітників і робітниць, і кріпаків і рабів старого суспільства, зібрати весь досвід в одне—це є партія. Скільки століттів і тисячоліттів існує

гніт,—стільки століть і тисячоліть існує боротьба пригніченого, що хоче піднятися, розпростати зігнуту спину, хоче установити на землі правду й братерство, щоб крові, злиднів, лиха і всякого зла—не було.

Людина від найтемніших, найвіддаленіших віків марила про це, прагнула цього, але не вистачало сил і не вистачало знань досягнути перемоги. І падало покоління за поколінням, кості рабів лягали на кості рабів. У старому Римі були повстання рабів, і у них були хоробрі ватажки, їх розбивали, і трупами десятків тисяч подоланих рабів вкривались шляхи старого рабовладного Риму. А в країнах з кріпаками, в країнах кріпацького рабства повстанням селян не було ліку і поміщики, сеньйори, барони в крові селян топили одне повстання за одним. А коли з'явився на землі капіталізм, з'явилася і так звана „вільно-наємна“ робітнича класа; вся історія її, товариші, є історія конвульсійних спроб боротьби проти капіталу, проти гнобительки-мащини в руках капіталу. І кожна спроба боротьби наражалася на караючу руку капіталу й держави; повстання за повстанням, жертви, кров, трупи, шибениці—от чим визначено повний страждання шлях робітничої класи, починаючи з середніх віків і до сьогоднішнього дня!

І в ці дні, коли ми тут в Радянському Харкові, в столиці України, святкуємо свято партії і стискаємо братерські руки непартійним,—в ці самі дні в Есені французькі кулемети, які зробили французькі робітники і які силою вихали в руки французького селянства, розстрілюють германських робітників. Це все—глава за главою в страшній книзі страждань робітничої класи. І що-ж ці страждання, вони вже пройшли над світом?—Ні, товариші! В пам'яті людській, в книгах од покоління до покоління передавався страшний кривавий досвід боротьби і крок за кроком робітнича класа вчилася і в свідомості робітничої класи крок за кроком цей досвід утворювався, поки вона стала розуміти яким шляхом, якими засобами,—не легким шляхом і не легкими засобами—могла робітнича класа прийти до свого повного визволення! І от цей досвід світової робітничої класи, досвід віків, він і являє собою комуністичну партію. І в цьому її сила, товариші! В цьому її сила, яку ви сьогодні виголосили тут. Не завжди багато з вас говорили й думали те, що говорили й думали сьогодні. Не завжди!.. Ще в 1920 або 1919 році тут у Харкові багато було хитань, невизначеності й непевності. Пам'ятаю, як ми тут покидали двірць, пам'ятаю, яка непевність була у робітників: який шлях вибрати? Якою дорогою піти? Правди хотіли всі, а яким шляхом цієї правди досягти—не знали! Але й тоді була не велика дружина вірних, що ладні були наложити головою, і багато з них лягли головою, і потрібний був досвід 1918, 1919 і 1920 і дальших років, щоб у свідомості наших непартійних братів Харкова лягла нова зазначка—пам'ять про пережите! І ця зазначка—є зв'язок з нашою партією.

Ваше привітання—ми його, товариші, приймаємо з найбільшою подякою, з гордощами, але й з тривогою... бо це привітання накладає на партію дуже великі обов'язки. Було-б соромно, коли-б будь хто з нас, з комуністів, сказав: „головне вже зроблено“.

Ще ми і не починали головного, товариші! Те, що є нині, це більш послідки капіталізму, ніж початок соціалізму. Хіба Харків, Україна, вся наша Радянська спілка така, якою вона повинна бути? Хіба немає безробітних, хіба немає безпритульних, неграмотних дітей, безпричальних дідів і бабів, старцюванця, темноти й неправди?—Є, і

багато в всього ще на нашій радянській землі. Хто-ж посміє сказати, що ми зробили головне. Ні, ми тільки трохи розчистили шлях для того, щоб творити головне, а „головне“—це значить витворити нове людське суспільство, збудоване на солідарності, на братерській праці, на загальній пошані одного до одного, де і горе і радість—по половині, де кожний один одному брат і сестра, і де діти будуть виростати, користуючись підтримкою всіх і всього! І вся наука, мистецтво будуть вже не привілеєм невеликої меншости, а добром і власністю всього народу.

Товариші, коли не спускати очей з цієї мети,—негідний був-би той комуніст, що забув-би це хоч на одну годину,—коли не спускати з очей цієї великої мети утворення нового суспільства, то треба сказати, що головні труднощі ще перед нами. Ще, товариші, капітал в силі. Один тільки наш Радянський союз в руках робітників і селян. В Германії змагаються два імперіялізми. Англія далі душить колоніяльні народи Азії й Африки своїм могутнім мілітаризмом. В Америці капітал ще сильний, найбагатіший капітал у світі! Ми перші звалили владу буржуазії і ще, товариші, не зламали останнього меча, що вороги нагострили проти нас!

І ніхто з нас не скаже—чи не примусять і вас через рік або два, або три,—чи не примусять нас знов обороняти кордони України, кордони нашого Союзу від наших непримиренних ворогів? Це означало-б перерву в праці, це означало-б нові злидні, це означало-б нові жертви. Ото-ж, коли я дивлюсь на наше неналагоджене господарство,—воно неналагоджене,—і коли думаю про можливості нових військових ускладнень,—а вони невиключені,—то я кажу собі: будемо твердо вважати, що наші брати непартійні в найтяжчу годину висловлять те, що вони говорили на сьогоднішньому нашому святі: „компартія—є авангард робітничої класи“.

Нині робітничій класі, після страшних років старцювання, живеться трохи-трохи краще. Погано, тяжко, але трохи-трохи краще, ніж жилося кілька років перед цим. І ви, коли-б події вимагали від нас нових жертв,—а ми хочемо миру і праці, війни ми не хочемо,—але коли-б наші вороги нав'язали нам нову війну, то я вважаю, разом зо всіма товаришами-делегатами, разом зо всім з'їздом, що також, як ви виступали, товариші й брати, тут, так ви перед найтемнішими й найвідсталішими масами скажете: „тяжко! наступають знову,—як що вони наступлять,—тяжкі дні і немає другого шляху, ми не вільні вибрати його, ми—тут, а вороги—там, проти нас; і ворог ще сильний і він може нав'язати боротьбу, і коли нав'яже, то хай не здригнемось.“

І, товариші, ваш сьогоднішній голос є не тільки голос підтримки партії, але й грізний голос проти ворога! Бо—одна справа партія, що робить своє діло в той час, коли непартійні хитаються, не знаючи свого шляху, і инша справа—партія, що після п'яти років радянського режиму, глибоко, нерозривно звязана з непартійними масами.

Дамо-ж, товариші, один одному таку братерську обіцянку! Компартія буде і вперед робити, що може, а ви не тільки в день свята, але і в трудний день, коли він настане, ви так само розкриєте ворота, ви так само ліктями робітників і робітниць розсунете наші ряди і, може бути, не з прапорами, а з зброєю в руках, з'явитесь і скажете: „ми тут, ми, непартійні, тут для боротьби за краще майбутнє робітничої класи!“ Ми не можемо всі сьогодні бути в партії, але, коли справа ходить не про внутрішню працю партії, а про долю робітни-

чої класи в цілому,—межа між партією і класою стирається, а залишається тільки межа між класою й класою!

Тут сьогодні, в цю годину, не компартия і не безпартійні, а тут сьогодні робітнича класа Харкова, голова робітничої класи України, що замислилась над всією своєю долею, над своїм минулим, над своїм майбутнім і яка говорить всьому світу: робітнича класа одна! Те, що вона завоювала, є тільки початок, але цього початку ми не віддамо. Це фундамент, на якому будуватимемо що-дня, що-року, не покладаючи рук, поки не обернемо Україну в розкішний сад, поки не обернемо її в щасливе місце для робітників, робітниць, братів і сестер, і виховуватимемо молоде покоління в братерстві й любові!

Мов пущене ядро з гармати.

Вірші П. Тичини.

Мов пущене ядро з гармати,

земля круг сонця творить цикль.

Тюпцем круг неї лисий місяць —

беззубо дивиться в монокль.

О скільки на землі беззубих!

Бояться сонця і води...

Роди нам, земле, юних сердець!

О земле, велетнів роди!

Народи йдуть, червоно мають:

свободі путь, свободі путь!

І кров'ю землю напаяють

і знову в землю тліть ідуть!

Але на зміну їм—у муці

другі встають під дзенькіт куль,

що движуть сили революції

в новий октябрь, в новий іюль.

Вставай, хто серцем кучерявий!

Нова республіко, гряди!

Хлюпни нам, море, свіжі лави!

О земле, велетнів роди!

Інтернаціонал.

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країв!
Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів.
Ми всіх катів зітрем на порох...
Повстань-же, військо злидарів!
Все, що забрав наш лютий ворог,
Щоби вернути, час наспів.

Чуєш? — Сурми заграли...

Час розплати настав!

В Інтернаціоналі

Здобудем людських прав.

Не ждїть рятунку ні від кого —

Ні від богів, ні від царів!

Позбудеться ярма тяжкого

Сама сім'я пролетарів.

Пусті слова про „право бідних“.

Держава дбала не про нас.

Нас мали за рабів негідних...

Доволі кривди і образ!

Чуєш?—Сурми заграли...

Час розплати настав!

В Інтернаціоналі

Здобудем людських прав.

Лиш ми, робітники, ми — діти

Святої армії труда,

Землею будем володіти,

А паразитів жде біда!

Тоді, як грім під час негоди

Впаде на голови катів,

Нам сонце правди і свободи

Засяє тисяччю огнів.

Чуєш?—Сурми заграли...

Час розплати настав!

В Інтернаціоналі

Здобудем людських прав.

Загальні колективні праці:

1. Музей літературної творчості сучасних письменників по відділах:
а) Війна. б) Воли. в) Революція. г) Боротьба пролетаріату. д) Повстання.
2. Музей революційних плакатів.

Зміст.

Переднє слово	стор.	3
---------------	-------	---

I. Україна за часів кріпацтва.

Закріпачення селянства.

Як село Піски було вільним. З повісти П. Мирного „Пропаша сила“	7
Піски в неволі. З пов. П. Мирного „Пропаша сила“	10
Пани Польські в Пісках. З пов. П. Мирного „Пропаша сила“	15
Наступила чорна хмара. Народня пісня	22
А що маєм, пане-брате, тепера робити. Народня пісня	23

Гірка доля кріпацька.

Якби ви знали паничі. Вірші Т. Шевченка	24
Горпина або панська воля. Опов. М. Вовчка	25
Пан та собака. Байка П. Гулана-Артемовського	28
Рибалка. Приказка Є. Гребінки	33
Сонце та вітер. Приказка Є. Гребінки	34
Злий кінь. Приказка Є. Гребінки	35

За поневоленого брата.

Кирило-Методієвське братство і Т. Шевченка	36
До мертвих і живих... Вірші Т. Шевченка	38
Кавказ. Вірші Т. Шевченка	42
Юродивий. Вірші Т. Шевченка	44
Осії глава XIV. Вірші Т. Шевченка	45
І Архімед і Галілей. Вірші Т. Шевченка	46

На передодні волі.

За горою за крутою косарики косять. Народня пісня	47
Від панщини на фабрику. З пов. І. Нечуя-Левицького „Микола Джеря“	47
Заспів. Вірші. П. Куліша	56

II. Україна після скасування кріпацтва.

Село після звільнення від кріпацтва.

Як звільнено було селян	59
Хвора душа. З опов. О. Кониського	61
Оренда й машина на селі. З опов. П. Мирного „Лихо давнє й сього-часне“	66

	стор.
Розподіл землі. З опов. І. Нечуя-Левицького „Кайдашева сім'я“	75
Поле поорано. Вірші Я. Щоголева	78
Хлібороб. Вірші Б. Грінченка	80
На полі. Вірші Б. Грінченка	81
Серед поля. Вірші Б. Грінченка	82
Наші села. Вірші М. Чернявського	83

Від землі на заробітки.

Добрий заробок. Опов. І. Франка	84
Вівчар. Опов. І. Франка	88
Бурлаки. Вірші Я. Щоголева	92
Бурлака. Вірші І. Манджури	93

На шляхах до народу.

На голос совісти й розуму. Уривок із сповіди В. Б. Антоновича	94
Приїзд Павла Радюка додому. З повісти І. Нечуя-Левицького „Хмари“	95
Весна. Вірші Б. Грінченка	103
Нива. Вірші М. Старицького	104
До молоді. Вірші М. Старицького	105
Ріжними шляхами. З опов. П. Мирного „Товариші“	106
Занадто вже. Вірші М. Старицького	115
Приїде. Вірші Б. Грінченка	116
Про так звані „Національні святощі“. З праці М. Драгоманова „Чудацькі думки про укр. національну справу“	117

III. Україна дореволюційна й часів першої революції.

Селянські злидні.

Лая. Опов В. Стефаника	123
Виводили з села. Опов. В. Стефаника	124
Май. Опов. В. Стефаника	125
Банк рустикальний. Опов. О. Кобилянської	127
Плугатарь. Вірші П. Капельгородського	129
Земле моя... Вірші І. Франка	131
З „Невільничих пісень“. Вірші Л. Українки	131

В робітничому колі.

За-для празника. Опов. І. Франка	132
Чорний блиск. Опов. І. Франка	138
Необережність. Опов. С. Черкасенка	142
Шахтарь. Вірші С. Черкасенка	145
Напис в руїні. Вірші Л. Українки	145
Каменярі. Вірші І. Франка	147
У долині село лежить. Вірші І. Франка	148

Серед інтелігенції.

Мужик. Опов. О. Кобилянської	149
Одно слово. Поема Л. Українки	151
Хо. Уривок з опов. М. Коцюбинського	157
На печі. Вірші В. Самійленка	168
Раби. Вірші Л. Українки	170
Товаришам із тюрми. Вірші І. Франка	170

1905-ий рік.

Студент. Опов. В. Винниченка	172
„Салдатики“. Опов. В. Винниченка	176
Село в-осени 1905 р. Уривок із пов. М. Коцюбинського „Gata morgana“	183
Три менти. Вірші О. Олеся	199
Ми не кинемо зброї. Вірші О. Олеся	199

IV. Україна в полумені соціальної революції.

Світова війна і воля.

Решта. Опов. Х. Майстренка	204
Труп русина. Вірші Я. Савченка	205
Чорні маки. Опов. С. Васильченка	205
Пісня про волю. Вірші К. Поліщука	211
Таке собі маленьке слово „воля“. Опов. Н. Романович-Ткаченкової	212
1-ше травня. Вірші О. Олеся	216

Революція.

Червоний заспів. Вірші В. Чумака	217
Марш. Вірші М. Семенка	218
Дівча. Опов. Г. Михайличенка	219
Революція. Вірші Я. Савченка	220
Революція. Твір М. Ірчана	220
Пиво. Байка С. Пилипенка	221
На майдані. Вірші П. Тичини	222
Червона армія. Вірші М. Йогансена	222
Світовий Жовтень. Поема Я. Савченка	223
Мій дух. Вірші В. Поліщука	225

В горні нового життя.

Облога міста. Опов. М. Ірчана	226
Псалом залізу. Вірші П. Тичини	230
Повстання. Вірші Я. Савченка	230
Солонський яр. Опов. М. Хвильового	231
Трепілля. Вірші І. Кулика	237
На сполох. Вірші І. Кулика	238
Україні. Твір В. Елана	240
Чудова скрипка. Байка С. Пилипенка	241
Село. Оповід. А. Панова	243
Промова тов. Троцького	247
Мов пущене ядро з гармати. Вірші П. Тичини	250
Інтернаціонал	251

Показчик авторів.

Антонович В.

На голос совісти й розуму — 94.

Васильченко С.

Чорні маки — 205.

Винниченко В.

Студент — 172. „Салдатики“ — 176.

Вовчок М.

Горпина або панська воля — 25.

Гребінка Є.

Рибалка — 33. Сонце та вітер — 34. Злий кінь — 35.

Грінченко Б.

Хлібороб — 80. На полі — 81. Серед поля — 82. Весна — 103.

Прийде — 116.

Гулак-Артемівський П.

Пан та собака — 28.

Драгоманів М.

Чудацькі думки про укр. національну справу — 117.

Елан В.

Україні — 240.

Йогансен М.

Червона армія — 222.

Ірчан М.

Революція — 220. Облога міста — 226.

Куліш П.

Заспів — 56.

Кулик І.

Трепілля — 237. На сполох — 238.

Кобилянська О.

Банк рустикальний — 127. Мужик — 149.

Кониський О.

Хвора душа — 61.

Коцюбинський М.

Хо — 157. „Fata morgana“ — 183.

Капельгородський П.

Плугатарь — 129.

Мирний П.

Пропаша сила — 7, 10, 15. Оренда й машина на селі — 66. „Товариші“ або „Лихі люде“ — 106.

Манджура Ів.

Бурлака — 93.

Майстренко Х.

Решта — 204.

Михайличенко Г.

Дівча — 219.

Народні пісні про панщину.

Наступила чорна хмара — настала ще й сива — 22. А що маєм, пане - брате, тепера робити? — 23. За горою за крутою косарика косять — 47.

Нечуй-Левицький І.

Микола Джеря — 47. Кайдашева сім'я — 75. Хмари — 95.

Олесь О.

Три менти — 199. „Ми не вкинем зброї“ — 199. 1-е мая — 216.

- Панів А.**
Село — 243.
- Пилипенко С.**
Пиво — 221. Чудова скрипка — 241.
- Поліщук В.**
Мій дух — 225.
- Поліщук К.**
Пісня про волю — 211.
- Романович-Ткаченко Н.**
Таке собі маленьке слово „воля“ — 212.
- Савченко Я.**
Труп русина — 205. Революція — 220. Світовий Жовтень — 223.
Повстання — 230.
- Самійленко В.**
На печі — 168.
- Старицький М.**
Нива — 104. До молоді — 105. „Занадто вже“ — 115.
- Семенко М.**
Марш — 218.
- Стефанік В.**
Виводили з села — 124. Лан — 123. Май — 125.
- Тичина П.**
На майдані — 222. Псалом залізу — 230. Мов пущене ядро з гармати — 250.
- Троцький.**
Промова — 247.
- Українка Л.**
„І все таки до тебе“ — 131. Напис в руїні — 145. Раби — 170.
Одно слово — 151.
- Черкасенко С.**
Чорний блиск — 138. Необережність — 142.
- Чернявський М.**
Шахтарь — 145. Наші села — 83.
- Чумак В.**
Червоний заспів — 217.
- Хвильовий М.**
Солонський яр — 231.
- Шевченко Т.**
Послання — 38. Кавказ — 42. Юродивий — 44. Осії глава XIV — 45.
і Архімед і Галілей — 46. Якби ви знали панічі — 24.
- Шоголів Я.**
Бурлаки — 78. Поле поорано — 78.
- Франко І.**
Добрий заробок — 84. Вівчар — 88. За-для празника — 132. „Земле моя“ — 131. Каменярі — 147. У долині село лежить — 148.
Товаришам з тюрми — 170.

Автори й видавництво дуже шкодують, що гостра необхідність видрукувати книжку до початку шкільного року не залишила жадної змоги поширити в бажаній мірі ілюстративний бік читанки, з'окрема використувати творчість художників нашого Державного Союзу, викликану великим революційним натхненням.

17,50

180744 Ш.852

Республиканский
педагогический музей
ДИРЕКТОРА

